

Надія КЕРЕЦМАН

*Середньовічна церква
в іменах, термінах і назвах*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

КЕРЕЦМАН Н.П.

**СЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКВА В ІМЕНАХ, ТЕРМІНАХ І
НАЗВАХ**

ГЛОСАРІЙ

УЖГОРОД – 2024

УДК 94(4)''0392/1492'': 282(038)

ББК ТЗ(4)4-37я2

К-36

Керецман Н.П. Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах: Глосарій. Видання виправлене і доповнене. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2024. с.

Сучасний європейський простір неможливо порозуміти без погляду в середньовічне минуле – саме в цю епоху творилася власне Європа. Неповторність, цивілізаційну особливість середньовічної Європи багато в чому визначили християнство і церква. Розібратися в цьому і допоможе пропонуваний глосарій (словник-довідник).

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет» **Данилець Ю.В.**

Рецензенти:

Мандрик І.О., доктор історичних наук, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II м. Берегово

Міськов І.О., кандидат історичних наук, доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Закарпатської академії мистецтва

Схвалено на засіданні кафедри археології, етнології та культурології протокол № 11 від 09.06.2023 р.

Рекомендовано Науково-методичною комісією факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» протокол № 4 від 30.06.2023 р.

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» протокол № 8 від 30.06.2023 р.

Від автора

Сучасна Європа з її народами і державами, економічним потенціалом, політичними інституціями, правовими традиціями, духовним простором, культурними надбаннями становилася в епоху Середньовіччя. Християнство, католицька церква значною мірою визначили неповторність західноєвропейської цивілізації, стали важливим фактором її єдності. Як влучно зауважив А.Тойнбі, церква визначила саме поняття Захід як ідею, суспільство, культурну спільноту, історичну структуру, структуровану історію. Християнство разом із античними і варварськими початками сприяло творенню духовного простору середньовічної Європи. Церква, що сформувалася в лоні римської цивілізації стала зв'язуючою ланкою між античним світом, що гинув і середньовічним, що народжувався.

Сприяючи творенню нової цивілізації, церква і сама чутливо реагувала на зміни, пристосовуючись до нових умов існування. Установи та інститути церкви – собори, монастирі, ордени, братства, розгалужена і впливова адміністрація і військово-політична організація, церковні податки, велике церковне і монастирське землеволодіння – стали втіленням, важливою складовою частиною і часто двигуном розвитку середньовічної цивілізації. Церква творила і цментувала її ідеологічно, впливала на психологію і соціальну поведінку людини Середньовіччя. Саме тому через призму історії церкви можна розглянути найважливіші проблеми становлення, розвитку, характерні риси нової цивілізації, її злети і падіння, здобутки і неминучі втрати.

Хронологічно глосарій дещо виходить за межі власне середньовічної церкви, бо охоплює період становлення християнства і церкви в епоху античності. Матеріал доведено до XV ст. включно до періоду «ренесансних пап», коли церква не змогла адекватно відповісти на запити часу і зупинилася перед викликами Реформації.

Глосарій містить 658 (із них 186 персоналій) позиції. Слова, набрані курсивом, вказують на наявність в словнику окремих статей. Що торкається скорочень слів і словосполучень, то вони настільки очевидні і зрозумілі, що не викличуть ускладнень у читача.

Глосарій розрахований в першу чергу на тих, хто вчить і вчиться.

Надія Керецман

ГЛОСАРІЙ

- А -

Абат (абатиса) – із V ст. настоятель (настоятелька) католицького монастиря (абатства); утворено від сирійського слова «абба», «батько». Термін походить від найдавнішої стадії чернецтва – пустельництва: молоді пустельники як правило групувалися навколо авторитетних наставників, яких називали «батьками». Абати спочатку вибиралися ченцями і затверджувалися єпископом. В церковній ієрархії займали місце відразу після єпископа. Багато абатів домоглися у пап звільнення від влади єпископа. Вони безпосередньо підпорядковувалися папі римському. В VIII-IX ст. і пізніше титул абата мирянам за особливі заслуги надавали світськими правителями.

Абатство – католицький монастир із маєтністю під управлінням настоятеля – *абата* (чи абатиси). Абатства були найбільш великими і багатими монастирями (Сен-Дені, Клюні, Сен-Галлен, Сен-Олбанс, Монтекассіно, Клерво, Фульд та ін.). Вони підпорядковувалися єпископу або безпосередньо папі римському. Абатства мали значні земельні угіддя, були феодальними сеньйоріями. Володіли певним політичним та економічним впливом.

Абеляр П'єр, Абеляр де Палле, П'єр (1079-1142) – французький філософ, теолог, письменник, поет, «перший інтелектуал» Середньовіччя, «Декарт XII ст.». Народився неподалік Нанту (Пн. Франція) в сім'ї рицаря. Його очікувала військова кар'єра, але переміг потяг та здібності до наук. В Комп'єні слухав лекції *Іоана Росцеліна*, якого вважають засновником одного із напрямків схоластики – номіналізму. Після того як Росцелін був засуджений собором перебрався до Парижа, де навчався у богослова *Гільома де Шампо*. Згодом вступив з ним у полеміку і здобув ряд перемог на диспутах. В 1113 відкрив власну школу в Мелені, пізніше – в Корбеї, згодом – на горі св. Женев'єви в Парижі. Був запрошений до викладання в паризькій соборній (кафедральній) школі, паралельно давав і приватні уроки. Відомим є нещасливе кохання Абеляря із *Елоїзою*, дядько якої канонік Фульберт, наказав його оскопоти. Абеляр в 1118 пішов у монастир (*Сен-Дені*), але не бажаючи підпорядковуватися статуту (доводив монахам лецимірство їх традицій та реліквій), почав читати лекції і займатися викладацькою роботою за стінами монастиря.

Абеляра називають найбільш блискучим розумом свого часу. У розвитку *схоластики* він перевершив своїх учителів. З його ім'ям пов'язане формування *концептуалізму* як напрямку шкільної філософії. Блискуче освічений, знавець античної філософії, Абеляр спілкувався виключно латиною, прославився як неперевершений майстер диспуту і чудовий викладач. Одним із учнів Абеляра був *Арнольд Брешианський*.

Абеляр – автор оригінальних латиномовних філософсько-теологічних творів: «Вступ до теології», «Пізнай самого себе», «Християнська теологія», «Так і ні», «Діалектика», автобіографічної повісті «Історія моїх бід». Абеляр двічі був засуджений рішеннями церковних соборів: 1121 – Суасонським за твір «Про божественну єдність і троїстість» та 1140 – Санським, головну роль в скликанні і проведенні якого зіграв *Бернар Клервоський*.

Сповідуючи концептуалізм і притримуючись раціоналістичних позицій в теології (зокрема він висунув ідею подвійної істини), Абеляр значно раціоналізував відношення віри і розуму. На відміну від *Ансельма Кентерберійського*, що стверджував: «Вірю, щоб розуміти», Абеляр ввів протилежну формулу: «Розумію, щоб вірити». Вірити, на його думку, можна тільки в те, що пізнано інтелектом, розумом. В своїй головній праці «Так і ні» («середньовічні роздуми про метод») Абеляр, порівнюючи витяги із творів *Отців Церкви*, і вказуючи на їх суперечливий характер, стверджував необхідність розумного, свідомого підходу до будь-яких тверджень, сентенцій, якими б авторитетними не були їхні автори. Це був логік, для якого теологія була неможлива без діалектики. Все ж деякі автори стверджують, що Абеляр не був «раціоналістом», а був послідовним прихильником мистецтва *трівіума*, «перипатетиком із Пале».

Після поневірян по різних монастирях Абеляр оселився в Шампані в обителі, яку назвав Параклет. Згодом ненадовго став абатом одного із монастирів у Бретані, де звинувачені ним у дикості монахи хотіли його отруїти. Після другого засудження собором і папою відрікся від своїх поглядів і знайшов прилисток у монастир Ключні (*Ключнійське абатство*) в Петра Вельмишановного, де через два роки помер. Залишив незавершеним «Діалог філософа, єврея та християнина».

Августин Аврелій (Aurelius Augustinus), святий (354-439) – теолог, філософ, єпископ Гіппонський. Один із чотирьох великих Учителів Західної Церкви. Африканський римлянин народився в Тагасті провінції Нумідія (сучасний Алжир). Благородного походження, але не із заможної родини, він, де за кошти батька, де за кошти благодійників з семи до дев'ятнадцяти років пройшов повний курс освіти і вже тоді виділявся серед однолітків неабиякими здібностями. Після смерті батька, як старший у сім'ї, повинен був шукати роботу. Працював викладачем у школах Тагаста, Карфагена, Рима та Мілана. Августина очікувала блискуча світська кар'єра, але у 33 роки прийняв хрещення від Амвросія єпископа Міланського (387). Після періоду усамітнення та чернецтва з 395 став єпископом у Гіппоні (Пн. Африка).

Августин визначив середньовічну тематичну філософську тріаду: Бог – світ – людина, в рамках якої оберталася теоретична свідомість феодальної епохи. Два питання особливо цікавили Августина: призначення людини та філософія історії. Першій із них була присвячена «Сповідь» (Confessiones) – лірико-філософська автобіографія, в якій простежувалася динаміка особистості автора від віку немовляти до кінцевого утвердження в

ортодоксальному християнстві. До Августинівської «Сповіді» грецька та латинська література не знали настільки глибокого самоаналізу, такого всебічного та тонкого розкриття психології особистості, протиріч її становлення. Від констатації темних «безодень» душі Августин прийшов до висновку про необхідність божественної благодаті, яка одна може вивести особистість із гріховної інерції і тим самим врятувати; це положення було предметом полеміки Августина з *пелагіанами* в питанні про співвідношення в справі спасіння свободної волі та благодаті, що неодноразово відновлювалася згодом (наприклад, *Готшалком* у IX ст., Лютером, Кальвіном у XVI ст., янсеністами у XVII ст.). Проблемі містичного осмислення діалектики історії був присвячений трактат «Про град Божий» (*De Civitate Dei*), написаному під впливом взяття Риму вестготами Аларіха в 410. Августин розрізняв два протилежні види людської спільноти: «град земний», т.т. державність, яка заснована на «любові до себе, доведений до презирства до Бога», та «град Божий» - духовна спільнота, яка базується на «любові до Бога, доведеної до презирства до себе». Оскільки Град Божий приречений в цьому світі на бездомність він не тотожний ідеалу клерикально-інституційної теократії, в дусі якої часто вчення Августина трактувалося в середні віки.

Видатним є внесок Августина в опрацюванні християнської догматики. Він автор онтологічного доказу буття Бога, згідно з яким Бог існує не лише у свідомості людей, а й у реальному бутті. Онтологія Августина побудована навколо вчення про Бога як принципі буття. Бог творив сутність, субстанцію, порядок і розміщення. Буття Бога можна безпосередньо вивести із само достовірності людського мислення, а буття речей більш віддалени чином. «Самопізнання» та «Богопізнання» є єдино гідною метою розуму. У розробці теологічних основ християнства Августин велику увагу приділяв вченню про Трійцю («Про Трійцю» (*De Trinitate*)), гріховність людини, милосердя і благодать, провидінню, покуті, таїнствам. Кроком вперед порівняно із еллінською філософією вважається його теорія часу, який він розглядає як аспект думки. Реально існує тільки теперішнє, що є миттю. Минуле – це теперішні спогади, майбутнє – це теперішні очікування. Активно боровся проти єресей – донатизму, пелагіанства, маніхейства та ін. Праці: «Про корисність віри», «Перегляд», «Про прекрасне і додатне», «Підручник, або про Віру Надію і Любов» «Проти академіків», «Про блаженне життя», «Про порядок», «Монолог», «Про навчання у християнській вірі необізнаних», численні послання, листи, вірші. Вважався незаперечним авторитетом у галузі богослів'я та філософії доби Середньовіччя. Своєю різноплановою багатогранною творчістю він, по суті, окреслив межі духовного простору, в якому розвивалася думка та інтелектуальна культура середніх віків до XIII ст., коли була створена система *Фоми Аквінського*.

Августинці - чернечий орден, що виник в середині XIII ст. (статут затверджено в 1256 р.) в результаті розмежування регулярних *каноніків* з

чернецтвом (звідси друга назва - чорні каноніки). В якості статуту каноніки вибрали не правило св. Бенедикта, а т.зв. “статут св. Августина” (звідси назва – августинці). Статут св. Августина приймали практично всі нові духовні ордени, в тому числі і ті, що виникли в XII-XIII ст. В основі цього статуту – особлива містична категорія християнського віровчення – любов. Вища любов до Бога вимагала жертвенної любові до ближнього, що проявлялася перш за все в активній проповідницькій діяльності в миру. Августинці та інші ордени, що прийняли статут св. Августина, відчували свою відповідальність за спасіння усіх християнських душі тому їм був чужий ідеал чернечого усамітнення в ім’я особистого спасіння, характерний для *бенедектинців*. В період найвищого розквіту (сер XV ст.) орден нараховував бл. 30 тис. ченців. Основні напрямки діяльності – *місіонерство*, навчання богослів’ю, боротьба з *ересями*. До ордену августинців належав майбутній родоначальник реформації в Німеччині Мартін Лютер.

Аверроїзм – напрямок у середньовічній філософії, засновником якого був араб. мислитель Ібн Рушд (Аверроес). Розповсюдився у Західній Європі, дякуючи перекладам на латинську мову (здійснених в арабомовній Іспанії) коментарів до Аристотеля Ібн Рушда та ін. араб. вчених, а також творів самого Ібн Рушда. Західноєвропейський центр аверроїзму сформувався в Парижі в XIII ст., а в XIV-XVI ст. – в університетах Падуї і Болоньї. Основні сили аверроїстів були зосереджені на артистичному факультеті паризького університету (Нігер Брабандський) та ін.). Аверроїсти розвивали тенденції аристотелізму Ібн Руда; ідеї несотворенності, вічності світу, смертності душі людини; теорію подвійності істини; вони протиставляли знання вірі, філософію – теології. Аверроїзм заборонявся церквою, а його послідовники переслідувалися *інквізицією*.

«Авіньйонське полонення пап» – вимушене під впливом французьких королів перебування пап в Авіньйоні в 1309-1377 рр. В 1309 р. папа Климент V (француз), що став наступником Боніфація VIII, який потерпів поразку в конфлікті з королем Франції Філіпом IV Красивим, переніс папську резиденцію в м. Авіньйон. Це місто, що належало графам Провансу із дому Анжу, папа викупив у свою власність в 1348 р. в Авіньйоні папи почували себе в більшій безпеці, ніж в неспокійному Римі, де відбувалися гострі конфлікти між аристократичними родами. До того ж папська держава в центрі Італії тоді фактично розпалася.

Авіньйонський період в історії папства мало нагадував реальний полон, скоріше це було співробітництво пап з могутніми фр. королями. Всі папи цього періоду були французами, французька більшість була в колегії кардиналів. Папи виконували важливі дипломатичні місії на користь фр. короля, були виконавцями його волі. Профранцузькі настрої папства викликали в інших країнах, особливо з початком Столітньої війни, сильний рух за незалежність національних церков. На поч. XIV ст. вперше зароджується теорія про необхідність відділення церкви від держави.

Авіньйон сприяв і посиленню церковних інститутів. Був створений центральний фінансовий орган папської адміністрації. Завдяки величезному бюрократичному апаратові своєї курії папи контролювали усі сфери церковного життя. Влада папи в церкві набула справді монархічного характеру. Значно зросли прибутки папської казни (процвітав продаж церковних посад, почалася широка торгівля *індульгенціями*, не за призначенням використовувалися гроші, зібрані для христових походів. Відверто фіскальна політика пап породжувала незадоволення як у церкві, так і серед мирян. Саме в ці роки особливо радикальних форм набуває рух *францисканців-спірітуалів*, що мріяли про «ангелічне», не втягнуте у мирські справи папство. Ф.Петрарка через неймовірну розкіш папського двору назвав перебування пап в цьому місті «вавілонським» полоном. Але саме авіньйонські папи, що володіли добре відлагодженим фінансовим апаратом, подібного якому не мала жодна західноєвропейська держава, стали покровителями мистецтва.

Автокефалія – (від грецького *autos* – сам, *kephale* – голова) – самоврядування, адміністративна незалежність помісних православних церков. В середньовіччі автокефальними стали грузинська (484 р.) та руська (1448 р.) православні церкви; болгарська церква ставала незалежною від Константинополя в періоди, коли Болгарія здобувала незалежність. Загибель Візантії в 1453 р. привела до появи ще ряду автокефальних православних церков.

Авторитети – легітимізували всяке твердження в інтелектуальній галузі. Вищим авторитетом була *Біблія*. Ланцюг авторитетів від *Отців Церкви* до університетів XIII ст. зумовив жорсткі межі для наукового життя середньовічного християнського світу. Практика апеляцій до авторитетів, чи як розумний хід, чи як хитрощі, утвердилися як метод – в «Так і ні» *Абеляра*, як прагматичний прийом – згідно *Алена Лільського*: «У авторитетів – ніс із воску». В окремих випадках означає будь-якого втора чи будь-яке цитування, що створює «авторитет».

Агіографія – вид літератури, життєпис реальних або неіснуючих людей, що були зачислені церквою до лику святих, опис їх подвижництва, мучеництва, видінь і чудес. Створення більшості із них припадає на період християнізації (в Галлії це IV-VI ст., в Британії та Германії – VII-VIII ст. і т.д.), а також на час великих потрясінь всередині самої церкви, наприклад на епоху іконоборства у Візантії (VIII-X ст.). Західна і візантійська агіографічна література має цінність для культурної, соціальної та мовної історії, так як її автори (переважно ченці), даючи життєпис святих, змальовували і сучасний їм світ. Агіогр. твори почали видаватися з 1643 р. товариством єзуїтів-болландистів (Антверпен) (від імені його засновника Іоанна Болланда (1596-1665)). «Діяння святих» («Acta Sanctorum»), видані болландистами – надзвичайно цінне історичне джерело.

Адальберон Ланський (977-1030)– єпископ Лана (Пн. Франція), креатура короля Гуго Капета. Разом з *Герардом Камбрзійським* вважається автором теорії трьох станів *розрядів (орденів)* – тих, що моляться, тих, що воюють і тих, що працюють. Стверджував, що поки ці ордени існують разом, нероздільно, у світі пануватиме гармонія і мир. Цей поділ суспільства із нападками на *Клюні* описав у своїй «Поемі про Роберта Благочестивого».

Адальберт Бременський (бл. 1000 – 1072) – німецький церковний і політичний діяч. Архієпископ гамбурзько-бременський (з 1043), вікарій і папський легат (з 1053) на півночі Європи. Один із регентів при малолітньому *Генріхові IV* (з 1069). Був знайомий х хроністом *Адамом Бременським*, що залишив його життєпис. Розповсюджував християнство.

Адальберт Магдебурський (? – 981) – німецький церковний і політичний діяч і хроніст. Був прихильником експансії на Схід німецького імператора *Оттона I*. Очолив церковну місію Оттона I до двору київської княгині Ольги. Перший єпископ магдебурзький (з 968), написав продовження хроніки РегинонаП рюмського (з 907 до 967).

Адам Бременський (? – 1081) – німецький хроніст, автор твору „Діяння гамбурзьких єпископів” (бл. 1075), написаного на основі монастирських *анналів*, хронік, документів Бременського архієпископства. У творі вміщенні свідчення про завоювання Саксонії *Карлом Великим* та її християнізації, біографію *Адальберта Бременського*. В 4-й книзі – «Опис північних островів» – подав історико-географічний опис Норвегії, Данії, Швеції, Ісландії та Німеччини. Писав на латині.

Адам Персенський (? – 1221) – абат в Персені (з 1187); закликав до 4 христового походу, за дорученням папи *Інокентія III* вів переговори про участь в ньому з королем Франції *Філіпом II Августом* та королем Англії *Джоном Безземельним*. Автор ряду проповідей та листів.

Алан Лільський (1128-1202) – французький богослов і філософ, монах-цистерціанець; брав участь у роботі III Латеранського собору (1179), автор тези «У авторитета ніс із воску», т.т. висловлювання авторитета можливо трактувати в будь-якому сенсі, тому слід підкріплювати їх розумними аргументами. Проголосив, що всі положення віри можливо раціонально довести. Розглядав взаємовідносини Бога і світу з позиції неоплатонічного *містицизму*, вважав природу посередницею між творцем і матерією.

Алкуїн Флакк Альбін (бл. 735 – 804) – англосаксонський вчений і педагог, теолог, діяч «*каролінзького відродження*». Народився недалеко від Йорку, тут отримав освіту в єпископській школі, яку очолював Егберт Йоркський, тут викладав, а з 778 очолив школу. В 781 в справах школи

відправився в Рим, по дорозі до якого зустрівся із *Карлом Великим*. Вражений глибокими знаннями і досвідом педагогічної діяльності король франків запросив вченого в до своєї придворної школи. Довгий час Алкуїн суміщав свою викладацьку діяльність в Йоркові та Ахені, але з 793 перебрався до Франкського королівства в якості глави придворної школи, а також друга і радника Карла. Через три роки і до смерті був *абатом* монастиря св. Мартина в Турі. Тут заснував знамениту школу. Як абат особливо ретельно стежив за роботою місцевого *скрипторія*. Вважається, що саме він надихнув монастирських писарів на розробку нового письма, відомого як *каролінзький мінускул*.

Велике значення мають праці Алкуїна по літургії, що заклали основи католицької обрядовості. Близько 300 листів Алкуїна, написаних латиною, дають уявлення про побут, звичаї, освіту, наукових заняттях каролінзької епохи. До кінця середньовіччя користувалися навчальними посібниками, створеними Алкуїном: підручники граматики, риторики, діалектики, збірники задач з арифметики та ін. Всі вони написані були у формі діалогу і охоплювали не тільки прості поняття, але й філософські узагальнення, які повинен був вивчати і засвоювати учень.

Альберт Великий, Альберт фон Больштедт (1193/1206 – 1280) – німецький філософ, богослов, монах-*домініканець*, представник ортодоксальної *схоластики*. Народився у Швабії, навчався в Падуї, викладав у Парижі, Кьольні та ін. Містах. Вчитель *Фоми Аквінського*, разом з яким боровся проти *аверроїзму*. Прагнув створити єдину систему католицького богослів'я. Автор творів «Сума теології» та «Про причини та про виникнення загального». Відомий своєю ерудицією, але не створив самостійного вчення. Написав ряд природничих трактатів (про мінерали, про рослини, про тварини). За енциклопедизм знань отримав від католицької церкви титул «*doctor universalis*».

Альбігойські війни – війни на півдні Франції (Лангедок) проти єретиків *альбігойців (катарів і вальденців)*. Термін походить від м. Альби, одного із центрів єретичного руху. Перший хрестовий похід проти єретиків був оголошений III Латеранським собором в 1179 р. Через невелику кількість учасників після розорення декількох областей Лангедоку, війна була припинена в 1181 р. Новий хрестовий похід оголосив папа Інокентій III в 1208 р. після вбивства в Лангедоці папського легата. Величезні сили хрестоносців очолив барон Сімон де Монфор. Вирішальну перемогу хрестоносці отримали в 1213 р. при Мюре. Похід супроводжувався грабунками і масовою різнею мирного населення. Хрестоносці спустошили процвітаючий південь Франції. Більша частина захоплених ними земель Провансу дісталася Сімону де Монфору (загинув у 1218 р.).

У 1224 р. у війни з альбігойцями втрутився фр. король Людовік IX, що в 1229 р. приєднав до свого домену Тулузьке графство. Остання фортеця єретиків Монсегюр була взята в 1244 р.

Альбігойці – учасники гностико-маніхейського єретичного руху у Південній Франції (XII-XV ст.). Біля витоків їх вчення стоїть вірменська секта павликіян (із другої половини VII ст.), що сповідувала абсолютний дуалізм і почитала поруч із Верховним Богом-Батьком, Богом добра, і Бога зла – Сатанайла. Павликіяни відкидали майже всі книги Старого Заповіту, спираючись на Євангеліє, Апостол і Апокаліпсис. Наступною стадією розвитку цієї ересі стали болгарські богоміли, що притримувалися поглядів поміркованого дуалізму. Із Балкан через Далмацію ересь розповсюдилася в Італію, де її прихильники стали називатися *патаренами*. В Німеччині і Франції послідовники богомілів дістали назву *катарів*, тулузьких або провансальських єретиків. Із кінця XII ст. їх називають альбігойцями (від м.Альбі в Південній Франції, одного з трьох центрів їхнього впливу).

У всіх цих об'єднаннях сповідувалися ідеали аскетичного подвижництва, нестяжательства і бідності. Їх доктрина наближена до апостольського християнства, але апостолики на відміну від альбігойців не сповідували дуалізм. Вони відкидали догмат про триєдинство Бога, церк. обряди, таїнства, чистилище, пекло, вшанування ікон, мощів, хреста, не визнавали владу папи. Католицьку церкву називали «сатанинською силою», виступали проти церковного землеволодіння і десятини. Серед учасників єретичного руху були не тільки ремісники, селянство, але і представники феодальної дрібноти (підтримував альбігойців і граф Тулузький). Катарі і альбігойці були відлучені від церкви і піддавалися гонінням із боку світських і церковних властей (*Альбігойські війни 1209-1229 рр.*). У період 1229-1400 рр. катаро-альбігойська ересь уже не складала цілісної опозиції римській церкві, а служила приводом для проведення політичних акцій королів і пап. У цей період боротьбою з альбігойцями займається інквізиція.

Альфред Великий (бл. 849-900) король англосаксонського королівства Уессекс з 871. Об'єднав під своєю владою ряд сусідніх англосаксонських королівств. Провів ряд реформ для облаштування королівства і підготовки до подальшої боротьби з датчанами: побудував флот і сильні прикордонні укріплення, реорганізував армію, провів реформування управління, зібрав і підготував єдиний збір законів – «Правди короля Альфреда» (890). Консолідація Англії за його правління була пов'язана з ідейним і культурним підйомом, розвитком шкіл, освіти і літератури. Вивчивши латинь уже в зрілому віці (біля 40 років), Альфред реалізував безпрецедентний для раннього середньовіччя проект: переклад на давньоанглійську мову латинських творів філософського, теологічного та історичного характеру. До роботи були залучені видатні представники інтелектуальної думки тогочасної Англії (Ассер, Плегмунд, архієпископ Кентерберійський, Уерферт, єпископ Уорчестерський та ін.). Цей гурток освічених людей, наближених до короля (щось на зразок академії *Карла Великого*) переклав усього п'ять книг. Але їх вибір виявив глибину знань та розуміння культури своєї епохи. Сам король підкреслював, що цей вибір був

не випадковий: його метою було «передати на мові, зрозумілій всім, декілька книг, найбільш необхідних людям». Альфред особисто переклав трактат *Боеція* «Втішання філософією» (книгу, що багато в чому визначила розвиток філософської думки середньовіччя) та найбільш повну історію свого народу - «Церковну історію народу англів» *Беди Вельмишановного*. Перекладені були також детальний виклад всесвітньої історії та географічних знань («Сім книг історії проти язичників» Павла Орозія), доступний для широкого загалу виклад християнського світосприйняття («Монологи» Аврелія Августина) та кодекс християнської етики Григорія I Великого («Обов'язки пастиря»). Завдяки такій діяльності освіченій верхівці стали доступні твори античної та християнської літератури. За його прямою вказівкою почала складатися перша редакція «Англосаксонської хронічки». При Альфреді були відновлені чисельні монастирські школи, зруйновані в часи датської експансії, і створені нові, тому числі світські, школи для дітей знаті. Величезним був його вплив на сучасну йому анналістику.

Аколїт – нижчий церковний служитель, що допомагав священнику під час богослужіння.

«Аллилуйя» – масовий релігійний рух, що виник в 30-х рр.ХІІІ ст. в містах Пн. Італії. Його учасники влаштовували свята і процесії на славу Божу і вимагали встановлення «миру та спокою».

Анафема - (від грецького – прокляття) - в християнстві відлучення від церкви з оголошенням довічного прокляття. Введена Халкідонським вселенським собором (451 р.). В середні віки відлучення від церкви мало найважчі наслідки для людини, аж до смертного покарання. Накладання анафемати позбавляло людину будь-яких шансів на загробне спасіння («поза церквою нема спасіння» – цей постулат сформулював ще в середині ІІІ ст. Кіпріан Карфагенський). Відлучення від церкви застосовувалося до еретиків, розкольників, тажких грішників. Папи використовували її і як засіб політичної боротьби. Так, папа Григорій VII двічі піддавав анафемі німецького імператора Генріха IV. Тричі був відлучений від церкви (в 1227, 1239, 1245 рр.) папами Григорієм IX та Інокентієм IV німецький імператор Фрідріх II Штауфен за небажання підкоритися.

Ангельський доктор – (doktor angelicus) – почесний титул Фоми Аквінського, що утвердився у Високому Середньовіччю.

Ангели – (від грец. і лат. – вісник, посланець). – істоти без плоті, посередники між Богом і людьми, провідники Божої волі. Християнство перейняло основних ангелів та їх диференціацію від іудаїзму. Ієрархію ангелів розробив у IV ст. візантійський богослов Псевдо-Діонісій Ареопагіт. Найвищу ступінь займали 4 ангели-провідники – Михайло (вождь небесної раті, «хто як Бог»), Гавриїл – вісник Бога, Рафаїл – цілитель, Уріїл – ангел-

розкаяння. Функції ангелів – представляти людей на суді Божім. До вищого розряду ангелів відносяться і серафими та херувими. В IV ст. утвердилася уява про безтілесність ангелів, їх стали зображувати крилатими.

Існують ангели Світла і ангели Пітьми; падший ангел – Сатана (Люцифер).

Англо-саксонські місіонери - англосаксонські *пілігрими* (рос.-странники) «Хриса ради», що здійснювали християнізацію язичників на континенті. З кінця VII ст. вони з'явилися серед язичників фрізів на Нижньому Рейні. В першій половині VIII ст. свою діяльність в Гессені та Тюрингії розпочав св. Броніфаций. Не обмежуючись християнізацією, він також розробив програму глибоких реформ франкської церкви, здійснення якої розпочалося в 40-х рр. VIII ст. Значення англосаксонських місій на континенті для послідувочої історії церкви визначилися двома обставинами. По-перше, творенню *франко-папського союзу*, по-друге, закладенню фундаменту Римської, тобто, підпорядкованої папі римському, церкви на континенті.

Анната – одноразові збори на користь папської казни з *єпископів, абатів* та ін. осіб, що отримали вакантний церковний *бенефіцій*. Спочатку збір дорівнював їх річному прибутку (звідси назва – від лат. annus – рік), згодом – якоїсь частини цього прибутку. Існував у Західній Європі із сер. XIII ст. Відмінений на поч. XIX ст. в усіх країнах окрім Італії, де зберігся до цього часу.

Ансельм Кентерберійський (1033-1109) – філософ і теолог, прихильник крайнього реалізму (*схоластика*). Народився в м. Аоста (Італія), викладав у школах Нормандії, більшу частину життя провів у Англії. З 1093 – архієпископ Кентерберійський. Відстоював тезу про примат віри над розумом – «Вірю, щоб розуміти», т.т. для того, щоб вірити, не обов'язково розуміти, але для того, щоб розуміти, необхідно вірити. В боротьбі між світською владою і папством за *інвеституру* захищав ідеї *Григорія VII* про верховенство папи над світськими правителями, за що його двічі (1087-1100, 1103-1106) виселяли із Англії.

Ансельм Ланський (? – бл.1117) – видатний французький богослов, представник ранньої *схоластики*. Очолював школу в Лані, що була одним із центрів богословської освіти, в стінах якої готувалися найбільш віддані *церкві* служителі. В школі навчалися школярі із всіх країн Європи. В 1113 її слухачем став *Абеляр*. Ансельм Ланський один із перших висунув літературну форму, характерну для зрілої схоластики, написав «Книгу сентенцій», в якій були зібрані різноманітні думки, твердження із *Святого Письма* і творів *отців церкви*.

Антифонія – церковний спів, побудований за принципом поперемінного звучання двох хорів, або соліста і хору. Антифонія була введена Амвросієм Медіоланським (339-397), коли він займав єпископську кафедру в Мілані (Медіолан) і удосконалена при папі Целестині I. Текст антифоній складався із закінчених духовних пісень, або віршів, взятих із Біблії (псалми). Одна із найдавніших форм церковного співу

Антоній Падуанський (Ліссабонський) (1195-1231) – католицький святий. Народився в Ліссабоні, в 1210 став членом августинського ордену (*августинци*), в 1221 перейшов до *францисканців*, був місіонером в Марокко. Особливо прославився проповідницькою діяльністю в Пд. Франції та Пн. Італії. За схвалення *Франциска Ассізького* став першим в ордені викладачем теології. Викладав у Болон'ї, Монпельє, Тулузі в 1220-1230. Помер у Падуї, був канонізований папою Григорієм IX в 1232. Вважається покровителем Португалії.

Апокрисарій, апокрисіарій – (з грець. *apokrisis* – «відповідь») з середини V ст. постійний представник папи чи патріарха Олександрійського при константинопольському дворі. Направлення апокрисарія до Константинополя припинилося в VIII - IX ст. В цей час папи фактично розірвали всілякі зв'язки із Візантією. Апокрисарій тепер направлявся до двору Карла Великого. Після того як папа Римський зайняв в Італії і на Заході в цілому виключне становище, ті церковні ієрархи, що тяжіли до Риму, почали надсилати своїх апокрисаріїв до папського двору.

Апостоли – (від грецького *apostolos* - посланець) – В Біблії той, хто отримав наказ від Бога для повідомлення його людям. В Старому Завіті – це Мойсей, пророки. В Новому Завіті – Христос, дванадцять вибраних ним учнів, а також сімдесят інших учнів Христа.

Апостолики (апостольські брати, «брати-орачі») – спільна назва декількох християнських сект XII-XV ст. в Північній Італії. Апостолики (*вальденси*, гуміліати, ліонські жебраки) протестували проти обмирщення церкви і проповідували повернення до апостольської простоти (звідси і назва), різко критикували католицьку церкву і римську курію, виступали проти світських феодалів, закликали до бідності, відмови від майна, соціальної рівності. У XII ст. апостоликами почала називатися частина *катарів*. Секту заснував Сегареллі (бл. 1260 р. у Пармі). II Ліонський Вселенський собор катол. церкви (1274) засудив секту за ересь. Діяльність її була заборонена, а Сегареллі спалений у Пармі в 1300. Його наступник Дольчіно в 1304 очолив антифеодалне повстання селян і плебсу декількох міст Пн. Італії, яке придушили в 1307 р. Апостольські брати продовжували проповідницьку діяльність в ряді районів Італії, Франції, Іспанії, Німеччині до XV ст.

Апостольська Столиця – так офіційно називається папський престол в Римі, оскільки, за церковною традицією, в Римі перебували апостол Павло і Петро. Останньому, згідно з євангельським заповітом, Христос доручив «пасти вівці Господні» і стати «каменем, на якому має бути побудована Христова церква». Апостольська столиця є суб'єктом міжнародного права, духовним керівним центром католицької церкви в усьому світі.

Апостольське життя – життя, властиве апостолам, високо оцінюване за вбогість та проповідуванні Слова Божого; надзвичайно привабливий релігійний ідеал, передусім у XII-XIII ст.

Апостольське наступництво – доктрина про те, що авторитет Ісуса передавався по безперервній лінії, від апостолів до їхніх наступників – єпископів.

«Ареопагітик» - («Corpus Areopagiticum») твори, де вперше відбулося органічне злиття біблійсько-іудейського та філософсько-елліністичного начал християнства. Розвинута в них доктрина – вища точка християнського неоплатонізму. Корпус складається з чотирьох трактатів і десяти послань. Автором їх за легендою вважався перший єпископ Афінівський, апостольський учень Діонісій Ареопагіт. Нині вважають, що ці твори належать більш пізньому автору (V – поч. VI ст.), якого прийнято називати Псевдо-Діонісієм Ареопагітом.

Аріанство – вчення в християнстві, основоположником якого був Арій (священник у м.Александрії в IV ст.). Арій стверджував, що Ісус Христос (Син Божий) не єдиносущний Богу-Отцю, так як Син створений Отцем і, отже, не є передвічним як Бог-Отець. Це означало заперечення одного із основних догматів церкви про єдиносущність Бога-Отця і Бога-Сина. Засуджене Нікейським вселенським собором (325 р.) як ересь, аріанство в IV ст. стало найбільш масовим єретичним рухом у східних провінціях Римській імперії, а при Константині II (337-361 рр.) користувалося підтримкою імператора. Засуджене на II Вселенському соборі (381) в Константинополі аріанство було заборонене законами імператора Феодосія.

Найдовше аріанство проіснувало серед варварських германських народів, під натиском яких впала Західна Римська імперія. Першими ще у 40-х рр. IV ст. аріанство зусиллями єпископа Ульфїли прийняли готи. У V ст. його перейняли вандали, свєви, бургунди, лангобарди. В створених ними державах аріанство було панівним віросповіданням, аріанські церкви підкорялися королям, богослужіння велось на рідній мові. Підкорене ж населення в основному дотримувалося ортодоксального християнства. Така ситуація утруднювала синтез варварських і античних начал у щойно створених королівствах, була джерелом нестабільності, спричинювала війни проти них з боку християнських держав ортодоксального спрямування (Візантії, королівства франків).

Арналдо де Віланова, Арнольд із Віланови (1235-1313) – іспанський лікар, алхімік, автор «Салернського кодекса здоров'я». Дав опис отрути, протиотрути, лікарських властивостей різних рослин та способів їх вживання.

Арнольд Брешианський (бл. 1100-1155) – італійський релігійний діяч, активний учасник комунального руху. Народився в Брешиї, навчався у Франції, де став учнем *Абеляра*. Після повернення в Брешию став священником і очолив боротьбу городян проти сеньйора-єпископа. За це рішенням II Латеранського собору був позбавлений посади і вигнаний із Італії. Опинившись у Франції, разом з Абеляром розпочав запеклу боротьбу проти вищих ієрархів церкви, лідером яких був *Бернар Клервоський*. Арнольд Брешианський проповідував, що духовні особи не повинні володіти багатством і світською владою. Звинувачував *папу, єпископів та абатів* у розкоші, розпусті, *симонії*. Його ідеалом було первісне християнство, бідна, але непорочна церква. В 1140 папа римський засудив погляди Абеляра і Арнольда Брешианського як єретичні (*єретик*). Вимушений покинути Францію декілька років прожив в Цюріху, де продовжив проповідувати своє вчення. Через наполягання Бернара Клервоського був вигнаний і із цього міста. Відчайдушне становище примусило Арнольда Брешианського в 1145 прибути до папи Євгена III та просити у нього прощення і дати клятву вірності церкві. Опинившись у Римі, де з 1143 відбувалося повстання городян проти папи і була проголошена республіка, Арнольд Брешианський, не займаючи жодної посади, став її фактичним керівником та ідеологом, а отже і головним ворогом папи, якого жителі вигнали з міста. В 1155 через 4 дні після накладення на рим *інтердикту* римський сенат був вимушений виконати вимогу папи і вислати із міста Арнольда Брешианського, котрий втік на Пн. Італії. Там він потрапив у полон до імператора Фрідріха I Барбароси, що на прохання папи прямував до Риму. В Римі Арнольда Брешианського видали папі Адріану IV і 18 червня 1155 стратили. Його повісили, тіло спалили, а попіл викинули в Тібр, щоб чисельні прихильники не могли поклонитися його останкам.

Архідиякон – 1) церковна посада, помічник *єпископа*, найближчий виконавець його волі. Архідиякони піклувалися про підготовку нижчих кліриків, наглядав за дяками, керували благочинною діяльністю єпископства і т.ін. З VI ст. отримали дисциплінарну владу над пресвітерами, а потім і сан пресвітерів. Тридентський собор (1545-1563) різко обмежив права архідияконів, в результаті чого ця посада поступово перестала існувати. 2) почесний титул, що вказує на перший чин (ступінь) *капітула* в кафедральному соборі.

Архиєпископ – (від грець. *archi* – «старший», «головний» та *episkopos* - «наглядач»). 1) Сан, який починаючи з часу правління римського імператора

Костянтина Великого (306-337), присвоювали, як і сан митрополита, єпископам столиць діоцезів, що мали владу над іншими єпископами діоцеза. Вищий єпископ (на відміну від митрополита, що був тільки першим серед рівних). Першим архієпископом середньовічної католицької церкви був Кентерберійський (кінець VII ст.). Він визнавав свою залежність від Риму. Свідченням цього був паллій (плащ, що надівався на плечі), який присилався із Риму і означав утвердження на посаді. 2) Почесний титул, що присвоювався єпископам за особливі заслуги.

Архипресвітер – (від грецьк. *archi* – «старший», «головний» та *presbiteros* – «старійшина») 1) звання членів капітула кафедрального собору. 2) почесний титул священника, приходу, що особливо відзначився.

Апостоличні грамоти – папські грамоти. З XIV ст., як правило, називалися буллами.

Аскетизм – релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів життя, відлюдництва і «умертвлення плоті» для досягнення моральної досконалості. Аскетизм базувався на протиставленні гріховного тілесного, земного світу (царства зла) світу загробному – царству божественної благодаті. Виховував у людині відмову від зручностей, проповідував обмеження в їжі та сні, заохочував заподіяння собі фізичних страждань, при допомозі яких можна прилучитися до страждань Христа для спокутування гріхів. Аскетизм став складовим елементом християнства, буддизму, брахманізму.

Ассізі – процвітаюче римське місто, важливий центр Ломбардії, заново відбудований Карлом Великим. Графська резиденція, приєднана у VIII ст. до папського домену. За місто довго боролися з папами імператори. Значення добув дякуючи Франциску та братам-міноритам. Канонізація Франциска у 1229 супроводжувалася грандіозними святкуваннями. Нова базиліка була освячена папою Григорієм IX 2 1235. У її оформленні брав участь Чимабуе та Джотто. У другій половині XIII – першій половині XIV ст. Ассізі став епіцентром розвитку італійського та західного мистецтва.

Аутодафе – (*auto da fe* (португ.) - акт віри), оголошення і виконання вироків *інквізиції*, як правило, спалення на вогнищі. «Очищенню» вогнем піддавалися як *єретики*, так і книги єретичного, на думку церкви, змісту. Особливе розповсюдження отримало в середньовічній Іспанії. Вперше було здійснене в XIII ст.. Зазвичай відбувалося в святковій дні на головній площі міста в присутності короля, двору, міської влади і городян. Присутність на аутодафе вважалася проявом благочестя. Після оголошення вироку засуджених передавали світській владі, яка і здійснювала привселюдну страту. Тих, котрі покалися, перед спаленням душили, всіх інших спалювали живцем. Серед засуджених траплялися не тільки єретики, але і

неугодні світській владі. Майно страчених переходило до королівської або церковної казни. Останнє аутодафе було здійснене у Валенсії (Іспанія) в 1826 р.

- Б -

Базельський собор (1431-1445) – див. **Соборний рух**.

Базиліка – (від грецького basilike – царський дім) – в античній і середньовічній культурі будівля витягнутої прямокутної форми, розділена на декілька повздовжних проходів-нефів рядами колон чи стовпів. Середній (головний) неф, зазвичай, вищий і ширший, ніж бічні і освітлюється через вікна, розміщені над дахами бічних нефів. З утвердженням християнства базиліка стала одним із основних типів храму, центральний неф якого завершувався зорієнтованою на схід апсидою, де знаходився *алтар*. Поступово базиліка набула форми лат. хреста.

Баптистерій – (від грецького baptisterion – у давніх греків тепле відділення бані, у римлян басейн для плавання в термах, купель) – будинок для *хрещення*. Споруджувався при соборах як окрема купольна будівля (пізніше купель почали ставити просто в церкві) – восьмикутної чи круглої форми. Баптистерії були особливо необхідні в перші століття нової офіційної релігії – християнства.

Беатифікація – (від лат. beatus - блаженний і facere – робити) – в католицькій церкві акт причислення до блаженних. Офіційною категорією канонічного права беатифікація була визнана папою Урбаном VIII в 1635 р. З цього часу беатифікація стала розглядатися як нижча ступінь при підготовці до *канонізації* (акт причислення до святих). В своїй основі беатифікація мала практику канонізації, що склалася в середньовіччі, коли існували два розряди святих: канонізованих римськими папами і оголошені святими місцевими церквами. Право на беатифікацію належало папам римським.

Бегінки, (бегарди, бегіни) – (від bigio, beige – „сірий” одяг) з XII ст. так називали побожних жінок-городянок, які жили невеликими громадами, зазвичай безшлюбно, в добровільній бідності, дотримуючись певних релігійних правил, проте не давали чернечої обітниці, часто присвячували себе піклуванню про хворих. Чоловіків, що вели аналогічний спосіб життя називали бегардами, *лоллардами*, матеманами. Бегіни вели напівчернечий спосіб життя в бегінажах (гуртожитках), хоча могли жити і в окремих житлах. Вони могли вступати в шлюб. Перші релігійні общини бегінів виникли бл. 1170 р. в Брабанті Найбільшого поширення здобули в Нідерландах та Рейнській області. У 1216 р. Папа Гонорій III дав їм (в усній формі) легітимізацію, однак їх віра часто викликала сумнів, тому бегінів

переслідувала *інквізиція*. Багато з них закінчили життя на вогнищі. В 1311 р. на В'єнському соборі общини бегінів були заборонені. Про те, що це було важке рішення, свідчить той факт, що заборона довго не оголошувалася. Рух бегінів став яскравим свідченням духовної активності мирян, засвідчив нову релігійність епохи.

Бекет Томас (бл. 1118-1170) – глава англійської церкви, *архієпископ* Кентерберійський з 1162. В минулому - блискучий царедворець, радник і друг короля *Генріха II*, прекрасний адміністратор. З 1155 був канцлером королівства. Після обрання архієпископом змінив спосіб життя і став суворим аскетом. Протидіяв політиці Генріха II, що прагнув підпорядкувати королівській юрисдикції церковні суди. Після прийняття *Кларендонських постанов* 1164 втік із Англії до Франції. Вигнання Томаса Бекета тривало 6 років. Не отримавши підтримку папи, примирився із Генріхом і повернувся до Англії 1170. Але згодом знову розпочав боротьбу із королем і за його негласним наказом був убитий. В справу втрутився папа, що примусив короля під загрозою відлучення від церкви (*анафемі*) привселюдно покаятися і відмовитися від реформування церковних судів. Вважався мучеником, в 1173 канонізований (*канонізація*) папою.

Бекон Роджер (бл. 1214- бл. 1292) – англійський філософ, вчений, монах-*францисканець*, «*doctor mirabilis*» («... доктор»), так називали його багато сучасників. Як професор Оксфордського університету довго викладав у Паризькому (1236-1247) математику, фізику, мови (можливо грецьку, іврит, арабську). Бл. 1256 вступив до францисканського ордену, що мав на той час напружені відносини із папством. За заняття астрономією і алхімією в 1257 за братом Роджером був встановлений нагляд. Генералом ордену був *Бонавентура*.

В середині 60-х рр. папа Климент IV наказав Бекону викласти свої ідеї письмово. Яке результат – в 1267-1268 з'явилася «Велика праця» - енциклопедія, в якій автор розглянув причини багатьох людських помилок, співвідношення теології і філософії, важливість вивчення мов, принциповий характер математики для всіх наук (в першу чергу для оптики і астрономії), виклав питання етики, передбачив можливість створення збільшувальних оптичних приладів (т.т. втрутився в галузь «практичної астрономії»), розкрив секрет явища веселки. В «Малій праці», що з'явилася тоді ж, йшлося про алхімію і причини занепаду теології. Вперше в Європі Бекон склав рецепт пороку, встановив способи отримання фосфору, магнію і вісмута і, можливо, прагнув вивчити силу пари. Йому належить крилатий вислів: «Знання – сила».

Бекон обґрунтував ряд геніальних здогадок про створення в майбутньому суден без гребців, що управлятимуться однією людиною; швидкісних колісниць, що пересуватимуться без коней; літальних апаратів; прообразів підводних човнів. Теологічній схоластиці протиставив програму практичного призначення знання. В 1278 за свої дослідження та ідеї за рішенням

церковного суду опинився в монастирській тюрмі, де просидів 14 років і написав свій останній великий твір – «Компендій теології». Всі твори Бекона буди засуджені церквою.

Бенедикт VIII – *папа римський* (1012-1024). Із роду *Теофілактів*. У протистоянні із представником партії Кресценціїв його кандидатуру підтримав король Генріх II, якого невдовзі (14 лютого 1014) папа увінчав у Римі імператорською короною. Особисто як його попередник *Іоан X* брав участь у військових походах проти арабів та візантійських військ, що заволоділи частиною Пд. Італії. Сприяв реалізації клюнійської реформи (*кюнійський рух*). На синоді у Павії 1022 було прийняте рішення розпочати боротьбу із симонією та розпустою духовенства, що не завадило його брату папі Іоану XIX (1024-1032) приймати дари і пожертви за милості та привілеї. Ввів у римську літургію молитву «Вірую» («Credo») згідно тексту про вихід Духу Святого, що вживався у Каролінзькій імперії (*філіокве*).

Бенедикт IX - *папа римський* (1032-1044, 1045, 1047-1048). Із Теофілактів, племінник пап Бенедикта VIII та Іоана XIX. Папою став в 10- чи 12-річному віці за підтримки своєї родини, графів Тусколо (Тосканеллі). Жорстокість і розпусність Бенедикта спричинила повстання в Римі, в ході якого він був вигнаний із міста. Перший раз переховувався при дворі імператора Конрада II, з військами якого повернувся до Риму. Після чергового вигнання в 1044 повернути йому престол *понтифіка* допомогли родичі, що скинули папу Сильвестра III. В тому ж році Бенедикт IX продав його симоністу (*симонія*) своєму хрещеному Іоану Граціану (*Григорію VI*), щоб через короткий проміжок часу знову оголосити себе папою. Їх стало троє, при чому кожен вважав себе легітимним. Тільки скликаний імператором *Генріхом III церковний собор*, змістив усіх трьох пап і обрав нового.

Бенедикт Нурсійський (480/490-555/ 560) – один із засновників чернечого життя в Західній Європі. Народився в знатній родині в Нурсії (Італія). В юності став відлюдником, живучи в печері. Згодом запрошений в якості настоятеля в сусідній монастир, який вимушений був покинути через невдоволення місцевих ченців, введеною ним суворою дисципліною. В 529 біля Неаполя на горі Касіно (Монто-Касіно) заснував монастир (*монастирі*). Підготував статут монастиря, в основі якого лежало більш древнє правило, скоріш за все пов'язане з монастирською практикою Леріна (монастир, що виник бл. 400 р. біля Канн і став центром справжньої монастирської «республіки» вздовж р. Рони). Бенедикт визначав монастир як «школу служіння Господу», де в основ життя монахів повинно було стати безумовне підкорення вчителю – абату, «вікарію Христа». Окрім послуху монах давав ще дві обітниці – *целібату* і бідності (*чернецтво*). З послуху починалося виховання упокорення, вищим сенсом якого було розчинення своєї волі у волі Бога. Тому Бенедикт вважав общину монахів з її строгою дисципліною,

невсипущим контролем і системою покарань найкоротшим шляхом до Бога. Вступивши в общину, монах відрікався від світу: ворота монастиря назавжди закривалися за ним. Щоб виключити будь-які прояви індивідуальної волі, Бенедикт послідовно проводив у статутіві ідею спільного проживання: ченці сплять, харчуються, читають, працюють моляться разом. Поруч із молитвою важливим заняттям братії мала бути фізична праця. Неробство вважалося шкідливим для душі. Однак Бенедикт не вимагав від своїх монахів виснаження плоті ні працею, ні постами, у всьому дотримуючись помірності. Статут Бенедикта упорядкував чернече життя в Західній Європі, поволив виключивши із нього анархію і бродяжництво. Поширенню цього статуту сприяв папа *Григорій I Великий* і *англосаксонські місіонери (бенедиктинці)*.

Бенедиктинці – найбагатший і найвпливовіший чернечий орден середньовіччя, члени якого керувалися статутом для ченців, створеним Св. Бенедиктом Нурсійським, що заснував в 529 р. монастир в Монтекассіно біля Неаполя. Згідно статуту (“Правила”) бенедектинці повинні були займатися фізичною (землеробство) і розумовою діяльністю (вихованням юнацтва (послушників), перекладами, тлумаченнями і виготовленням книг, збиранням бібліотек). Цей статут не передбачав якихось орденських структур, кожен монастир вважався автономною одиницею під владою свого абата. Процес розповсюдження статуту Бенедикта серед чернецтва був тривалим, адже окрім нього існувало чимало інших. Однак саме бенедектинський статут користувався підтримкою пап, починаючи із Григорія I Великого (590-604), що написав життєпис Бенедикта Нурсійського. Папи були зацікавлені в поширенні єдиного статуту. В цьому прагненні, з допомогою *англосаксонських місіонерів* на континенті, їх підтримали франкські королі. При Каролінгах (особливо при Пипині Короткому та Людовіку Благочестивому) статут Бенедикта насаджувався королівською владою і став складовою частиною їх універсалістської політики, що переслідувала мету внутрішньої консолідації поліетнічної держави і легітимізації узурпації влади 751 р. Новий етос християнського короля, правителя за визначенням Алкуїна *imperium christianum*, вимагав від Каролінгів виступати покровителями не тільки релігії і церкви, але і монастирів та чернецтва. Кінцево Статут Бенедикта, як єдино угодний Богу і тому допустимий в монастирях Франкської імперії, був утверджений в 816 р. на соборі в Ахені. В результаті уже на кінець раннього середньовіччя більшість ченців у Західній Європі жили за цим статутом, хоча часто і нашаровували його на багаточисельні локальні звичаї і правову регламентацію окремих абатств.

На відміну від більшості майбутніх орденів бенедиктинці не мали централізованого управління, монастирі залишалися автономними. Всередині ордену існувало декілька могутніх гілок (кльонійці, цистеріанці та ін.). Всього в XII-XIV ст. нараховувалося близько 15 тис. бенедектинських монастирів. У цей період для них була характерна певна аристократизація. Монастирі були не тільки важливими вогнищами культури та освіти, але і великими власниками. Їх землі оброблювали залежні селяни (статут

Бенедикта дозволяв працю на монастирських землях таких людей, поки ченці молилися). Прикладом може бути монастир у Мульді (Німеччина), що володів бл. 250 тис. га землі.

Бенефіцій – (від лат. *beneficium* – благодіяння) – 1) церковна посада католицькій церкві, що передбачає певний прибуток та привілеї (подібна практика встановилася з початку VI ст.; частіше сукупність доходів, пов'язаних з певною посадою. 2) земельне володіння, яке жалують в обмін за службу, зазвичай, військову. прибуткова церковна посада або земельний участок, які отримували духовні особи як нагороду.

Беренгарій Турський (бл. 1000 – 1088) – французький філософ-схоласт, номіналіст. Вчення Беренгарія Турського стало найбільш раннім проявом номіналізму (*схоластика*). Захищав людський розум, доходив до відвертих насмішок над церквою. Головна праця - «Про святу трапезу» (1049). Виступав проти містичного вчення про таїнство причащення, яке трактував з раціоналістичних позицій. Його вчення було засуджене церквою як єретичне (*ересі*).

Бернар Клервоський (1091-1153) – французький релігійний діяч. Походив із знатної сім'ї, в 20-річному віці вступив до цистерціанського ордену (*цистерціанці*), здобувши своїм подвижництвом надзвичайну популярність. В 1115 заснував монастир Клерво, де став абатом (*абат*). Завдяки його діяльності не чисельний цистерціанський орден перетворився в один із найбільших. Бернар Клервоський притримувався містичного напрямку в теології, був прихильником папської *теократії*. Активно боровся з *єресями* і вільнодумством, був, зокрема, ініціатором засудження *П'єра Абеляра* і *Арнольда Брешианського*.

На фоні невиразних фігур пап того часу, серед яких траплялися і його учні із Клерво), Бернар Клервоський здобув колосальний авторитет в церковних і світських колах. Він диктував свою волю папам, французькому королю Людовіку VII. Був головним ідеологом і організатором другого *хрестового походу*. Написав перший статут для *духовно-рицарських орденів* (*тамплієрів*). Канонізований в 1174.

Беда Вельмишановний (672-735) – англосаксонський монах із Нортумбрії, літописець, один із найзнаменитіших вчених Середньовіччя. Народився в Уірмуті, більшу частину життя провів у монастирях Уірмута і Ярроу. Найбільш значною є його робота – «Церковна історія народу англів», дякуючи якій її автора вважають першим англійським істориком. Книга охоплює період від походів Юлія Цезаря в Британію (55-54 до Р.Х.) до 731. Переклад «Церковної історії..» на англосаксонську мову був здійснений у IX ст. королем *Альфредом*. В 731-766 було написане продовження цієї роботи, вірогідно сучасниками Беди Вельмишановного. Написав також багато творів богословської тематики, з арифметики, медицини, астрономії, граматики,

філософії. Підтримав висловлену ще в VI ст. думку про те, що Ісус народився в 753 від заснування Риму. Рахунок часу від Різдва Христового захистив у роботі «Про шість віків світу».

Біблія – (від грецького – *biblia* – книги) – звід священних книг християн. Виникла шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненними. Складається із двох частин: книг Старого Завіту, визнаного іудеями та християнами та Нового Завіту – власне християнської частини Біблії. Книги Старого Завіту створювалися впродовж XIII-II ст. до н.е. Їх переклад з давньоєврейської та арамейської на грецьку мову був здійснений в елліністичному Єгипті за царя Птолемея II Філадельфа (282-246 рр. до н.е.). Це т.зв. *Септуагінта*. Книги Нового Завіту були створені впродовж I-II ст.. н.е. і написані давньогрецькою мовою (койне). 27 книг Нового Завіту були визнані християнськими церквами в якості канонічних в IV-V ст. (див. *канон біблійний*).

Найдавніший переклад Біблії на латинську мову (*Itala*) був здійснений у II-III ст. н.е. Ним користувалися християни Римської імперії. В кінці IV - на початку V ст. Єронім здійснив новий переклад Біблії на лат. мову (*Вульгата*). На відміну від Італи у Вульгаті переклад книг Старого Завіту дається не з Септуагінти, а з давньоєврейських текстів. Септуагінта та Вульгата є офіційними версіями Біблії для двох напрямів християнства – східного (православного) та західного (католицького).

У Західній Європі переклади Біблії на національні мови з'явилися ще в пізньому Римі. Так, єпископ Ульфїла переклав Біблію на готську мову. Починаючи з понтифікатства папи Григорія VII (1080), єдиною мовою Біблії та богослужіння в римській церкві стала латинь. В боротьбі за реформування церкви противники папства вдавалися до перекладу Біблії. Так, переклад на англ. мову був здійснений Джоном Вікліфом, на чеську – Яном Гусом. Особливо багато перекладів з'явилося в ході Реформації (Лютер, Цвінглі, Паркер та ін.).

В духовному просторі середньовічної Європи Біблія користувалася незаперечним авторитетом. Сюжети із Біблії стали основними в середньовічному образотворчому мистецтві, літературі та театрі.

Біле духовенство – духовенство, яке не відокремлювалося від світу ані писаним статутом, ані життям у чернечій громаді. Сюди входили *єпископи* та *священники*, які обслуговували релігійні потреби мирян. Часто його протиставляли *чорному духовенству*, яке жило за монастирським статутом. Мало також назву “секулярне духовенство” (від лат. *saeculum* – “світ”).

Бове – місто відоме собором Святого Петра. Його будівництво стало найбільш сміливою спробою готичної епохи. Із усіх готичних церков Сен-П'єр-де-Бове мав найвищі (48 м) та найширші (16 м) склепіння та найбільшу площу вітражів. Але надзвичайно велика у 8 м відстань між опорами

викликала у 1284 руйнування перекриття та контрфорсів. Обвал храм можна розглядати як символічний початок занепаду готичного мистецтва, спричиненого відсутністю почуття міри та прагненням до колосальних пропорцій. Собор у Бове так і залишився недобудованим.

Боецій Аніцій Манлій Торкват Северін (бл. 480-524) – римський вчений, філософ, поет, теоретик музики, державний діяч. Відіграв помітну роль при дворі остготського короля Теодоріха Великого, з його ім'ям пов'язаний перший культурний спалах раннього середньовіччя – «остготське відродження». Він був душею вченого гуртка, в який входили Сіммах, папа Іоан I, відомий перекладач і коментатор латинських авторів Маворцій.

Боецій теоретично обґрунтував середньовічну систему освіти, зокрема її вищого ступеня – *квадрівіума* («сім вільних мистецтв») і написав підручники з арифметики, музики, геометрії, астрономії (бл. 500). Два останніх були втрачені, а по першим двом в Західній Європі вчилися впродовж всього середньовіччя.

Важливим був вклад Боеція в розвиток логіки. Він займався перекладом творів Арістотеля, виконуючи коментарії до них. До XII ст. Західна Європа знала праці грецького філософа виключно за його перекладами та коментарями. Прагнув перекласти всі твори Арістотеля і Платона.

Боеція називають «батьком *схоластики*», оскільки він перший в Західній Європі спробував інтерпретувати проблему віри і розуму за допомогою логічного інструментарія Арістотеля, розробив основи «схоластичного» методу, логічну термінологію.

Перед стратою за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках із Візантією, написав невеликий твір «Втішання філософією», що став одним із найбільш відомих творів Середньовіччя і Відродження. Це був філософський трактат, сповідь, поема одночасно. Боецій прагнув осмислити категорії добра і зла, духовного і тілесного, вічності і конечності буття, зрозуміти свою долю як елемент світобудови. В цьому творі найбільш повно представлена філософська система Боеція.

Боже перемир'я - (*treuga Dei*) призупинення військових дій в ті дні тижня, які пов'язані із стражданнями і воскресінням Спасителя, тобто із четверга (вечера) до понеділка (ранку), а також в головні християнські свята. Вперше проголошене в 1040 р. на синоді в Аквітанії. Рішення про Боже перемир'я приймалося церковними соборами. Порушникам Божого перемир'я, за постановою соборів, загрожувало відлучення від церкви. В умовах феодальної роздрібленості у Західній Європі рух за Боже перемир'я суттєвої ролі не відіграв, але вплинув на становлення етики рицарства, хоч трохи обмежуючи сваволю озброєних щодо неозброєних, в першу чергу духовенства і ченців.

Божеввільні – середньовіччя вважало їх пов’язаними з добрими чи злими таємницями. Існували різні категорії божевільних із відповідним до них відношенням: божевільні розумні (сільські дурачки, блазні при сеньйорах чи королях); хворі, що підлягали ізоляції та лікуванню; *одержимі*, що вимагали зусиль екзорцистів.

Божий мир – (рах Dei) рух, що виник в кінці X - XI ст. в середовищі ченців *Клюнійського абатства* у Південній Франції з метою накласти певні заборони на воєнні дії. Його початком прийнято вважати постанову собору в Шару 989 р. В першу чергу був направлений на захист цивільного населення – духовенства, жінок, дітей, вбогих. Тих, хто вчиняв насилля над означеними верствами під час воєнних дій, церква відлучала. Такі рішення приймалися на спеціальних з’їздах духовних і світських осіб. У великій мірі поява руху була пов’язана із очікуванням в 1000 р. Суду Божого. Такий крайній пацифізм в умовах феодалних усобиць не мав успіху і ченці-ревнителі виступили із більш помірними вимогами *Божого перемир’я*.

Рух за Божий мир набирав силу з ростом впливу папства в політичному житті Західної Європи. З XII ст. в рух за Мир Божий включилася королівська влада. Французькі королі Людовік VI і Людовік VII видали розпорядження, що повторювали вимогу Божого Миру. Все ж тільки створення централізованих держав поклали кінець феодалним міжусобним війнам і захистили від них цивільне населення.

“Божий суд” – в ранньому середньовіччі спосіб виявлення вини, випробуванням вогнем, розпеченим залізом, водою (холодною та кип’ятком). Застосовувався, у випадках, коли звичайні судові заходи не давали потрібних результатів. Між опонентами призначалися поєдинки: вважалося, що вищі сили забезпечать перемогу невинного над злочинцем. Якщо звинувачували жінку, то за неї міг заступитися лицар. В основі “Божого суду” лежить релігійне уявлення про те, що істина може бути встановлена тільки втручанням Бога. З часом (в Англії в XII ст., у Франції в XIII ст.) “Божий суд” був замінений судом присяжних, але методи його “взяла на озброєння” інквізиція.

Бонавентура (Джовані Феданца (1221-1274) – італійський філософ, представник *реалізму* і ортодоксально-містичного напрямку. Народився в Тоскані (Італія), навчався в Паризькому університеті, тут став професором; ченець-францисканець, генерал *францисканського ордену*, з 1273 *кардинал*. В *схоластиці* був продовжувачем свого вчителя Олександра із Гельса. Вважав, що повне знання можливе тільки засобом містичного споглядання. Великий вплив на нього мав *Гуго Сен-Вікторський*, переслідував *спірітуалів*, послідовників *Іоахіма Флорського (іоахімізм)*, був опонентом Роджера *Бекона*, отримав титул «доктора серафічного». Був канонізований в 1482 і зарахований до 5 великих *вчителів церкви*.

Боніфацій (в миру Вінфрід (бл. 675-754) – англосаксонський місіонер (англо-саксонські місіонери), вважається апостолом Німеччини. Народився в Англії, але прославився на континенті. Із санкції римських пап вів активну місіонерську діяльність за межами Франкського королівства серед язичників-германців. Від папи отримав в 722 сан *єпископа*, а в 732 – *архієпископа*. Заснував багато нових *монастирів*. Серед них – Фульд, центр культури і освіти в германських землях. За підтримки римського папи і майордомів *Пипіна Короткого* і Карломана в останні роки життя прагнув реформувати церкву у королівстві франків. Почали регулярно скликатися *собори* єпископів, що виносили рішення, спрямовані на боротьбу проти *симонії*, не дотримання *целібату*, застосування духовенством зброї, на покращення освітнього рівня кліру. Рішення соборів із великими труднощами втілювалися в життя. Боніфацій прийняв мученицьку смерть, християнізуючи фрізів (був убитий за молитвою).

Боніфацій VIII – папа римський в 1284-1303. Останній із пап XIII ст., що прагнув на практиці втілити доктрину верховенства (*супрематії*) церковної влади над світською. Але політична ситуація змінилася. Папа зіштовхнувся у своїх претензіях із сильними централізованими державами – Францією і Англією. Певних успіхів він домогся в політичних інтригах в боротьбі за королівську владу в Німеччині. Спроба ж втрутитися в англо-французький конфлікт була невдалою. Готуючись до чергових воєнних зіткнень король Франції Філіп IV Вродливий і король Англії Едуард I ввели в своїх країнах податок на духовенство без узгодження з папою. Папа відповів *буллою* «*Clericis laicos*», в якій заборонив світським правителям знімати податки з духовенства без дозволу пап під загрозою *відлучення від церкви*. Однак духовенство Англії і Франції надало перевагу своїм короліям, а не папі і він не наважився на відлучення.

Амбіції Боніфація VIII особливо зросли в ході проведення першого *ювілейного (святого) року* в 1300, коли в Рим з'їхалося бл. 2 млн. паломників. Наступним поштовхом до розгортання конфлікту із французьким королем став арешт одного із єпископів і заборона його звернення до церковного суду. В 1302 з'явилася папська булла «*Unam Sanctam*», де Боніфацій найбільш повно виклав свою концепцію верховенства влади папи над будь-якою світською владою. Тут була сформульована теорія «двох мечів»: папа тримає в руках два мечі, один із яких символізує духовну владу, а другий – світську. За твердженням Боніфація, королі повинні служити церкві за наказом папи, який має право карати світську владу за будь-яку провину, папа ж не підкорюється жодному із людей. У відповідь Філіп IV скликав Генеральні штати, в засіданні яких взяли участь і представники вищого духовенства, які засудили папу, звинувативши його у важких злочинах і висунули вимогу розгляду справи папи на церковному соборі. Щоб такий суд відбувся, король надіслав до Італії свого міністра Гільома Ногаре із загоном, який мав доставити папу до Франції. Вивезти папу французи не змогли – його відбили земляки в м. Ананья. Але пережиті приниження привели до

смерті престарілого Боніфация VIII. Його поразка означала крах політичних амбіцій папства і стала прелюдією кризи папства і католицької церкви у XIV-XV ст., що проявилася у «авіньйонському полоненні» пап, *Великому розколі та соборному русі*.

Бреве – (від лат. brevis – короткий) – послання папи римського, що стосувалися питань церковного життя і теологічних проблем, як правило, другорядного значення (на відміну від *булл*).

Бревіарій – (від лат. breviarium – короткий огляд, скорочений виклад) – службник католицького духовенства, що складається із коротких уривків із Біблії, праць “отців церкви”, агіографічних творів, псалмів, молитв, гімнів. Богослужбні тексти в бревіарії розміщені у відповідності із річним циклом богослужінь.

Брехня – смертний гріх, хоч і не фігурує у традиційному переліку. Одна із головних причин моральної невпевненості. Засуджена св. Августином («De mendasio»). Близькі до брехні хитрість, шахрайство. На ригелі тимпана в Конкані (XII ст.) написано: «Злодії, брехуни, обманщики, користолюбці та скупі – всі прокляті».

Булла – (лат. bulla – кулька). 1) Спочатку свинцева кулька, потім кругла металічна підвісна печатка, що підвішувалася на шнуркові до папських, імператорських, королівських актів. 2) Із XIV ст. назва самої грамоти, розпорядження, послання папи, скріплене круглою печаткою; папський, імператорський чи королівський указ. Буллами стали називати тільки найважливіші послання римських пап. “Золота булла” імператора Карла IV (1356) названа так через золоту капсулу, в якій знаходилася печатка. Якщо в буллі йшлося про якусь папську милість, то печатку підвішували на жовтих і червоних шовкових шнурках, в каральних буллах – на сірій пеньковій шнурівці. Печатка римської церкви була великою, олов’яною (на одному боці були зображені апостоли Петро і Павло, на іншому – вибите ім’я папи, що правив на той момент).

Бурідан Жан (бл. 1300-бл. 1358) – французький філософ-номіналіст, викладач Паризького університету з 1328, двічі його ректор. Учень Оккама, сприяв поширенню у Франції його поглядів і цілого ряду природничих ідей. Як ректор «нації Пікардії» подарував студентам із Пікардії будинок в Парижі, котрий до кінця XVIII ст. так і називався – «Будинок Бурідана». Особа Бурідана оточена легендами, серед яких – зв’язок із Жанною Наварською, дружиною короля Франції Філіпа IV Вродливого і засновницею Наварського колежа. Йому приписують і знаменитий парадокс про свободу вибору людини, що отримав назву «Буріданів осел». Однак в жодній із робіт автора, що дійшли до сьогодні немає цього образу. Основною заслугою

Бурідана є роботи по фізиці і космології, що передували відкриттю Галілея. Його філософські твори написані у формі коментарів до праць Арістотеля.

- В -

Ваганти (лат. *clerici vagantes*, «бродячі клірики») або голіарди, (пізньолат. *Goliardi*, від імені Голіафа, «чортове плем'я» з додатковою народною етимологією від лат. *gula*, «глотка») – назва *кліриків*, авторів латинських віршів, переважно любовних та сатиричних, розквіт їх діяльності припадає на XII-XIII ст. *Clerici, monachi vagantes* називалися священники без *прихода* та *монахи*, що мандрували від *монастиря* до монастиря. Спочатку це були малокультурні низи духовного стану, їх бродячі звички турбували владу і піддавалися осуду постановами усіх соборів. В XII ст. їх культурне становище змінюється. Пожвавлення суспільного життя породжує попит на грамотних освічених людей, церковна молодь починає подорожувати у пошуках знань від однієї єпископської школи до іншої, а згодом від *університету* до університету. Ці нові ваганти представляли собою уже не культурні низи, а культурну верхівку суспільства. Спочатку вони легко знаходили собі прибуткові місця у приходах, школах, канцеляріях; але з кінця XII ст. починається криза перевиробництва цих людей розумової праці, і школярі починають почувати себе ізгоями, що випали із суспільної системи: вони вимушені перебиратися з місця на місце і жити на подаяння духовних і світських сеньйорів, розраховуючись за нього віршованою похвалою за гостинність і викриванням тих, хто перешкоджав їм зайняти заслужене суспільне становище. Церковна влада з цими новими вагантами, що розумували і легко знаходили між собою спільну мову, мала великий клопіт. В XIII ст. у соборних рішеннях все частіше з'являються положення, що засуджують «кліриків, які ганебно блазнюють». У відповідь ваганти створюють міф про «орден Голіафа», засновником якого був гуляка і ненажера Голіаф, якому приписували багато анонімних вагантських віршів. Анонімність маси вагантських віршів не випадкова. На відміну від поезії трубадурів, де вірші закріплювалися за іменами і навколо них створювалися легенди, поезія вагантів – плебейська: духовного аристократизму у ній багато, але соціального аристократизму та індивідуалізму в ній немає. Парадокс, але в тематиці вагантської поезії відсутній реальний побут вагантського життя, майже повністю відсутня в ній школа. Вони долучилися до появи такого літературного жанру як *релігійна драма*. Відмінністю вагантської любовної теми від трубадурської поезії полягає в тому, що героїнею першої є молоденька дівчина і прагнення володіння нею, в рицарів – це замужня дама та довге служіння їй. Головним предметом сатиричної поезії є викриття вищого духовенства, у середовищі якого *непотизм* та *симонія* були на заваді кар'єри вченого, але бідного клірика. Сатира вагантів

зрідка виходила за межі духовного стану. Їх головним суперником було рицарство (звідси твердження, що клірик більш достойний любові, ніж рицар). Бюргерство ваганти не помічали зовсім (хоча в шкільному побуті, звичайно, зіштовхувалися з ним постійно; точки дотику мали і з міською літературою), селян якщо й згадували, то з презирством і ненавистю.

Таким чином, вагант – це клірик, що складав свої вірші для кліриків, для освічених поціновувачів, що пишалися своєю належністю до вченого стану і з презирством ставилися до неосвіченої маси. Вони могли жити як жебраки, бути скоморохами (блязнями), але нікому не дозволяли змішувати себе з ними. Вони могли жорстко викривати свій світ духовенства, але належали йому плоттю і кров'ю. Звідси безперспективність їх опозиції сучасному суспільству – ними рухала образа «інтелігента», котрого суспільство вивчило, але не винагородило. Тому розквіт вагантства був короткочасний. До кінця XIII ст. він зійшов на ні. Ваганти зазнали поразки після заснування жебракуючи орденів; їх поезію відтіснили поезія трубадурів, труверів та мінезингерів.

Валафлід (Валафрід) Страбон (?-849) – *абат* Рейхенауського монастиря. Автор трактату про світобудову «Glossa ordinaria».

Валла Лоренцо (1405 або 1407-1457) – італійський гуманіст, філолог, історик. Народився в сім'ї римського юриста, що служив у папській курії. Втикладав риторику в Падуанському університеті, з 1435 – секретар короля Альфонса Арагонського, з 1448 на посаді апостолічного секретаря в Римі. Автор етико-філософського твору «Про істинне і особисте благо», діалогу «Про насолоду», в яких обґрунтував концепцію про насолоду як вище благо, розроблену під впливом вчення Епікура. Валла вважав, що прагнення людини до духовної і чуттєвої насолоди – закон природи. Земне життя дане людині щоб насолоджуватися красою світу. Поруч із поняттям «насолода» в етиці Валли обґрунтовується і категорія «корисності». В основі суспільного і державного ладу лежить принцип взаємної користі.

В неаполітанський період Валла створив два антицерковні твори – «Роздуми про підложність так званої Константинової грамоти» («Константинів дарунок») (1440) та «Про чернечу обітницю» (1442). В першій на основі філологічної критики тексту грамоти довів її неавтентичність. В другому – піддавав сумніву правомірність існування такої інституції як чернецтво. В праці «Діалектика» різко критикував середньовічну логіку (діалектику) за складну формалізовану мову, відкинув її претензії на роль універсального методу. Валла протиставив *схоластиці* гуманістичну філологію. В останні роки життя написав богословські твори: «Похвала св. Фомі Аквінському», «Про таїнство євхаристії» та ін.

Вальд Вальдо П'єр (XII- поч. XIII) – ліонський купець, засновник секти *аскетизм* в дусі раннього християнства. Члени його братства давали обітницю не володіти власністю.

Вальденси – прихильники *єресі*, що виникла в кінці XII ст. на півдні Франції. Назву отримала від імені ліонського купця П'єра Вальда, який на початку 1170-х рр. відмовився від свого майна, оголосив необхідність жити в бідності і заснував перше братство вальденсів. Швидко перетворилося в широкий рух. Заборона проповідей вальденсів папою Олександром III і відлучення їх від церкви та оголошення єретиками папою Люцієм III в 1184 р. на соборі в Павії спричинили радикалізацію руху.

Серед вальденсів переважали ремісники і селяни. Всі члени секти давали обітницю бідності і цноти. Вважали римо-католицьку церкву злом, відкидали ієрархію духовенства. Вони створили власну церкву із виборними єпископами, заперечували таїнства, створили свої богослужіння, відкидали ікони та хрест. Соціальний протест нижчих верств суспільства знайшов своє вираження у негативному ставленні до фізичної праці. Вальденси засуджували церковне землеволодіння, нагромадження багатств феодалами, утверджували, що всякий людський суд заборонений Богом. Секта пережила декілька розколів: помірковане крило заявило про підкорення авторитету католицької церкви і свою присутність в ній в якості „католицьких жебраків”, вірні ідеалу бідності, вони стали прямими попередниками *бегінок, бегардів, францисканців*; радикальне крило, власне вальденси, проголосили відмову від присяги і військової служби і відійшли від католицизму. Відчутний удар по єресі був завданий в роки хрестових походів проти *альбігойців* (1209-1229 рр.). Однак вальденси з'явилися в Італії, Німеччині, Чехії. Послідовники цього вчення до цього часу живуть в Швейцарії та Італії як одна із деномінацій протестантизму.

Вальпургієва ніч – ніч з 30 квітня на 1 травня (день св. Вальпургії), в німецькій міфології час щорічного шабашу відьом, котрі зліталися на мітлах і вилах на гору Броккен, збиралися навколо *Сатани* і прагнули помішати весні, а також надсилали порчу на людей, худобу і т.п. Напередодні Вальпургієвої ночі в селищах проводилася магічна церемонія вигнання відьом: розпалювалися вогнища, де спалювалися чучела відьом, звонили дзвони церков. Важалося, що трави у Вальпургієву ніч набували чудодійної сили. Див. також *відьомство*.

“Велика схизма” (“Великий розкол”) – період в історії католицької церкви з 1378 до 1414 р., коли церкву очолювали двоє (з 1378 до 1409 р.), а потім троє (з 1409 до 1414 р.) конкуруючих між собою пап. Початок “Великої схизми” пов'язаний із поверненням пап із Авіньйону в Рим, коли французькі кардинали, незадоволені обранням на папський престол італійця Урбана VI, вибрали в Авіньйоні іншого папу – Климента VII. Обидва папи відлучили один одного від церкви і створили свої курії.

Конфлікт призвів до розколу католицького світу. Головну роль в ньому відіграли політичні протиріччя між державами Західної Європи, перш за все Столітня війна. Франція, її союзники Шотландія, Неаполітанське королівство, Кастилія, частина німецьких князів визнали легітимність

авіньйонського папи, на стороні римського папи були Англія, Фландрія, Португалія, Угорщина та ін. держави. Розкололися також і *чернечі ордени*.

Тривалий розкол викликав тривогу як в церковних, так і в світських колах. Ряд монархів оголосили про свій нейтралітет у конфлікті між папами. Кардинали обох пап, вплив яких як виборщиків, надзвичайно виріс в період схизми, скликали в Пізі в 1409 р. собор, який змістив і авіньйонського і римського пап і обрав нового – єдиного для всіх католиків. Колишні папи відмовилися визнати рішення собору, і в результаті замість двох пап стало три. Невдача пізанського собору спричинила оформлення у Західній Європі *соборного руху*. Кінець “Великого розколу” поклав Констанський собор (1414-1418), скликаний по ініціативі імператора Священної Римської імперії Сігізмунда. На соборі в 1414 р. римський папа оголосив про свою відставку, а інші два папи були зміщені. Собор обрав главою всіх католиків папу Мартіна V.

Венет Жан де (вл. Жан Фійон) (бл. 1307-бл. 1370) – фр. хроніст, за походженням селянин; *монах* і *пріор* монастиря кармелітів у Парижі. Написав «Хроніку кармелітів», автор хронічки, що вважається продовженням хроніки Гільома із Нанжі, в якій викладені події французької історії з 1340 до 1368.

Вестмінстер – частина Лондона, де знаходиться Вестмінстерське **абатство** з готичним собором (1245), місце коронації і поховання англійських королів (згодом – усипальниця видатних людей Англії), а також Вестмінстерський палац.

Вівтар – (від лат. *altus* – високий). 1) Вся східна частина храму, відокремлена вівтарною перегородкою. 2) Столик, що знаходиться в передній (східній) частині християнського храму. Символізує жертвник. Веде походження від жертвних пагорбів, на яких представники різних язичницьких культів розпалювали жертвні вогні, та від жертвового каміння, що також розміщувалися на підвищеннях і на яких приносилися жертва. В християнстві вівтар перетворився на речовий символ піднесення і жертвності, на ньому встановлювалися священні культові предмети – свічки, хрест, розп’яття та ін., на нього клалися богословські книги, для чого верхня кришка вівтаря ставилася під кутом 30-45° і мала невисоку (7-10 см) балюстраду (огорожу по нижньому краю цієї кришки), щоб книга чи розп’яття не зісковзували.

Вівтар стулковий – вівтар, що складається із двох (диптих), трьох (триптих) чи декількох (поліптих) стулок із священними зображеннями – живописними чи у вигляді скульптурного рельєфу. З’явився у IX ст. і здобув широкого поширення в XIV ст. у всьому західно-християнському світі. Стулки з’єднувалися між собою за принципом ширми. Як правило, вівтар був закритий і тільки в певні моменти святкових богослужінь вівтар стулковий

відкривали перед прихожанами. Середньовічні майстри зображували на ступках сцени із життя святих, євангелій, страшного суду, **донаторів** церкви.

Вігілій – *папа римський* (537-555). Римлянин. Легат папи при константинопольському дворі. Користувався підтримкою дружини імператора *Юстиніана I* Феодори. У Римі його сприймали як ставленика Константинополя. Імператор прагнув його підтримки у боротьбі із *монофізитами*, але не маючи доброї богословської освіти, Вігілій виявився не на висоті. Рішенням *П'ятого Вселенського собору*, на засідання якого не з'явився, був позбавлений права на римський престол. У часи його понтифікату в дію вступило законодавство Юстиніана, що стало основою для подальшого розвитку канонічного права як на Сході, так і на Заході імперії. Юстиніан прагнув повністю підпорядкувати собі церковну ієрархію. Тоді ж з'явився закон, згідно якого обрання папи римського повинно було затверджуватися імператором після одержання ним відповідної плати.

Відлучення від церкви – формальний акт, який у середні віки мав для відлученої особи тяжкі соціальні та легальні наслідки (*анафема*).

Відлюдник (пустельник) – людина, що усамітнюється від суспільства з релігійних причин. Його часто протиставляють ченцям, які живуть у громаді (*кіновійне життя*). Пустеля була улюбленим місцем усамітнення східносередземноморських відлюдників, звідси і утворився термін “пустельник” (*єреміт*).

Відукінд Корвейський (бл. 925-980) – німецький історик, за походженням саксонський феодал, отримав добру освіту, монах Корвейського монастиря у Вестфалії. Автор хронічки «Діяння саксів» (в 3 кн.), в якій прагнув прославити саксів та їх королів (представників Саксонської династії). Події в «Діяннях...» доведені до 967.

Відьомство – уявне вміння чаклунськими способами впливати на сили природи, людей, тварин, неодухотворені предмети. Невід'ємний компонент народної культури середньовіччя. В ранньому середньовіччі церква сприймала відьомство як язичницькі забобони, засуджуючи всілякі магічні дії, заперечувала існування відьомства і виступала проти тих селян, що час від часу влаштовували розправи над відьмами і відьмаками. З XIII ст. відношення теологів до відьомства переживає рішучий перелом. Тепер духовенство признає його реальність і союз із дияволом. Відьми заключають із ним договір, зобов'язуючись виконувати його накази і вступаючи з ним в статевий зв'язок. Диявол бере участь у таємних зборищах – шабашах відьом, де вчиняються всілякі безчинства. Демономанія і полювання на відьом поширилися в кінці середньовіччя і особливо в епоху Відродження і Реформації. Відьом піддавали жорстоким тортурам, випробуванню водою, вогнем, сльозами. Безпрецедентних форм набуло переслідування відьом

після появи папської були *Summis desiderantes* (1484) і трактату “Молот відьм” Я.Шпренгера та Г.Інститориса (1486/1487), що став керівництвом по організації відьомських процесів. Ці процеси стали засобом розправи над інакодумцями, політичними ворогами, використовувалися для зведення особистих рахунків і оволодінням майном. Часто гоніння набували форм масових психозів.

Візитатор – (від лат. *visitator* - „відвідувач”) – замісник у церковній посаді. Сам папа – вікарій Ісуса Христа. Він, в свою чергу, має вікарія Апостольського престолу. Вікаріїв могли мати патріархи, архієпископи, єпископи, приходські священники.

Вікарій – у головному значенні цього слова, особа, яка когось замінює. У багатьох середньовічних парафіях *священник*, який там служив, не був легальним власником парафії. Легально парафія належала персоні, яка жила десь-інде або в одному з монастирів. Тамтешній парох був вікарієм відсутнього власника, виконуючи обов`язки останнього за певну частку парафіяльних прибутків.

Вікліф (Уікліф) Джон (між 1320 і 1230-13843) – доктор Оксфордського університету, священник; відомий як реформатор, ідеолог бюргерської ересі в Англії, що виникла в середині 70-х рр. XIV ст. в атмосфері загальної антицерковної опозиції. Прихильник сильної королівської влади Вікліф доводив, що католицька церква і папа не мають права втручатися в світські справи, збирати податки в Англії, а, навпаки, у всіх цивільних справах повинні підпорядковуватися королю. Обгрунтовував право короля здійснювати секуляризацію церковного майна. Його активно підтримував уряд та городяни Лондона. Відкинув ряд догматів католицької церкви: вчення про благодать – особливих над заслугах святих, що дають право духовенству відпускати гріхи і рятувати віруючих; ортодоксальне розуміння *євхаристії*. Вікліф піддав сумніву право папи і кардиналів на відпущення гріхів через *індульгенції* та право на тайну *сповідь*. Єдиним авторитетом у справах віри вважав Святе письмо, яке переклав на англійську мову, зробивши його доступним для мирян. В 1381 вчення Вікліфа було засуджене як єретичне, але поширившись в середовищі селянства радикалізувалося і проявилось в русі *лоллардів*. Вікліф ідейно готував Реформацію задовго до її початку.

Віктор III – *папа римський* 1086-1087). Дезидерій, син князя Беневента, абат Монте-Кассіно і кардинал. Один із найближчих сподвижників папи Григорія VII, реформи якого активно утверджував. Розпочав воєнну компанію проти арабів (одна із перших спроб).

Вінсент із Бове (бл. 1190- бл. 1264) – французький вчений монах-домінікеанець, автор енциклопедії «Велике дзеркало («Большое зеркало»).

Енциклопедія подавала широкі відомості про філософію, історію, природничі науки. В ній були подані коментарі до уривків творів античних авторів, богословських праць. У роботі були систематизовані відомі на той час знання по різних питаннях. Написана латиною, енциклопедія складалася із 80 книг і містила 9885 розділів, що були включені у «Дзеркало природи», «Дзеркало науки», «Дзеркало історії»; в останньому події були доведені до середини XIII ст. Його енциклопедична праця була найвизначнішою в добу середньовіччя. Підготував також педагогічний трактат «Про настанови дітям знатних городян» (бл. 1246), в 51 розділі якого піднімалися питання як знайти для дітей вчителя, що сприяє і заважає доброму навчанню, про переваги навчання в юному віці, про способи навчання і т. ін. Був ченцем в цистерціанському монастирі неподалік королівської резиденції, де займався і викладанням. Його педагогічний трактат був написаний на прохання королеви для придворних вчителів.

Віссаріон Нікейський (бл. 1403-1472) – візантійський гуманіст, богослов, церковний діяч із Трапезунда, із 1437 *архієпископ* Нікейський. Був членом латинофільського угруповання візантійської знаті. Прихильник унії між грецькою і латинською церквами; вважав необхідним укладання союзу між Візантією і Заходом, пропонував компроміс із папством з метою успішної боротьби із турками-османами. Сприяв підписанню *Ферраро-Флорентійської унії* 1438-1445. Емігрував до Італії, прийняв католицизм, з 1439 – *кардинал*. Віссаріон Нікейський – один із найбільш відомих грецьких гуманістів у Італії. Після падіння Константинополя в 1453 прагнув організувати *хрестовий похід* проти турків. Був енциклопедично освіченою людиною, здійснив багато перекладів із грецької на латину, зокрема праць Арістотеля; автор ряду філософських творів. Зібрав велику бібліотеку (746 грецьких рукописів), яку заповів Венеції. Рукописи самого Віссаріона Нікейського стали основою Бібліотеки св. Марка.

Вітрі Жак де (сер XII-1244) – французький священник. Народився у Вітрі-на-Сені; був *каноніком*, *священником*, згодом *єпископом* в Акконі. Виконував в Німеччині закликав до організації *хрестового походу* проти *альбігойців*. При *Григорії IX* став *кардиналом*. Створив історико-літературні твори «Східна історія», «Західна історія», в яких розкрив своє бачення становища церкви на землі, роль християнства у світі. В першій книзі йдеться про I хрестовий похід до Святої землі, в другій – про історію католицької церкви. Роботи насичені фактажем.

Видіння – популярний жанр середньовічної латинської літератури, де змальовувалися подорожі душі в загробний світ, відвідання нею раю та пекла. Сюжетна лінія жанру була використана Данте в «Божественній комедії».

Вогонь – мав очисну та руйнівну силу. Вогнем домагалися істини в ордаліях, на вогні спалювали еретиків, вогнем очищалися грішники в чистилищі. Викликав страх в світі, дерево було основним будівельним матеріалом (особливо у містах). періодично знищуючи церкви, стимулював реконструкцію, пристосування до нових стилів.

„Воїнство Ісуса Христа” – (лат. „Militia Jesu Christi”) – братство мирян, що виникло на початку XIII ст.. в Лангедоці, побудоване на принципах чернечої общини, мали на меті боротьбу з еретиками.

Вормський конкордат (1122 р.) – угода між папою римським Калікстом II та імператором Генріхом V. Представляє собою грамоту папи і грамоту імператора. які засвідчили результати боротьби за *інвеституру*, розпочату ще Григорієм VII та Генріхом IV. У ширшому вимірі він є заключним акордом *григоріанської реформи*. За Вормським конкордатом обидві сторони зобов'язувалися дотримуватися миру. Імператор мав повернути папі і місцевим церквам захоплене в ході конфлікту майно. Встановлювалося, що єпископи і абати в Німецькому королівстві вибиратимуться тільки вищим духовенством. Із світських осіб на виборах мали право присутності тільки король чи його представник, втручання його у вибори допускалося тільки у випадку серйозних розбіжностей серед духовенства. За умовами Вормського конкордату після обрання єпископа і абата відбувалася подвійна інвеститура: світська (король вручав скіпетр – символ влади над землями єпископства чи абатства) і духовна (архієпископ вручав перстень і палицю як символи духовної влади і пастирського служіння). В Бургундії та Італії встановлювався зворотній порядок інвеститури.

Конкордат став певною мірою компромісом між папством і королівською владою в Німеччині. Хоча більш вигіднішим він все ж був для пап і церкви – відновлювалася практика обрання єпископів і абатів самим духовенством, значно обмежувалося втручання світської влади в церковні справи.

Ворота – символ доступу у сокровений, священний світ. Набули особливого значення у культових спорудах романського та готичного мистецтва.

Восьмидення, октава – проміжок часу у вісім днів, що передував великому церковному святу або наступний за ним, включаючи і день свята.

Вселенський – вживається у значенні “всесвітній”. Синонім – “єкуменічний”, слово, яке походить від грецького οἰκουμένη – “населений світ” або “увесь світ”.

Вселенські собори – зібрання найвищих ієрархів церкви з IV ст. Метою скликання (перші сім з ініціативи імператора) було дати точне загальноцерковне визначення основних питань християнського віровчення, істинам віри (*догматиці*) та правилам церковної організації та дисципліни (*канонам*).

Перший Вселенський собор – 325 р. в Нікеї;

Другий Вселенський собор – 381 в Константинополі;

Третій Вселенський собор – 481 р. в Ефесі;

Четвертий Вселенський собор – 451 р. в Халкідоні;

Перші чотири отримали загальноцерковне визнання уже в V ст., пізніше до них були прирівнені:

П'ятий Вселенський собор – 553 р. в Константинополі;

Шостий Вселенський собор – 680 р. в Константинополі;

Сьомий Вселенський собор – 787 р. в Нікеї.

Всі вищенаведені собори визнають як вселенські і католицька і православна церкви.

Католицька церква визнає вселенським і V Константинопольський собор (879-880), що відмінив засудження патріарха Фотія, що виступав за рівність світської і духовної влади. В подальшому собори при участі всіх церков не відбувалися, але католицька церква вважає вселенськими 12 соборів високого і пізнього середньовіччя, а саме:

Собори XII ст. (I, II, III Латеранські – 1123, 1239, 1179 рр.) приймали рішення з питань внутрішнього церковного життя (напр., встановлювали строгий *целібат*, регулювала становище церкви в миру, відносили її зі світською владою (напр., постанови про *Боже перемир'я*, про *анафему* для тих хто порушив право церкви на притулок і захист, про заборону контактів християн із євреями), боротьбу із *єресями*.

Із соборів XIII ст. (IV Латеранський – 1215 р., I Ліонський – 1245 р., II Ліонський – 1274 р.) найбільш важливі рішення були прийняті IV Латеранським собором, найбільшим із соборів середньовіччя. Він постановив нещадно переслідувати єретиків (*вальденсів, катарів* та ін.), засудив вчення Іоахіма Флорського про Трійцю, прийняв догмат про перетворення в таїнстві *євхаристії*, встановив обов'язкову щорічну *сповідь*, прийняв рішення про статути нових *чернечих орденів* і т.д. II Ліонський собор розпустив і позбавив права збирати подаяння всі жебракуючі чернечі ордени крім *францисканців, доменіканців, августиновців, кармелітів*.

XV ст. – це собори епохи „*соборного руху*”: *Констанський собор* (1414-1417) поклав кінець „*Великому розколу*” в католицькій церкві, прийняв рішення про верховенство в церкві вселенського собору і обов'язок пап підкорюватися його постановам. На ньому були також засуджені як єретики Джон Вікліф, Ян Гус, Єронім Празький. Базельський собор (1431-1449) привів до нової схизми, протиставивши законному папі Євгену IV „*соборного*” – Фелікса V (1439-1449). Делегати Базельського собору приймали активну участь у переговорах із *гуситами*, в результаті чого їх

вчення було легалізовано. Ферраро-Флорентійський собор (1438-1445) відновив єдиновладдя папи в церкві.

Вселенськими католицька церква визнає також V Латеранський собор (1512-1517), Трідентський (1545-1563) та два собори Нового часу (I-II Ватиканські (1869-1870), (1962-1965)).

Втілення – головна подія історії . Зустріч Бога і людини.

“Вульгата” - латинський переклад Біблії, здійснений св. Єронімом (345-420). Назву “Вульгата” (загальноживана) Біблія отримала на початку IX ст. в правління Карла Великого. Досі залишається офіційною католицькою версією Біблії.

Вчення про спасіння – див. сотерологія.

Вчителі церкви – титул, який заслужили собі церковні письменники, що відзначалися особливими досягненнями в богословській науці, надзвичайною святістю життя. В патристичному періоді (тривав до *VII Вселенського собору*) Вчителі церкви поділялися на великих і малих, східних і західних. Великими східними Вчителями Церкви є: Св. Афанасій, Св. Василій, Св. Григорій Назянзєнський, Св. Іоан Золотоустий. Великими західними Вчителями Церкви є: Св. Амвросій, Св. Ієронім, Св. Августин, Св. Григорій Великий. Малими східними Вчителями Церкви є: Св. Єфрем Сирійський, Св. Кирило Єрусалимський, Св. Кирило Олександрійський, Св. Іоан Дама скін. Малими західними Вчителями Церкви є: Св. Ілярій з Пуатьє, Св. Петро Хризолог, Св. Лев Великий, Св. Ісидор Севільський.

- Г -

Галліканська церква – французька національна церква, що домоглася значної автономії від папи римського. Початок руху за автономію церкви у Франції від папи поклали богослови Паризького університету в XIII ст. Конфлікт між Філіпом IV Красивим і папою Боніфацієм VIII показав, що фр. духовенство більшою мірою підкорюється королю, а ніж папі. Автономія галліканської церкви була закріплена “Бурзькою прагматичною санкцією” (1438), прийнятою собором фр. духовенства, якій своїм розпорядженням король Карл VII надав силу державного закону. Було проголошено главенство собору над папою, єпископи і абати повинні були обиратися на місцях без втручання папи, були обмежені виплати на користь папської курії. Постановлялося, що фр. король не підкорюється папі в справах свого королівства, а папа не має права звільняти підданих короля від присяги вірності йому.

Гальфрід Монмутський (бл. 1100-1154) – англійський історик, єпископ. Народився в Монмуті (Пд.- Сх. Уельс). Отримав блискучу освіту.

Головна праця – «Історія бритів» (1138) (інша назва «Історія королів Британії»). Робота охоплює ранній період історії Британії (до кінця VII). Зорієнтована на античну традицію, вона частково базується на хроніці уельського історика кінця VIII – початку IX ст. Неннія «Історія бритів», частково на кельтських легендах. Зокрема, в ній викладені зібрані і оброблені Гальфрідом Монмутським сказання про легендарного короля Артура та його славних рицарях. Цей твір уже в XII ст. був широко поширений в Англії та на континенті, а його кельтські сюжети стали основою цілого ряду рицарських романів та використовувалися багатьма англійськими письменниками більш пізнього періоду.

Гвардіан – настоятель монастиря в ордені францисканців.

Гвельфи і гібелліни – ворожі політичні угруповання в Італії; виникли в кінці XII – на початку XIII ст. Назву “гвельфи” отримали від баварських і саксонських герцогів Вельфів, ворожих династії Штауфенів (Гогенштауфенів). Гвельфи – прихильники папства, противники імперії, в основному представники торгових і ремісничих кіл, банкірів.

Назва “гібелліни” походить від латинізованої назви одного із замків Штауфенів – Гаубелінга (нім. Weiblingen). Гібелліни – прихильники імператора, головним чином знать, дворяни. Боротьба між гвельфами і гібеллінами відбувалася на фоні протистояння папства і Священної Римської імперії за панування на Апенінському п-ві. Гвельфами, як правило, були правителі республік, більшість тиранів – гібеллінами. В подальшому соціальна основа втратила значення: гвельфами і гібеллінами стали називати всякі ворогуючі партії в тому чи іншому місті. Обидві партії були заборонені буллою папи Бенедикта XII в 1334 р.

Гвіберт Ножанський (бл. 1170-1121) – історіограф першого христового походу. Народився в знатній сім’ї в Пн. Франції, рано залишився без батька і згодом його віддали до монастиря. Його першим літературним захопленням була антична поезія, особливо Овідій та Вергілій; деякий час під впливом цих поетів Гвіберт Ножанський сам писав вірші. Все ж християнське виховання переважило захоплення язичницькою красою і життєлюбством. Вчився у *Ансельма Кентерберійського*, писав коментарі до Святого Письма. У віці 57 років став абатом монастиря св. Марії в Ножані (недалеко від Лана).

Залишив цілий ряд теологічних трактатів і коментарів, граматичних і поетичних творів. Найбільший інтерес представляють «Діяння Бога через франків» та «Про своє життя». Ці твори свідчать, що їх автор був оригінальним письменником і певною мірою новатором.

Геласій I – папа римський (492-496). Походив з Іберії, але з юності виховувався у Римі. Здобув прекрасну освіту, автор багатьох послань і трактатів. Обстоював чистоту християнського віровчення в боротьбі із

ересю *монофізитства*. Доклав чимало зусиль в становленні доктрини папства. Сформулював теорію двох влад. В знаменитому посланні, адресованому імператору Анастасію, Геласій стверджував, що «нашим світом правлять дві влади: священна влада єпископів та королівська влада». На його думку єпископи у світських справах повинні визнавати королівську владу (сам Геласій визнав владу короля остготів *Теодоріха*), але монархи повинні підпорядковуватися владі єпископа в питаннях, що стосуються віри. Він строго розмежовував компетенцію світської і духовної влади, вважаючи безумовним злом будь-яке втручання світської влади у справи церкви. Отсаточно ця теорія папства буде реалізована тільки в XI ст. (*григоріанська реформа*).

Генріх I (1068-1135) – король Англії з 1100, молодший син Вільгельм I Завойовника. Захопив престол після загибелі брата Вільгельма Рудого; звернувся до підданих з маніфестом – першою в історії Англії «Хартією вольностей Генріха I», в якій пообіцяв свободу *церкви*, дотримання феодальних прав і привілей. В 1105 придушив заколот в Нормандії, організований старшим братом Робертом, якого взяв у полон; конфліктував із *примасом* Англії *Ансельмом Кентерберійським* через право *інвеститури* англійських *єпископів*. Боротьба закінчилася угодою, що попередила рішення *Вормського конкордату* (1122), за яким єпископи і *абати* вибиралися монастирським *капітулом* і не отримували інвеститури із рук світських осіб.

Провів ряд адміністративних реформ, зміцнив центральний апарат. Створив постійно діючу королівську раду (королівська курія), що відала канцелярією, казною, збором податків. В середині курії виокремилася казначейство, що носило назву «Палата шахматної дошки», вище судове відомство. Для зміцнення влади шерифів на місцях Генріх I відновив зібрання вільних жителів.

Генріх II Плантагенет (1133-1189) – король Англії з 1154, перший із династії Плантагенетів. Син англійської королеви Матильди (дочки Генріха I) і французького графа Жофруа Анжуйського. Держава Генріха II, що складалася із Англії, французьких володінь (Нормандії, Анжу, Пуату, Мен, Турень, а згодом, після одруження із Алієнор Аквітанською (1152), Аквітанії) отримала назву Анжуйської держави. Здійснив успішну військову («щитові гроші») і судову (закладені основи судів присяжних) реформи. В 1164 згідно «Кларендонських постанов» прагнув підпорядкувати своїй владі церковні суди і отримав рішучу відсіч *архієпископа* Кентерберійського Томаса *Бекета*. Виконуючи волю короля, придворні по-звірячому вбили примаса Англії під час вечірньої молитви (1170). Король під загрозою відлучення покаявся і відмовився від ідеї реформування церковного суду.

Генріх III (1017-1056) – німецький король з 1039, імператор Римської імперії з 1046. Належав до Франконської династії, син Конрада II. Як і його попередники Генріх III залежав від ресурсів церкви в управлінні своєю

державою, і він користувався своїм правом призначати єпископів та абатів. Однак людина побожна, протегував монастирській реформі, закликав біле духовенство до морального вдосконалення (сучасники називали його імператором ченців). Він уникав симонії і не брав плату з новопризначених, але не відмовився від свого традиційного права особисто вручати церковнослужителям символи їхнього стану (*інвеститура*). Здійснив похід в Італію, в ході якого на скликаному ним в Сутрі (біля Риму) синоді єпископів, скинув трьох пап. Сутрійський собор став апогеєм священного принципу королівської влади, де німецький імператор виступав як верховний суддя в суперечці за папський престол. Впродовж наступних трьох років він послідовно садовив на нього трьох претендентів, що прагнули провести помірковані реформи церкви, керуючись вимогами *кльонійського руху*. Іронією долі стало призначення ним *Лева IX*, понтифікат якого став вирішальним у боротьбі за *супрематію* папської влади.

Генріх III (1207-1272) – король Англії з 1216 із династії Плантагенетів, син *Джона Безземельного*. Погодився на пропозицію *папи* допомогти йому в боротьбі зі *Штауфенами* в Італії в обмін на сицилійську корону для молодшого сина Едмунда. Для здійснення цієї авантюри Генріх III почав вимагати від Великої ради виділити йому одну третину прибутків корони, чим викликав загальне обурення, що спричинило політичну кризу в країні. В червні 1258 «скажена рада» баронів утвердила «Оксфордські провізії», за якими влада в країні переходила до рук ради баронів. У 1259 проти баронської олігархії виступили рицарі та городяни. Підтримані частиною баронів на чолі із *Сімоном де Монфором*, вони домоглися підписання «Вестмінстерських провізій», що відповідали їх інтересам. Генріх III відмовився дотримуватися їх умов, що спричинило громадянську війну в країні (1263-1267). В ході війни в 1265 Монфор скликав перший англійський парламент, в якому були представлені барони, вищі церковні *прелати*, рицарі і городяни. Після розгрому військ Монфора при Івшемі (серпень 1265) та його загибелі, в 1266 Генріх III відновив свої права на престолі.

Генріх IV (1050-1106) – німецький король з 1056, імператор Римської імперії з 1084, син Генріха III. В період його малолітства німецькі князі зміцніли, при відсутності тиску імператора вибори папи почав здійснювати *конклав* кардиналів (1059). Досягнувши повноліття, Генріх IV придушив Саксонське повстання (1073-1075), а згодом зіштовхнувся із папою *Григорієм VII*, прагнучи відновити своє право на здійснення *інвеститури*. Не погодившись із призначенням за канонічним правом папою міланського єпископа без узгодження з ним, Генріх IV на зборах вищого кліру Німеччини у Вормсі оголосив про скинення Григорія VII. У відповідь папа відлучив Генріха IV від церкви, позбавив його королівського сану, а підданих короля звільнив від клятви вірності. Під тиском німецьких князів Генріх IV у січні 1077 вимушений був з'явитися з покайням до папи, що перебував під захистом своєї прихильниці Маргарити Тосканської в її замку в Каноссі. За

свідченням королівської гідності, з непокритою головою, в одній власниці. Допущений до папи, він на колінах вимолвив прощення. Але про замирення не йшлося. Король в 1084 вступива у Рим і був коронований імператорською короною своїм ставлеником папою Климентом III (антипапою). Григорій VII був вимушений відступити разом із норманами на південь Італії, де згодом помер. В подальшому боротьба імперії і папства за інвеституру закінчилася підписанням *Вормського конкордату* 1122. В 1090-1097 Генріх IV здійснив третій невдалий похід до Італії. В 1104 проти нього повстав син Генріх, що зблизився з противниками батька – папою і рядом німецьких князів. Генріх IV був взятий в полон сином, втік і під час підготовки до війни помер.

Генріх V (1081-1125) – німецький король з 1106, імператор Римської імперії з 1111, син Генріха IV. В кінці 1104 підняв повстання проти батька. В 1122 заключив з папою Калікстом II компромісний *Вормський конкордат*, що поклав кінець боротьбі за *інвеституру* між *імперією* і папством. Зі смертю Генріха V присіклася Франконська династія.

Генріх VI (1165-1197) – німецький король з 1190, імператор Римської імперії з 1191, із династії Штауфенів, син *Фрідріха I Барбароси*. В 1186 оженився на спадкоємниці сицилійського короля Констанції (право на цей шлюб йому гарантували рішення Констанського миру, підписаного між його батьком та *Ломбардською Лігою*), приєднавши в результаті до володінь Штауфенів Сицилійське королівство. Утвердився в ньому після важкої боротьби тільки в 1194. Опозицію *папи* й німецьких князів викликало його прагнення зробити владу імператорів спадковою. Будував плани творення «світової імперії», підкорення Візантії, поставив у васальну залежність від імперії англійського короля *Ричарда I Левяче Серце*.

Генріх VII (бл. 1275-1313) – німецький король з 1308, імператор Священної Римської імперії з 1312, перший із династії Люксембургів. В 1310 домігся передачі своєму синові Іоану (Яну Люксембурському) престолу Чехії, після чого Чехія стала спадковим володінням роду Люксембургів. В 1310 здійснив італійський похід, лавірував між *звельфами та гібелінами*, в результаті певні кола Італії покладали на нього надії як на миротворця та об'єднувача Італії. Все ж вторгнення викликало опір міст, протидію Роберта Неаполітанського а *папи Климента V*. Помер в Італії.

Герард Камбрзійський, Жерар Камбрейський (XI ст.) – *єпископ Камбре* (Пн. Франція). Розробив схему західно-християнського суспільства, що проіснувала у різних модифікаціях до кінця XV ст., згідно якої єдине тіло «боговстановленого» суспільства ділиться на 3 розряди-ордени (*ordo*): *oratores* (ті, що моляться, духовенство); *bellatores* (ті, що воюють, рицарі); *laboratores* (ті, що працюють селяни, городяни). Трохи пізніше ці ж положення обґрунтував і єпископ Лану *Адальберон*. Так з'явилася відточена, всесторонньо опрацьована теорія трьох станів, трьохступінчата схема будови

суспільства. Герард Камбрзійський вважав, що люди народжуються рівними перед Богом, але гріхи, які вони скоюють, різні, тому підкорення одних іншим неминуче.

Герман фон Зальца (?-1239) – 4-й гросмейстер *Тевтонського ордену*. Енергійний і гнучкий політик, зумів за короткий строк від папи *Гонорія III* домогтися тих привілеїв, які на той час уже мали *іоаніти* та *тамплієри*. Вміло лавіруючи між папою і *Фрідріхом II Штауфеном* і від останнього домігся земельних пожалувань та привілеїв. Відчуваючи недовговічність панування хрестоносців на Близькому Сході, робив спроби творення орденської держави на європейському континенті. В 1211 прийняв запрошення угорського короля *Ондраша III* перебазувати основні сили Тевтонського ордену до Трансильванії в обмін на зобов'язання захищати угорські кордони від половців. Однак після того як ці землі фон Зальца передав папі у якості лену, король вигнав тевтонів із Угорщини. Впродовж року гросмейстер уклав угоду із польським князем *Конрадом Мазовецьким*, за яким отримував Хелмінську землю за умови боротьби із прусами. Так було покладено початок існування держави тевтонського ордену у Східній Прибалтиці.

Герман фон Рейхенау, Герман Хромий (1013-1054) – німецький хроніст, історик, поет, музикант, математик. *Монах бенедиктинського абатства* Рейхенау (Швабія). Автор «Всесвітньої хронічки», «Астролябії», «Хронікона».

Гільдебрант – див. *Григорій VII*.

Гільом Бретонський (між 1159 і 1169- бл. 1227) – французький хроніст і поет, капелан короля Франції *Філіпа II Августа*. Продовжив «Діяння короля *Філіпа*», які згодом були включені до латинського зводу «Великих французьких хронікер». Автор поеми «*Філіпіада*» - джерело з історії північнофранцузьких і фланерських міст, військового мистецтва, побуту і звичаїв. Очевидець більшості описаних подій.

Гільом де Шампо, Гійом із Шампо (бл. 1068-1121) – французький філософ-містик, представник крайнього реалізму, богослов, єпископ шалонський з 1113, друг *Бернара Клервоського*. Дискутував із *Абеляром*, який нелояльно висловився про його вчення у своїй книзі «Історія моїх бід» і якому програв у диспуті. Саме судження *Абеляра* дають уявлення про вчення *Гільома*, бо роботи останнього не збереглися. Відійшовши від наукової боротьби, заснував богословську школу при монастирі *Сен-Віктор* в Парижі (*канонікат* св. *Віктора*). Канонікат став важливою навчальною інституцією і центром містичної теології, відрізнявся строгою дисципліною, що нагадувала монастирську. Розквіт *Сен-Вікторської* школи пов'язаний з двома релігійними мислителями-містиками – *Гуго Сен-Вікторським* та *Рішаром Сен-Вікторським*.

Гільом із Конша, Гільом де Конш, Вільгельм Конхезин (1080-1154) – французький філософ-схоласт, народився в Конше (Нормандія), навчався у Шартрі та Парижі. Входив до Шартрської школи. Заснована в кінці XI ст., вона стала чи не найбільшим інтелектуальним центром того часу. Представники цієї школи завдяки арабським джерелам уже знали Арістотеля, випередивши цим ортодоксальну схоластику на ціле століття; вони відродили античний атомізм, по-своєму використовували Платона. До прикладу, роботу Платона «Тімей» вважалася ними більш авторитетною, ніж роботи отців церкви. Гільом із Конша вважав себе послідовником Демокріта та Епікура (за твердженнями *Іоана Солсберійського*) і замінив релігійне вчення про створення світу вченням Демокріта про атоми. Автор праць «Філософія світу», діалогу «Драгматикон філософії» (або «Діалог про фізичні субстанції»). Разом із *Абеляром* і *Арнольдом Брешианським* став об'єктом нападок *Бернара Клервоського*, що вимагав привселюдного засудження Гільома із Конша. Переслідування і гоніння привели його до зречення своїх поглядів.

Гільом із Нанжі (?-бл. 1300) – французький хроніст, монах монастиря *Сен-Дені*. Автор життєпису *Людвіка IX* і *Філіпа III*, тощо ввійшли до «Великих французьких хроні». Уклав «Хроніку королів Франції» («Малу хроніку») і «Всесвітню хроніку».

Гільом із Сент-Амура, Гільом де Сент-Амур (1202-1272) – французький теолог. Народився в Сент-Амурі (Бургундія), ректор Паризького університету, викладав теологію, філософію, канонічне право. За деяким свідченнями прихильник *аверроїзму*. Автор памфлетів проти жебракуючи орденів, викривав паразитичне життя монахів. Його ідеалом була активна і діяльна людина. На вимогу папи Олександра IV був вигнаний із Парижу при забороні займатися викладацькою практикою. Проти нього різко виступили *Фома Аквінський*, *Альберт фон Больштедт*, *Бонавентура*. Головна праця – «Про загрози новітніх часів» - спалена.

Глабер Рауль (985- бл. 10476) – бургундський монах, історик. Автор хронічки «Історія свого часу в п'яти книгах». Йдеться здебільшого про Бургундію, де автор прожив з 900 до 1044. Про деякі події X-XI ст. свідчення можна знайти тільки у Глабера.

Глосси – в античності діалект; провінціалізми, іноземні або маловживані слова. Згодом - тлумачення таких слів. Глосси збиралися в глоссарії. З XI ст. глосси часто вписували між рядків (інтерлінеарні глосси) або на полях (маргінальні глосси) рукописів.

Гностицизм – релігійно-філософський рух пізньої античності. Широкого розповсюдження здобув в середині II ст. н.е. Прихильники

гностицизму прагнули поєднання християнських доктрин із античною філософією. Це було дуалістичне вчення, що чітко розмежовували матеріальний і духовний світи. Гностики прагнули зліквідувати протиріччя між Богом і матерією, включивши в своє вчення поняття про деміурга, який був достатньо духовний, щоб володіти здатністю творити, і достатньо матеріальним, щоб створити грішний матеріальний світ. Цього деміурга гностики ідентифікували з Єговою Старого Завіту, до якого відносилися різко негативно. Для пояснення Христа вдалися до вчення докетизму, за яким Христос як абсолютна духовна праведність не міг поєднатися з матерією. Т.т., або людина Христос був фантомом – приви́дом, матеріальність якого була тільки вдаваною, або Христос увійшов у людське тіло Ісуса тільки на короткий період – між хрещенням Ісуса і початком Його страждань на хресті, потім Христос покинув тіло і на хресті померла людина Ісус. Завданням Христа було дати людині особливе знання – гнозис, яке б допомогло йому врятуватися силою свого розуму. Це знання передалося тільки вузькому колу обраних. Гностики заперечували воскресіння людського тіла, проповідували крайній аскетизм, певним чином спричинилися до появи антисемітизму. Вчення гностицизму було відкинута церквою як єретичне.

Гогенштауфени – див. *Штауфени*.

Годескальк (VIII ст.) – художник із Ахена. 781-789 на замовлення *Карла Великого* виконав Євангеліє (т.зв. Євангеліє Годескалька).

Гонорій III – папа римський (1216-1227). Ценчіо Савеллі, кардинал-настоятель собору св. Іоана і Павла. Один із найближчих соратників *Інокентія III*, який доручив йому опікуватися папською казною. Підготував «Книгу впливу Римської церкви» - безцінне джерело вивчення економічного розвитку папства. Офіційно затвердив і всіляко підтримував чернечі ордени *францисканців* і *домініканців*. Саме за його понтифікату розпочалася боротьба папства із *Фрідріхом II Штауфеном* (*Гогенштауфеном*). Прагнення німецького імператора і короля Сицилії встановити контроль над Італією викликало занепокоєння папи і він у своїй буллі звинуватив Фрідріха у недотриманні зобов'язань перед церквою, зокрема, в затягуванні підготовки до *хрестового походу*. Фрідріх різко відповів, що він як опікун *Папської держави* має право на особливе відношення до духовенства. Все ж при Гонорії III полеміка не переросла у відкритий конфлікт із застосуванням військ і церковних покарань. Із рук Гонорія III Фрідріх II та його дружина Констанція отримали 1220 імператорські корони. Він же вручив корону імператора новоутвореної Латинської імперії П'єру де Куртене. Коронація останнього відбувалася не в соборі св. Петра, а більш скромнішому – св. Лаврентія.

Гонорій IV – папа римський (1285-1287). Джакомо савеллі. Внучатий племінник папи *Гонорія III*. Був кардиналом. Заслугою його було створення в

парижському університеті кафедри східних мов, в тому числі і арабської, що послужило поштовхом для подальшого розвитку філософського знання.

Гонорій Августодунський Гонорій Оттенський (XII ст.) – теолог і філософ, автор більш як 30 популярних в середньовіччі трактатів теологічного і загальнонаукового змісту. Жив, скоріш за все, в Аузбурзі (Німеччина). Прихильник платонізму, стояв на позиціях реалізму. Автор енциклопедичного трактату «Світильник», в якому вперше відмітив, що трудящі (ті, працюють) поділяються на дві групи – городян (ремісників і торгівців) та селян. Перші гірші, ніж селяни, бо брехливі, неспокійні і підступні. Розкриває свої космологічні уявлення: небо складається із трьох сфер: тілесне небо, яке ми бачимо, духовне, де живуть духовні субстанції – ангели, інтелектуальне небо, на якому блаженні споглядають лик Святої Трійці. Людина як мікрокосмос складається із чотирьох елементів: землі (плоть), води (кров), повітря (дихання), вогню (теплота). В трактаті «Картина світу» виклав знання свого часу про астрономію, географію, історію. Ідеї античних авторів про будову світу викладені в діалозі «Фізичний ключ».

Голіарди – див. *Ваганти*.

Голод – у середньовіччі сприймали як наслідок первородного гріха, покарання за вину. Кожні 3-7 років у середньовічній Європі були голодними роками.

Гомілія, омілія – (грець. *homilia* – „спілкування”, „бесіда”) – 1) з апостольських часів вид християнської храмової проповіді. 2) Бесіди пастирів на *літургії*, що велися відразу після читання Святого Письма і обов’язково містили тлумачення прочитаних місць, іноді цілих книг Святого Письма. Гомілія не обов’язково призначалася для проголошення, вона могла розповсюджуватися і тільки в письмовій формі.

Госпіталіти (госпітальєри, іоаніти) – члени духовно-рицарського ордену, заснованого в Палестині хрестоносцями. Їх орденський статут був затверджений папою в 1113 р. Первісна резиденція ордену знаходилася в Єрусалимському госпіталі св. Іоана (звідси назва), після падіння Єрусалимського королівства перебралися на о-в Кіпр, згодом, у 1307-1309 – на о-в Родос. В 1530-1798 рр. госпітальєри перебували на о-ві Мальта (Мальтійський орден). З 1834 їх резиденція в Римі. Ознакою іоанітів був червоний плащ із білим хрестом.

Госпіцій, оспіцій – будинок, що знаходився у власності членів релігійної общини і використовувався для спільного проживання, а також як місце для релігійних зібрань та притулок для подорожуючих членів общини.

Гостії, остії - (лат. *hostia* – „жертва”) – облатка із прісного пшеничного тіста із зображенням ягняти і хреста, символів розіп'ятого Ісуса Христа; вживається при причащання в католицькій (з XII ст.) та лютеранській церквах.

Готика (від лат. *gotico* - готський, від назви германського племені готів; в розумінні варварського для позначення мистецтва Заходу між Античністю та Відродженням, введений Рафаелем та популяризований Дж. Вазарі; як синонім грубості протиставлявся досконалому античному мистецтву.) – художній стиль, що став завершальним етапом розвитку середньовічного мистецтва країн Західної, Центральної та частково Східної Європи (серединою XII – XV-XVI ст.). Зародився у Північній Франції. Сформована готична каркасна система вперше з'явилася в церкві абатства *Сен-Дені* (1137-1144) за абата *Сугерія*. Готичне мистецтво переважно культове за призначенням та релігійне за тематикою. Особливе місце в готичному мистецтві посідає *собор* – високий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису. Готичний собор в плані мало відрізнявся від романського. В його основі «корабель» – це, як правило, 3-5-нефна *базилика* з поперечним нефом-трансептом. Головна особливість готичного храму – хрестовидне нервюрне склепіння стрільчастої форми. Застосування нервюри (стрільчастої арки) – чудовий інженерний винахід Середньовіччя, що дозволив зменшити тиск склепіння на стіни, за рахунок чого головний тиск припадав на окремі опори – стовпи, колони і т.ін. Завдяки цьому зменшилася масивність стін. Стрільчата арка змістила вісь храму: із горизонтальної вона перетворилася у вертикальну. Готичний храм спрямований у височінь, стіни його стали більш легкими, їх прорізали величезні вікна із різнокольоровими вітражами. Характерною особливістю готичного храму є круглі вітражні вікна (т.зв. «троянди»). Собор прикрашали стрільчасті арки, портали, вікна, башти статуї, скульптурні групи, орнаменти і химери (фантастичні фігури звірів). Собори споруджувалися на замовлення міських комун та символізували могутність церкви та вольності городян. Собор був архітектурним центром міста. Видатні твори готичної архітектури Франції: церква Сен-Дені, собор паризької Богоматері, собор в Лані, Шартрі, Реймсі, Ам'єні, капелла Людовіка IX Сен-Шапель у Парижі; в Німеччині: собори у Фрейбурзі, Ульмі, Кьольні; в Англії: Собори в Солсбері, Кентербері, собор Вестмінстерського абатства, каплиця у Кембріджі; в Італії: Міланський собор; в Чехії: собор св. Віта та ін. Найбільш відомим цикло скульптур періоду готики вважається скульптурний декор собору в Наумбурзі (Німеччина) – рельєфи «Страстей Господніх» («Таємна вечеря», «Зрада Іуди», «Взяття під варту»), 12 статуй *донаторів* храму. В період пізньої готики, в XIV-XV ст. починає розвиватися готичне містобудування. Епоха готики – час розквіту книжкової мініатюри, емалі, художнього ткацтва, декоративних виробів із срібла і т.ін. Готичний стиль об'єднав в єдиний ансамбль художні предмети побуту, меблі, одяг, прикраси та архітектуру (приклад інтернаціональна готика Бургундського герцогства). Будівничі

готичних соборів об'єднувалися в артілі-ложі, ревно оберігали свої здобутки. Масонство, що з'явилося через кілька століть використало цю форму організації і перейняло саму назву – франк-масони (вільні каменярі). поряд із багатими архітектурно-пластичними та декоративними деталями прикрашають фасади соборів. Основним видом образотворчого мистецтва готики є скульптура, яка набуває глибокого художнього змісту та розвинутих пластичних форм. Різноманітною є тематика вітражів.

Готфрід Бульонський (бл. 1060-1100) – герцог Нижньої Лотарингії з 1076, один із керівників першого *хрестового походу*. Очолював 20-тисячне лотарингське ополчення. Вибраний першим правителем Єрусалимського королівства з титулом «захисника Гробу Господнього».

Грааль, Святий Грааль – таємнича посудина в легендах середньовіччя; зазвичай вважали, що це чаша з кров'ю Ісуса Христа, зібрана Йосифом Арімафейським, що зняв з хреста тіло розп'ятого Ісуса. Містом зберігання Грааля називали місто Саррас або таємничий замок Корбенік, або Карбонік. Вважалося, що Грааль дозволяє бути біля себе тільки непогрішимою у цноті; недостойний, що наблизиться до святині буде покараний хворобою, ранами. Щоб наблизитися до Грааля, рицар повинен був здійснити подвиг. Легенда про чашу Грааля з'явилася у XII ст. Зазвичай в легенді говорилося про гору Монсальват, на вершині якої стояв замок із білого мармуру; в цьому замку жили рицарі – хранителі чудесної чаші Грааля. Вони з'являлися в місцях, де потрібно було захистити слабких та знедолених. Сюжет цієї легенди присутній у багатьох рицарських романах та поетичних творах (наприклад, у поемі «Парцифаль» мінезингера Вольфрама фон Ешенбаха (бл. 1210). Грааль став символом вищої духовності.

Григоріанська реформа – прийнята в історіографії назва система заходів, що здійснювалися папством з 1046 до 1123 рр. і були спрямовані на повне звільнення церкви від влади мирян і підкорення її папі, відновлення дії канонічного права (див. *"німецьких пап" епоха*). Стали переломними в історії Апостольського Престолу і християнської церкви в цілому. Цілий ряд сучасних істориків вважає спрощеною характеристику етапу церковних реформ як „григоріанської” чи „боротьби за *інвеституру*”, так само піддається критиці гіпертрофовані оцінки ролі Григорія VII (1073-1085). Реформи передбачали активне впровадження *целібату* духовенства, проголошувалося юридичне верховенство папи над усіма християнами, керівництво кліру на чолі з папою над світською владою, обґрунтовувалося право папи скидати імператора. Оскільки метою реформи було виключення церкви із системи вассально-ленних відносин, то вона вилилася у боротьбу проти *інвеститури* та *приватної церкви*. Принципи григоріанської реформи відстоювали і наступники Григорія VII в кінці XI – на початку XII ст. саме тоді було заборонене “право приватної церкви”. Однак повністю виключити церкву із системи вассально-ленних відносин папству не вдалося.

Компромісне рішення було знайдене в кінці XI ст. відомим теологом Іво Шартрським, який визначив різницю між духовними і світськими компонентами у владі прелата. Світські сеньйори зберігали право інвеститури тільки відповідно до світських прерогатив єпископа, т.т. вводили його у володіння пожалуваними землями, тоді як безпосередньо духовний сан переходив у акті церковної інвеститури. В кінці XII ст. це компромісне рішення затвердили французький та англійський королі, а у 1122 р. і німецький імператор ("**Вормський конкордат**").

Наслідком реформ стало суттєве ослаблення залежності церкви від світських сеньйорів та її консолідація в ієрархічну структуру на чолі з римським папою, який призначав архієпископів. Згодом папство заборонило монархам збирати будь-які податки з церкви, яка розглядалася тепер як держава в державах і зобов'язано від нині тільки вносити щорічний податок папі – *аннату*.

Григоріанський хорал – канонізовані піснеспіви католицької церкви. В кінці VI ст., при папі Григорії I (звідси назва), було відібрано 200 наспівів, які папа визнав божественними, і зібрані в т.зв. "григоріанський антифонарій" (пізніше хорали). Пісні-молитви призначалися виключно для чоловічого хору і виконувалися на лат. мові, в унісон. Григоріанський спів поділявся на два види: псалмодії – протяжні речетативи латинських молитовних текстів у прозі та гімни – мелодійно більш розвинутий наспів іноді із віршованим текстом. У формі гімнів були створені всі основні піснеспіви *меси*.

Григорій I Великий (540-604) - *папа римський* 590-604. Із його понтифікатом пов'язують початок історії середньовічної церкви. Знатного походження (сенаторського роду Аніціїв). Зробив блискучу світську кар'єру – у віці 30 років став префектом Риму. Приймав активну участь в обороні Риму від лангобардів. У 34 роки продав все своє майно, прийняв обітницю, заснував 7 монастирів і став монахом в одному із них (св. Андрія в Римі). З 579 до 585 був папським *легатом* при дворі візантійського імператора. Перший чернець на папському престолі (згодом призначав на єпископські посади ченців, що було незвичним для практики західного християнства). Був обраний *понтифіком* у складний для Риму час через постійний тиск лангобардів і відсутність військової допомоги Візантії, чіими підданими вважалися римляни. Григорій організував захист Риму, зібрав і фінансував ополчення, турбувався про біженців, забезпечив Рим продовольством, провів самостійні переговори з лангобардами. Фактично став господарем Риму, залишаючись лояльним до Візантії. Не вагаючись підтримав імператора Фоку (602-610), коли той, після вбивства Маврикія, був зведений на престол. Але висловив категоричний протест проти титулу «вселенський патріарх», який присвоїв собі константинопольський патріарх. Імператор Фока готовий був поступитися Григорію I, що вважав себе єдиним главою всіх християнських єпископів, утверджуючи доктрину папства. Сам Григорій I

підписував свої послання титулом «раб рабів Божих» («*Servus servorum Dei*»), що в середньовічній латині, на думку декотрих дослідників, скоріше означало «найвеличніший із слуг Божих». Стверджував, що імператорська влада існує для того, «щоб земне царство служило Небесному».

Започаткував творення римо-католицької церкви, здійснивши християнізацію англосаксів у Британії (місія Августина). *Єпископ*, згодом *архієпископи* Кентерберійські отримували *паллій* із рук папи, чим засвідчували своє підпорядкування йому, а не королю. Підтримува католицизм у Вестготській аріанській Іспанії. Сприяв переходу лангобардського короля із аріанства до католицизму.

Єдиний папа, що міг пишатися плідною літературною діяльністю. Збереглися 4 книги «Пастирських настанов» («Пастирське правило» (правила життя для духовенства), «Тлумачення книги Іова» (виклади християнської етики), чотири книги «Діалогів», що містили життєписи чудотворців, що жили в Італії (ці описи стали джерелом величезної агіографічної літератури середньовіччя (див. *агіографія*), сюди входив і докладний життєпис *Бенедикта Нурсійського* (папа також активно пропагуючи і впроваджуючи статут його монастиря (*бенедиктинці*)), 40 недільних проповідей, 24 проповіді про пророцтво Єзекиїла, більше 800 послань. Багато уваги приділяв есхатологічним проблемам (*есхатологія*).

Свої твори Григорій I писав на народній латині. Папа не торкався релігійно-догматичних проблем. Його думка була сконцентрована на питаннях релігійності та моралі. Він пропагував християнський варіант стоїцизму та акцентував увагу на народній набожності, для якої була характерна віра в чудо, а також зовнішні форми культу (релігійні процесії, *паломництво*). Сам собор, на його думку, мав стати Біблією для людей, що не знали грамоти. Сприяв поширенню культу *реліквій*, які в великій кількості сам розсилав єпископам і королям. Реорганізував форму латинської літургії, поширював церковний спів звідси *григоріанський хорал*. Помер у Римі. На надмогильній плиті висічений титул «Консул Божий». Оголошений доктором Церкви.

Григорій II – *папа римський* (715-731). Обрання цього священника-римлянина засвідчило зміну настроїв у Римі. Ім'я нового папи зобов'язувало його продовжувати здійснення релігійно-політичної програми великого попередника – *Григорія I Великого*. Дійсно, відносини між Римом і Константинополем залишалися напруженими. У Візантії в особі Лева III (717-741) прийшла до влади нова династія Ісаврів, що серед іншого розпочала іконоборчу реформу (*іконоборство*). Григорій II засудив цю ересь і почав шукати союзників в державі *Меровінгів*, в Англії, серед новонавернутих германців, що проживали за Рейном. Провідниками його політики також були *бенедиктинці*, які здійснювали активну місіонерську роботу на континенті (*англо-саксонські місіонери*). Апостол Східної Франконії Уїнфрід отримав від Григорія II єпископський сан (*Боніфацій*). У

планах Григорія II було утвердити і на континенті римо-католицьку церкву, що підпорядковувалася б папі.

Григорій III – *папа римський* (731-741). За походженням сирієць. Був останнім серед пап, що попри напружені відносини із візантійським імператором Левом III Ісавром, звернувся до нього за згодою, для отримання папського престолу. Обраний був спільним голосуванням римлян, що підтримали політичну лінію папства. Користувався підтримкою *Боніфація*, проголошеного на той час митрополитом всієї Німеччини. Різко засудив іконоборство у відповідь на що флотилія імператора захопила папські володіння на Сицилії та Калабрії. Всі захоплені землі, а також Іллірію Лев III приєднав до константинопольського патріархату. В ситуації, коли лангобарди почали загрожувати Равенському *екзархату* та Риму звернувся по допомогу до *Карла Мартела*, долучившись тим самим до формування *франко-папського союзу*.

Григорій IV – *папа римський* (827-844). Римлянин. Період його понтифікату співпав із розпадом імперії *Карла Великого*. Папа використав слабкість спадкоємців великого монарха для утвердження своєї духовної і світської незалежності, прагнув повернути собі авторитету християнському світі. Найбільшу загрозу його державі становили араби, що завоювали Сицилію. За його правління до церковного календаря було внесено свято Всіх святих. Культ святих їх ікон та реліквій посилювався та ставав домінантою релігійності християнських народів Європи.

Григорій V – *папа римський* ((996-999). Бруно із герцогів Каринтії. Перший німець на папському престолі. Шістнадцятилітній імператор *Оттон III* призначив свого двадцятичотирирічного родича папою римським, що прийняв ім'я на честь великого доктора Церкви *Григорія I*. Коронував імператорською короною свого патрона. Оттон III повернув Григорія V на престол після заколоту Кресценціїв.

Григорій VI – *папа римський* (1045-1046). Архипресвітер римський Іоан Граціан, хрещений папи *Бенедикта IX*, що купив у нього папський титул за величезну суму – 2 тис. динаріїв сріблом. Попри благі наміри відняти папський престол у розпусника і щиро прагнучи здійснення реформ, все ж ним був вчинений гріх *симонії*. Згодом, за наполяганням абата *Клюні* Оділона, *Генріх III* на соборі в Сутрі (біля Риму) оголосив про відсторонення від престолу Сильвестра III, Бенедикта IX та Григорія VI. Григорія VI, що відмовився від престолу у Кьольні супроводжував молодий монах Гільдебрант, майбутній папа *Григорій VII*.

Григорій VII (Гільдебрант) – *папа римський* в 1073-1085. Був монахом *Клюнійського абатства*. Перед своїм обранням папою 20 років служив у папській *курії*, виконуючи функції глави фінансового відомства, папського

легата, кардинала. Уже тоді став лідером прихильників церковної реформи і мав великий вплив на діяльність пап. Долучився до прийняття Латеранським собором 1059 рішення про обрання папи *конклавом* кардиналів, а не представником світської влади. Виступав проти *симонії* і дотримання строгого *целібату* духовенством. Головну причину занепаду і обмирщення церкви, вбачав у її підкоренні світській владі. В якості папи взявся енергійно здійснювати свою програму унезалежнення церкви від світської влади, формування доктрини папської *теократії*. Найбільш вичерпно ця доктрина викладена у «*Диктаті папи*» (1075). В 27 пунктах цього документа йдеться про те, що тільки папа римський є главою церкви, що його не може судити ніхто із мирян. Тільки папа має право коронувати імператорів і навіть скидати їх. Папа має право звільняти підданих несправедного імператора від клятви вірності йому. Не може вважатися католиком той, хто не погоджується з римською церквою.

Найбільш рішучі кроки в боротьбі за незалежність церкви папа здійснив у боротьбі за *інвеституру*. На той час духовенство, церква були включені у васально-ленну систему. Здійснюючи призначення представників духовенства на церковні посади, надаючи їм церковні бенефіції, світська влада розглядала їх як своїх васалів і сподівалася на їхню службу, зазвичай військову. Вираженням такої залежності була церемонія світської інвеститури при введенні у посаду, коли єпископи та абати приносили клятву вірності королю як своєму сюзерену і отримували від нього перстень і посох як символи пастирського служіння і світського правління в своїх володіннях. Це було порушенням канонічного права, за яким єпископи і абати повинні були обиратися тільки вищестоящими духовними особами. В 1075 Григорій VII заборонив під страхом відлучення представникам світської влади (імператору, королям, герцогам, графам) надавати інвеституру духовенству. Найбільш гострим було зіткнення Григорія VII із німецьким королем *Генріхом IV*, що продовжував призначати єпископів. Григорій VII направив йому листа, де виклав свої погляди на інвеституру. У відповідь Генріх IV скликав у 1076 у Вормсі собор німецьких єпископів, який оголосив Григорія антипапою. У відповідь папа оголосив Генріха IV відлученим від церкви і звільнив його підданих від присяги на вірність. В Німеччині тоді склалися несприятливі умови для імператора - скориставшись конфліктом, німецька знать поставила перед королем ультиматум, або він впродовж року вимолює прощення у папи, або вони вибирають собі нового короля. Генріх IV вимушений був просити прощення у папи в замку *Каносси*. Згодом, подолавши своїх суперників у Німеччині, Генріх IV знову пішов на загострення відносин із папою і знову оголосив його антипапою. У відповідь отримав відлучення від церкви. Генріху IV вдалося захопити Рим і посадовити на папський престол свою креатуру Климента III. Який увінчав свого покровителя імператорською короною. Григорій VII зачинився в Замку св. Ангела, який німецькі рицарі не змогли взяти приступом. Папу визволив ленник апостольського престолу Роберт Гвіскар із 30-тис. армією норманів та завербованих арабів з півдня Італії, які жорстоко пограбували вічне місто.

Винуватцем своїх нещасть римляни вважали Григорія VII, який був змушений рятуватися втечею до Солерно, де і помер. Боротьба за інвеституру на цьому не припинилася. Компроміс був досягнутий тільки у 1122, після підписання *Вормського конкордату*. Перетворення, які впроваджував у церковному житті Григорій VII деякі дослідники називають «*григоріанською реформою*», що зрештою мала незавершений характер.

Григорій X – *папа римський* (1271-1276). Тебальдо Вісконті із П'яченци. Зайняв папський престол після найдовшої (у три роки) перерви, не будучи кардиналом. Скликав II Ліонський *Вселенський собор* 1274 із величезним представництвом (500 єпископів Західної і Східної церков, а також чисельні делегації представників європейських королівських домів та татарського ханства). Запланована *унія* із східною церквою не відбулася, не вдалося і підписати план створення спільної з татарами ліги боротьби проти турок. Прийнятий догмат про *чистилище*. Серед учасників був *Бонавентура*, запрошений був *Фома Аквінський*, але по дорозі до Ліону помер.

Григорій Турський (Георгій Флоренцій) (бл.538-594) – *єпископ Тура* з 573, *агіограф*, історик франків. Один із найвпливовіших духовних осіб королівства франків за династії Меровінгів. Походив із знатної галоримської сім'ї із Оверні. Автор «Історії франків» в 10 книгах, написаних латинською мовою, що стала чи не основним наративним джерелом з історії Франкського королівства V-VI ст. (498-591). Григорій Турський є автором і цілого ряду «житій святих» та ін. церковних творів.

Гріх – вчинки людини, що виявляються у неприйнятті релігійних цінностей. Згідно з християнським вченням гріх з'явився і укорінився в природі людини внаслідок гріхопадіння Адама і Єви. Гріх – основа богословського обґрунтування сакрального. Сім основних гріхів включають гординю, жадібність, гнів, розкіш, заздрість, нудьгу, ненажерливість. Богослів'ям розрізняються гріхи проти віри (байдужість, сумнів, скептицизм), надії (самовпевненість, малодушність, відчай), любові до Бога (самолюбство, гординя, прив'язаність до земного, невдячність).

Гріхопадіння – за іудейським і християнським віровченням порушення першими людьми Адамом і Євою, яких спокусив змій, Божого наказу не вживати плодів з дерева пізнання добра і зла в саду Едемському – раю земному (Бут. 3). Цим самим вони протиставили свою вільну волю волі Бога. Наслідком гріхопадіння стало порушення світопорядку, створеного первісно Богом, людина втратила своє безсмертя, в світі з'явилося зло. Гріхопадіння, згідно християнському віровченню, не є повним розривом людини з Богом, а тільки початком до нового єднання з Творцем, що любить своє творіння і турбується про нього. Спасіння можна досягнути тільки «перебуваючи у Христі», що здійснюється прилученням до Христа, єднання з ним через *таїнства*, ще відбувається в *церкві* під час *літургії (меси)*.

Гуго Сен-Вікторський (1096/1097-1141) – французький богослов, педагог. Народився у Фландрії у знатній родині. Початкову освіту отримав у Хаммерслебенському монастирі біля німецького міста Хальберштадта, потім переїхав до Парижа, що на той час був центром богословської освіти в Західній Європі. Жив у *абатстві* Сен-Віктор, де знаходилася крупна філософська школа, заснована *Гільомом де Шампо*. Гуго Сен-Вікторським став найзнаменитішим представником цієї школи, з 1138 – її глава. Автор багатьох богословських («Про таїнства християнської віри», «Про суєтність світу», «Опис небесної ієрархії Діонісія Ареопагіта» та ін.) та дидактичних («Опис карти світу», «Про граматику», «Практична геометрія» та ін.) трактатів. Найбільш відомим філософсько-дидактичним твором Гуго Сен-Вікторського став «Дидаскалікон», написаний в 20-ті рр. Цей твір резюмував дидактичну літературу пізньої античності і Раннього Середньовіччя. Робота увібрала в себе основні досягнення філософської та дидактичної думки, давала чітке і коротке визначення системи знань і наук, способів і послідовності їх засвоєння, зв'язувала все це із системою світу і сенсом існування людини. При написанні цієї роботи автор поставив перед собою відверто дидактичну мету – навчити читача як і в якій послідовності потрібно читати текст, щоб швидше осягнути науки і мистецтво. Читання повинно суміщатися із роздумами і запам'ятовуванням прочитаного і почутого від учителя.

Гуміліати – див. *чернечі ордени*.

Гус Ян (1371-1415) – чеський проповідник, професор богослів'я в Празькому університеті, мислитель, національний герой. Народився в бідній селянській сім'ї в м. Гусинець (Пд. Чехія). Закінчив Карлів університет, в 1396 став магістром вільних мистецтв і доктором філософії, що дало йому право викладати з 1398 богослів'я в Празькому університеті. В 1401-1402 – декан факультету вільних мистецтв.

Гусити – послідовники і прихильники вчення Яна Гуса (1371-1415 рр.), учасники широкого суспільного і національного руху в Чехії в першій половині XV ст. за реформу католицької церкви (згодом названого гуситським). Вперше заявили про себе весною 1419 р., коли почалися їх походи в гори, а також в період повстання, піднятого в Празі Яном Желівським (1419 р.). Поділялися на два табори: помірковані - *чашники* (в основному пражани) і непримиримо налаштовані – *таборити*. Серед гуситів були представники усіх верств чеського суспільства: дворянство, городяни, духовні та світські інтелектуали, селяни – всі, хто виступали проти католицької церкви та німецького патріциату міст.

Назва “чашники” походила від вимоги гуситів встановити єдиний для *духівництва і мирян* обряд *причащення* – і хлібом і вином (до цього миряни причащалися тільки хлібом). Гусити вимагали “чаші для всіх”. Послідовники Гуса стали причащати вином із чаші і простий люд. Тому гуситів називали

“водобоями”, “утраквістами” або “каліхстинами” (від чеських і латинських слів, що означали причащення під обома видами). Вимоги чашників були викладені в т.зв. “чотирьох празьких статтях”: вільна проповідь слова Божого в душі гусизму чеською мовою; право мирян на причащення під обома видами; секуляризація церковних земель; викорінення “смертних гріхів”, противних закону Божому.

Таборити – прихильники радикальних мір – отримали назву за місцем збору на горі Табор, де згодом заснували однойменне місто. Табор виник як комуна – “товариство братів і сестер” (свого роду община “воєнного комунізму” із усуспільненим майном і рівним розподілом усього необхідного). Визнаючи програмні вимоги чашників, таборити трактували їх ширше і радикальніше: знищення феодальних станів, привілей, майнової нерівності, поділ секуляризованих земель. Таборити вибирали своїх священників, їх головною метою була збройна боротьба, звідси і самоназва – “Божі воїни”. Очолював таборитів Ян Жижка. Таборитський “комунізм” протримався недовго: із часом “Божі воїни”, що розорювали монастирі, храми, замки, почали застосовувати принцип поділу награваного, значну частину якого залишали собі командири. Табор наклав повинності на навколишніх селян і став ніби колективним феодалом. Таборити розорювали володіння тільки католиків. Виділялися крайні ліві – хіліасти (див. *хіліазм*), а також група екстремістів – пікартів. Дії таборитських військ відзначалися надзвичайною навіть для Середньовіччя жорстокістю.

Гуситські війни – громадянські, релігійні війни між католицьким і гуситським таборами в Чехії. Розпочалися в 1419 р. у відповідь на страту Яна Гуса (1371-1415 рр.). В ряді битв *гусити* наголову розбили військо феодалів–католиків. Імператор Сігізмунд I, розуміючи, що власними силами не зможе подолати гуситів, організував разом з папою римським (занепокоєним відходом Чехії від католицизму) п’ять *хрестових походів* (1420, 1421-1422, 1426, 1427, 1431) проти чехів-гуситів, в яких брали участь феодали з багатьох країн Європи. Всі походи хрестоносців закінчилися їх поразкою, дякуючи новій тактиці армії *таборитів* на чолі з Яном Жижкою та його наступником з 1424 р. Прокопом Голим. В 1426 р. гусити перенесли військові дії за межі Чехії. Закордонні походи гуситів здійснювалися з метою виключення нових інтервенцій, забезпечення себе всім необхідним за рахунок ворогів. Поступово вони набули грабіжницького характеру. Вислухати гуситів погодилися делегати церковного **собору** в Базелі (1431 р.). Ними були визнані вимоги *чашників*. Встановленню миру противилися тільки таборити, війська яких були розбиті біля с. Липани 30 травня 1434 р. З цього часу помірковане крило гуситів стало вирішальною політичною силою в країні. В 1436 р. Базельський собор прийняв “Компакти”, за якими чехам надавалося право на чашу. В результаті гуситського руху в Чехії була легалізована гуситська церква, був створений прецедент у Європі. Чехи перестали платити Риму податки і визнавати авторитет папи, церковні утіддя були

секуляризовані. Гуситський рух став прообразом європейської Реформації XVI ст.

- Д -

Д'Абано П'єтро (1257-1315) – італійський філософ, медик, засновник аверроїстської школи у Падуї (*аверроїзм*), професор медицини, філософії, можливо математики. Написав твір « Умиротворитель розбіжностей філософів та лікарів» (бл. 1310). Автор керівництва по астрономії; один із перших спробував узгодити події людського життя і процеси природи із рухом небесних світил. Був притягнутий до суду *інквізиції*.

Далматик, далматинка – церковні шати, відкриті по бокам, з широкими і короткими рукавами. Назва пояснюється тим, що одяг запозичений у далматів. Починаючи з III ст. – далматинка вбрання римських єпископів, а потім дяків під час папського богослужіння та інших духовних осіб при урочистих випадках. Далматики, що виготовлялися із дорогих тканин та прикрашалися золотом і коштовним камінням, були вбранням візантійських імператорів.

Дамасій I – папа римський (366-384). Понтифікат Дамасія припадає на період «золотого» віку в історії християнства: час великих теологів та письменників Отців Церкви Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Іоана Золотоустого, Єроніма, *Амвросія Медіоланського*, ще молодого *Августина* та ін. Цим розквітом християнство було зобов'язане багато в чому імператору Феодосію Великому (379-395), що проголосив християнство державною релігією. Дамасій доклав багато зусиль для завершення християнізації Риму: розбудовував церкви та каплиці, що прославляли мучеництво заради віри, в першу чергу культ св. Петра, оновив катакомби, зокрема папську крипту на кладовищі Калікста (з цього часу розпочинається паломництво християн до могил мучеників християнства, похованих у Римі. В правління Дамасія з'явився зародок папської канцелярії, де готувалися послання та нормативні постанови римського єпископа, що згодом отримують назву «декреталії». Одним із найближчих співробітників Дамасія був священник Єронім, що згодом здійснив перекладна латинську мову Біблії (*Вульгата*). Обстоював чистоту християнського віровчення, засудивши *аріанство*, але на *Другий Вселенський собор* не був запрошений. Попри значний авторитет Дамасія головною фігурою латинського Заходу був його сучасник єпископ Медіолану (Мілану) Амвросій.

Даміані Петр (1007-1072) – італійський церковний діяч, філософ, латинський письменник, аскет, сподвижник папи *Григорія VII*. Представник ранньої схоластики, очолив монастирську школу в Равені (Пн. Італія), *єпископ*, згодом – *кардинал*. Відповідаючи на головне питання *схоластики* –

про відношення віри і розуму - стверджував, що розум нікчемний перед вірою, а філософія може бути тільки «служницею богослів'я». Утверджував всемогутність Бога і його нічим не обмеженої волі, недосяжної людській свідомості. Прихильник теократичної програми підкорення світської влади *римському папі*.

Данте Аліг'єрі (1265-1321) – великий італійський поет і мислитель, діяч Проторенесансу. Народився у Флоренції, походив із старовинного небагатого дворянського роду; активний учасник політичного життя Флоренції. В 1302 став вигнанцем через прихильність до партії *гвельфів*. До кінця життя палко прагнув повернутися на батьківщину. Прагнув об'єднання і соціального оновлення Італії. Вітав появу в Італії німецького імператора Генріха VII. Вважав, що тільки імператорська влада може об'єднати Італію, принести мир і рішуче приборкати теократичні зазіхання папства. Але Генріх VII помер 1313, так і не увійшовши до Флоренції. Правда 1316 Флоренція оголосила амністію, поету запропонували повернутися, але умови були такі принизливі, що він відмовився. Останні роки життя провів у Равенні, де і похований. Згодом Флоренція неодноразово робила спроби повернути прах великого земляка, але Равенна завжди відмовляла.

В творчості Данте, що опиралося як на античну, так і на середньовічну традицію, знайшли відображення найголовніші соціально-політичні проблеми його часу. Данте стоя на межі двох епох і печать цієї двоякості, переплетення нового і старого у світогляді поета характері для його творчості. Автор книги віршіві прози «Нове життя», філософського твору «Бенкет», політичного трактату «Про монархію». Вершина творчості Данте – «Божественна комедія».

Декалог – (із грець буквально „десять слів”) – десять заповідей пророка Мойсея, законодавця єврейського народу.

Декан – старший над десятьма монахами.

Декреталії (епістоли, декретальні епістоли) – (від лат. *decretum* – указ).
1) Папські укази, що містили постанови загального характеру. 2) Збірники законів та ін. правових актів.

Декретум - (*decretum*) головний збірник текстів канонічного права. Основу канонічного права заклав болонський ченець Граціан у 1140-х рр., що підготував тематично упорядкований систематизований збірник “Узгодження суперечних канонів” („*Concordantia discordantium canonum*”). Згодом цей твір, доповнений багатьма богословами, отримав назву („*Decretum Gratiani*”). Використовувався в церковних судах та школах канонічного права, починаючи з XII ст.

Десятина – сплата десятої частини прибутку (врожаю, грошового прибутку і т.ін.), що збиралися з населення на користь церкви. Теоретично ґрунтувалася на старозаповітних текстах із книг “Левит”, “Числа”, “Повторення закону”. В християнстві десятина відома з III ст. як добровільна пожертва віруючих. Вперше церква зобов’язала до її сплати у 585 р. (Маконський собор). В 779 р. при Карлі Великому десятина стала обов’язковою для всього населення Франкського королівства. Основний тягар при зборі десятини припадав на селянство. Десятина поділялася на “велику” (*decima major*), яку збирали з урожаю зерна та винограду; “малу” (*decima minor*) – з огородніх і технічних культур; десятину “крові” (*decima mixta*) – із тварин і продуктів тваринництва. Поступово стала відмінятися в період Реформації.

Дефінітор – радник провінційного чи генерального міністра в ордені *францисканців* (міноритів).

Джихад – (араб. старання, заповзяття) по Корану священна війна за іслам. Загибель в джихаді гарантувала попадання в рай і звільняла від страшного суду під час кінця світу. Лозунг джихаду відіграв значну роль в арабських завоюваннях, активно використовувався правителями мусульманських держав. Однак уже в середньовіччі з’явилося тлумачення джихаду як духовного самоудосконалення на шляху до Аллаху.

Дзвони – регулювали життя людей Середньовіччя починаючи з VI-VII ст. Їх виготовлення сприяло прогресу металургії. Вплинуло на архітектурну еволюцію (башти, дзвінниці, Портки). Світські дзвони (набати), що відміряли новий час, з’явилися в XIII та поширилися в XIV ст.

Діва Марія – нова Єва, її культ, не яскраво виражений у Ранньому Середньовіччі, надзвичайно поширився починаючи із XI ст., породивши небувалий злет духовності та маріального мистецтва.

Діонісій, Дені (V-VI ст.) – патрон Франції. За легендою, один із семи єпископів, присланих християнізувати Галлію. Страчений у Парижі на Звідси гора Мук – Монмартр. В 626 останки Діонісія були перенесені до монастиря Сен-Дені. В X ст. йому приписали авторство «Аеропагітик» - зводу філософсько-містичних творів, в яких вперше відбулося злиття біблейсько-іудейського та філософсько-елліністичного начал християнства. В трактаті йдеться про світобудову, ієрархію видимого і невидимого світів. Центральна ідея твору – Бог є світло. В літературі прийнято називати Діонісія Псевдо-Діонісієм Аеропагітом.

Діонісій Малий, Дені Малий (перша половина VI ст.) – римський *абат*, основоположник літочислення від Різдва Христового. За дорученням папи в 525 склав пасхальні таблиці. Відмовившись від тодішнього

літочислення, що починалося від першого року правління римського імператора Діоклетіана, запропонував нову систему обрахунку років. Діонісій виходив із того, що Христос, коли починав свою проповідницьку діяльність мав близько 30 років (за Євангелієм від Луки), розп'ятий був напередодні іудейської пасхи при імператорі Тіберії. Використовуючи уже наявну методику обчислення дат пасхи (враховуючи сонячний та місячний календар), встановив, що воскресіння Ісуса припало на 25 березня 31 року від його Різдва. В VIII – IX ст. літочислення введене Діонісієм широко розповсюдилося в країнах Західної Європи (в першу чергу завдяки церковній реформі за *Каролінгів*) і разом з пасхальними таблицями використовувалося католицькою церквою. Діонісій Малий відомий і як збирач та упорядник церковно-правових документів (до *Четвертого Вселенського собору* (Халкідон 451).

Діоцез – 1) адміністративний округ, частина провінції у Римській імперії з I ст. до н.е. З часу правління імператора Діоклетіана (кінець III ст.) – адміністративна одиниця (всього 14), в яку входило декілька (до 16) провінцій (в східній частині імперії вони називалися по-грецьки єпархіями). Так як цивільному адміністративному поділу в Римській імперії з IV ст. відповідав поділ церковно-адміністративний, то діоцезом став називатися і церковно-адміністративний округ, на чолі якого стояв старший із єпископів округу – митрополит.; 2) в католицькій церкві – адміністративний округ на чолі з *єпископом* (в православній церкві йому відповідає *єпархія*).

Дива – чисельні божественні втручання в справи земні через посередництво святих. Дива відповідали основним потребам і дозволяли їх встановити: зцілення (фізіологічна безпорадність), технічні чудеса (збереження знарядь праці, робочої сили).

“Диктат папи” – (“*Dictatus papae*” – продиктований папою) Підготовлений бл. 1075 р. в часи понтифікатства Григорія VII (1073-1085) документ, в якому найбільш повно була викладена концепція папського універсалізму, або папської теократії, що протистояла ідеї універсальної світської імперії. В ньому стверджувалося, що папство володіє по праву як вищою духовною, так і вищою світською владою. Ця доктрина папства ґрунтувалася на **“Константиновому дарункові”** та **“Псевдоісидорових декреталіях”**. В середні віки документ не став відомим. Його слід розглядати в контексті росту самосвідомості папства в епоху реформ (*григоріанська реформа*), що знайшло відображення як в **розколі церкви 1054 р.**, так і в зазіханнях папства на лідерство у християнському світі.

Диякон – (грець. *diakonos* – „служитель”) священнослужитель, що стоїть за рангом на сходинку нижче від *священник*, т.т. є першим ступенем священства. Це служіння відноситься до апостольських часів і виникло в Єрусалимській церкві.

Догмат – (в перекладі з грецької – думка вчення) істини віри, основні положення релігійного вчення, які приймаються без доказів. Формування основних догматів християнського віровчення відбувалося завдяки активній діяльності отців церкви. Їх творіння поруч із Святим Письмом (38 книгами Старого і 27 книгами Нового Заповіту) є складовою частиною Святого Предання і становлять християнське віровчення. Чистота догматів активно відстоювалася на *Вселенських соборах* (догмати про Св. Трійцю, Пресвяту Богородицю, іконовшанування і т.д.).

Дольчіно (?-1307) – очільник селянсько-плебейського повстання 1304-1307 в Пн. Італії. Колишній послушник францисканського ордену став сподвижником *Сегареллі*, апостоликом, бродячим проповідником. Як учень Сегареллі активно пропагував його вчення. З 1300 – став наступником страченого Сегареллі – ересіархом секти апостольських братів. Прихильник фізичного знищення папи, духовенства, багатих людей. Проповідував аскетизм, спільність майна, соціальну рівність, провіщав прихід тисячолітнього царства Божого на землі. Монархічні ілюзії Дольчіно проявилися у ставці в боротьбі із папством на сицилійського короля Фрідріха Арагонського. В кінці 1304 селянсько-плебейська ересь переросла в збройне повстання в долині р. Сезія (передгір'я П'ємонта, Пн.-Зх. Італія). Восени 1306 римський папа оголосив хрестовий похід проти єретиків. У березні 1307 повстання було придушене, а Дольчіно страчений.

Домінік Гусман, Доменіко де Гусман (1170-1221) – іспанський монах, засновник *домініканського ордену*. На початку XIII ст. разом зі своїм абатом був направлений в Лангедок для боротьби із ересю *альбігойців*. Диспути з альбігойцями переконали його в необхідності створити для боротьби з єретиками чернечий орден, члени якого мали б глибоку богословську підготовку і могли б впливати на віруючих як силою проповіді, так і прикладом особистого життя на зразок апостольського. В 1215 Домінік Гусман прибув на IV Латеранський собор, в надії отримати дозвіл папи на створення ордену. Папа *Інокентій III* підтримав ініціативу, але статут не підписав, бо собор прийняв постанову про заборону створювати нові ордени. Щоб обійти соборне рішення папа запропонував використати уже діючий «статут Августина». В 1216 новостворений орден був утверджений папою Гонорієм III. Перший орденський монастир був заснований біля м. Тулуза. Домінік Гусман разом із своїми монахами вів активну боротьбу із альбігойцями, закликаючи до їх фізичного винищення. Після смерті був канонізований у 1234).

Домініканський орден - (“Псів Господніх”) або орден братів-проповідників, заснований Св. Домініком (1170-1221) в Тулузі як жебракуючий, місіонерський орден. З перших днів свого існування вступив у боротьбу з ересю *альбігойців*. Полеміка із єретиками вимагала серйозної

богослівської освіти. В кожному монастирі діяла богослівська школа, а в Болонї, Монпельє, Кьольні, Оксфорді домініканці створили свої вищі школи. Вони зайняли всі богословські кафедри в університетах Західної Європи. Із їх середовища вийшло чимало відомих богословів середньовіччя (напр., Фома Аквінський). Згодом прерогативою домініканців стала вища церковна цензура та інквізиція (з 1232 р.). Пізніше вони були відтіснені від цієї діяльності *єзуїтами*. Одним із важливих напрямків діяльності домініканців було *місіонерство* – вони добралися навіть до Монголії та Китаю.

Главою ордену був генерал. Щорічно збирався генеральний капітул ордену (почергово то в Парижі, то в Болонї). Монастирі домініканців об'єднувалися в провінції на чолі з провінціалами.

Донатисти – у IV-V ст. послідовники карфагенського єпископа Доната, який наполягав на особистому удосконаленні священнослужителя без чого неможливо є дія благодаті. Непримиримо відносився до будь-яких провинностей священнослужителів, в тому числі і здійснених до вступу в общину донатистів.

Донатор – 1) Покровитель будівництва храму, замовник (твору живопису), жертводавець. 2) Зображення будівничого храму (із моделлю будівлі в руках) чи замовника картини. Такі зображення постійно зустрічалися в середньовічних творах мистецтва.

Доктор церкви (учитель церкви) – титул, який в середні віки і пізніше давав папа римський деяким богословам за особливі заслуги перед церквою і святість. Напр., в 1295 р. докторами церкви були визнані Григорій I Великий, Амброзій Медіоланський, Августин, Єронім.

Дорміторій – (лат. dormitorium від dormire – „спати”) – спальні ченців у монастирях, а також спальні в будинках для бідних, престарілих, сиріт і т.п.

Другий Вселенський Собор – відбувся в 381 р. в Константинополі. Продемонстрував перемогу нікейського символу віри над ересю Арія та вченням єпископа Македонія, що виступав проти божественної природи Святого Духа, приймаючи його за створену Богом силу. Нікейський символ віри на соборі було розширено і він отримав назву в історіографії Нікеє-Цареградський. В ньому міститься коротке формулювання основних положень тринітарного вчення. Згідно догмату про Св. Трійцю, визнається істинним єдність природи Бога і одночасно його триєдиність в іпостасях: Бог є Отець, Син і Дух Святий. Саме це вчення про триєдиність Бога відрізняє християнство від античного (філософського), іудейського і мусульманського монотеїзму. На соборі були прийняті важливі канонічні рішення: встановлені правила прийняття у лоно церкви єретиків, що розкаюлися; було виділено п'ять східних округів із особливими церковними судовими інстанціями;

визначене місце константинопольської кафедри в ієрархії християнських єпископів як другої після Риму (“Константинополь є Новим Римом”).

Дуалізм – теологічний погляд, згідно з яким всесвіт поділений між двома радикально протилежними силами, силою добра і силою зла. Наявність зла в світі і в людині прихильники дуалістичних вчень пояснювали матеріальною природою всього суцього. При цьому матерія ототожнювалася з дияволом, що ніби-то був не менш могутній ніж сам Бог, від якого могло виходити тільки добро.

Дуалістичні вчення – дістали широке розповсюдження в пізній античності та середньовіччі. Дуалістичними були *маніхейство, павликіанство, богомільство*, більшість єретичних вчень класичного середньовіччя (єресь *катарів, альбігойців, апостольських братів*).

Духовенство – сукупність усіх служителів церкви. Церква як організація засновувалася на поділі усіх віруючих на керівництво (духівництво) і рядових віруючих (мирян, паству). В первісному християнстві духівництва не було. Перші християнські общини мали демократичну організацію. Церковна організація кінцево склалася впродовж II-III ст. тільки духовенство могло здійснювати обряди і богослужіння, розпоряджатися матеріальними засобами церкви. Духовенство було вищою інстанцією в питаннях віри. Духовенство мало ієрархічну структуру. Вищими ступенями священства були : *єпископ, пресвітер (священник), диякон*. Нижче духовенство (їх називали церковнослужителями на відміну від священнослужителів) складали понамарі, псаломщики та ін. Розрізняли *біле* (обслуговували релігійні потреби мирян, не даючи чернечої обітниць) та *чорне* (ченці) *духовенство*. Провідну роль в церкві відігравав єпископат. Для них скликалися церковні собори, які і вирішували найважливіші питання життя церкви. В середні віки духовенство складало особливий привілейований перший станово оформлений прошарок населення. По деяким підрахункам на середину XIV ст. духовенство становило у Західній Європі бл. 1,5 % населення.

Духовно-лицарські ордени – військово-чернечі ордени, створені для стимуляції хрестового руху і для захисту держав хрестоносців на Сході. Стаючи членами ордену, лицарі окрім трьох традиційних чернечих обітниць: цноти, бідності та послуху, додавали до них обітницю боротьби із невірними. На відміну від звичайних ченців члени духовно-лицарських орденів повинні були боротися за віру із зброєю в руках. Вони підкорялися не єпископам діоцезів, а тільки папі та орденському керівництву – капітулу та великим магістрам. На відміну від інших ченців члени духовно-лицарських орденів не дотримувалися тривалих постів, вживали в їжу м’ясо, головним їх заняттям була війна та підготовка до неї. Найбільш відомими та могутніми були ордени *госпітальєрів (госпіталітів, іоанітів), тамплієрів (храмовників)*,

тевтонський (орден св. Діви Марії). Ордени відіграли значну роль у захисті Св. Землі. Поступово вони стали серйозною політичною силою, що брала участь у внутрішньополітичних суперечностях держав хрестоносців. Із збільшенням їх багатств посилювалося й їх обмирщення.

Декілька духовно-лицарських орденів було створено на Піренейському п-ві в ході Реконквісти (Алькантара, Калатрава, св. Якова Компостельського, Авішський – із середини XIII ст.). У Східній Прибалтиці в 1202 р. виник орден меченосців.

Дюбуа П'єр (XIII-XIV) – французький публіцист і правник. Його діяльність припадає на період з 1300 до 1313 – роки формування станового представництва у Франції, перемоги королівської влади над папством (в особі *Боніфація VIII*), розгрому *ордену тамплієрів*. В 1306-1307 написав трактат «Про відвоювання Святої землі», у якій відстоював незалежність королівської влади від папства, висував думку про ідеологічну експансію на Схід, розглядав християнство і європейську цивілізацію як засіб творення всесвітньої імперії. Його цікавив Схід через вигоди торгівлі з ним. Ратував за укріплення позицій європейців на Сході шляхом християнізації і залучення до європейської культури населення майбутніх східних володінь. Саме цій ідеї служили і мали служити хрестові походи.

Дюбуа запропонував свою реформу освіти також тісно пов'язуючи її із зовнішньополітичною програмою – експансією на Схід. Звідси увага до вивчення східних мов. Високо цінував практичні знання і тому настоював на включенні до предметів другого ступеня навчання окрім східних мов і логіки також медицину, хірургію, ветеринарію. Цікавився математикою, пропонував включити в програму нових шкіл працю *Роджера Бекона* «Про користь математики». У філософії Дюбуа високо цінував авероїсиста (аверроїзм) *Сігера Брабантського*, лекції якого слухав у Парижі і порівнював його із *Фоною Аквінським*. Не вдаючись у деталі відмінностей їх філософських поглядів, включив у програму навчання праці обох мислителів.

Дюбуа також ратував за розширення місіонерської діяльності за рахунок включення до неї жінок (*місіонери*). Їм пропонував давати таку ж освіту як і чоловікам. Освічені жінки могли ставати лікарями, ветеринарами, місіонерами; красиві і знатного походження – виходити заміж за східних правителів, сприяючи їх наверненню до християнства. За допомогою нових шкіл у кількості рівних для хлопчиків і дівчаток, заснованих у містах розташування *госпітальєрів* і *тамплієрів*, а також у жіночих *монастирях*, Дюбуа пропонував задовольнити потреби держави у різного роду спеціалістах – перекладачах, лікарях, юристах, проповідниках, посадовцях.

Еберхард Німецький (XIII) – управляючий кафедральною школою м. Бремена. Його головний твір «Правила фігур і восьми частин речення, або Граматики, викладені латинськими віршами» - підручник латинської риторики і поетики. Впродовж двох століть залишався єдиним елементарним посібником для шкіл.

Егідій Римський (Колонна) (1246/1247-1316) – відомий філософ і теолог. Навчався у Паризькому університеті, де слухав *Фому Аквінського*. Здобув ступінь магістра. Написав ряд філософських трактатів, коментарі до Арістотеля, до «Сентенцій» *Петра Ломбардського*. Виступав за верховенство духовної влади над світською, підтримував теократичні зазіхання *Боніфація VIII*. Найбільшу славу приніс йому трактат «Про правління государів». Робота з'явилася в час, коли розгорілася боротьба у філософії навколо природничих робіт Арістотеля (аверроїзм). В 1270-1277 паризькі авероїсти були засуджені. Разом із тезами авероїстів засудженню підлягали і тези їх противника - *Фоми Аквінського*.

Як активний захисник ідей Аквіната, Егідій Римський вимушений був покинути Париж. Його трактат «Про правління государів» з'явився саме в цей час і був присвячений майбутньому французькому королю Філіпу IV Вродливому. Цей твір – настанова королю в доброму правлінні, що передбачало його умінню управляти собою, своєю сім'єю і державою. Це типово схоластичний твір із чіткою структурою, розвинутою системою логічних доказів, заснованих на арістотелевих силогізмах. Арістотель для Егідія головний авторитет, звідси і постійне звернення до його робіт – «Нікомахова етика», «Політика», «Риторика». Значну увагу в роботі присвятив питанням виховання, що якісно різняться від ідей *Гуго Сен-Вікторського*, *Вінсента із Бове*. Коло питань, які підняв автор надзвичайно широке: роль батьків у вихованні дітей, про любов батьків до дітей і турботу про них, про мету виховання, про програму освіти, про умови успішного навчання, про вчителя та його якості, про гріховні нахили, про належну поведінку дітей, про їх відпочинок, одяг, товариство дітей, вікову градацію, особливостях їх освіти і виховання в ці періоди.

Едуард I (1239-1307) – король Англії із 1272 із династії Плантагенетів, син Генріха III. За його правління остаточно утвердився парламент, Англія перетворилася на станову монархію. В 1297 видав «Підтвердження хартії», що утвердило право парламенту вотивати податки: жоден податок не міг бути встановлений без погодженням та із дозволу парламенту. Зміцнив союз королівської влади із рицарями та містами. Прийняв ряд статутів (законів): 1275 перший Вестмінстерський статут регулював судочинство; 1285 – другий Вестмінстерський статут стосувався огородження общинних земель; 1290 – третій Вестмінстерський статут дозволив кожній вільній людині продавати своє держання, або його частину. В 1279 заборонив *церкві* без дозволу короля здобувати землі світських власників (статут про «мертву

руку»). На 1285 підкорив Уельс. Здійснив спробу підкорити Шотландію (1286). Помер під час одного із походів до Шотландії.

Едуард Сповідник (бл.1003-1066) – англосаксонський король з 1042. Виховувався в Нормандії. Приїхав у Англію в супроводі придворних і радників із нормандської знаті, які отримали в Англії високі посади. Сповідником його назвали сучасники за благочестя. Сприяв підготовці нормандського завоювання Англії (1066). Двір Едуарда Сповідника став копією нормандського; англосаксонська знать втратила вплив при дворі і розпочала боротьбу із прибульцями з континенту (1051 Дуврська справа). Повстання проти нормандців очолив ерл Годвін Уессекський, але через поразку вимушений був покинути Англію. В 1052 флот Годвіна прибув до Лондона. Едуард Сповідник відступив, не в змозі справитися з англосаксонськими магнатами. Годвін фактично правив самостійно. Після його смерті Англією управляв його син Гарольд, якому Едуард заповів королівство. Образ Едуарда Сповідника був ідеалізований після нормандського завоювання. В 1161 його канонізували.

Ейнгард, Ейнхард, Егінгард (770-840) – діяч «Каролінзького відродження». Походив із Франконії, навчався в школі Фульдського монастиря, після закінчення якої був направлений абатом монастиря в Ахен, до двору франкського короля Карля Великого. Тут звернув на себе увагу обізнаністю в багатьох галузях науки і мистецтва, став членом «Академії». Його політична кар'єра відноситься до чау правління сина Карля Великого – Людовіка Благочестивого. Ейнгард став довіреною особою і секретарем імператора, а з 817 – вихователем і наставником Лотяря – сина імператора. В сутні часи уособиць 20-х рр.. IX ст. прагнув стати посередником між імператором і його синами. Але роль виявилася не під силу. В 830 покинув королівський двір і відійшов до монастиря, де повністю присвятив себе літературній діяльності.

Ейнгард – автор «Життєпису Карля Великого», в якому блискуче об'єднав свідчення анналів, хроні, документів палацового архіву, власні спостереження і деякі запозичення античних авторів, особливо Светонія. Головним завданням Ейнгарда було прославлення Карля, тому часто, особливо в першій частині, він перебільшував його військові успіхи. В другій частині, в якій ішлося про особу імператора, його побуті, звичках, відносинах із оточуючими і т.ін. – це вже розповідь очевидця, схильного до тонких спостережень. Твір був дуже популярним в середні віки і викликав багато наслідувань. Літературна спадщина Ейнгарда невелика – це вузькоспеціальні роботи та б. 60 листів.

Екзархат (від грецького exarchos – начальник, очільник) – військово-адміністративна одиниця, що включала частину Італії (область Романью, Венецію, Істрію, частину Середньої та Центральної Італії). Залишилася під владою Візантії після її завоювання лангобардами (568). До VIII ст.

управлявся імператорськими намісниками (екзархами), що жили в Равені. Залежність екзархату від Візантії була слабкою. У боротьбі із лангобардами його територія постійно зменшувалася, аж доки він не був захоплений повністю. Згодом у лангобардів він був відвойований франкським королем *Пипіном Коротким* і подарований папі. На землях екзархату та Римської області у 756 з'явилася *Папська держава*.

Екзегети – (від грецького – тлумачити) спеціалісти, що тлумачили канонічні релігійні тексти.

Еккехард IV Санкт-Галенський (980-1060) – гімнограф, автор «Історії Санкт-Галенського монастиря». Народився в Ельзасі. Юнаком перебував у Санкт-Галенському монастирі. Після 1022 став учителем соборної школи в Майнці. Наприкінці життя повернувся до Санкт-Галенського монастиря, де і написав його історію, що охоплювала період з 883 (доки її довів його попередник) до 973. Його твір дає картину монастирського і шкільного побуту. Помер в тому ж монастирі.

Екхард Іоган, Майстер Екхарт (бл. 1260-1327) – філософ-містик, монах домініканець, церковний діяч. Навчався в паризькому університеті. В 1303-1311 – провінційний пріор ордену в Саксонії; з 1311 – професор у Парижі; з 1313 – в Стразбурзі; з 1320 – вчитель читання в Кьольні.

Автор проповідей і трактатів, що збереглися в основному в записах учнів. Головна тема роздумів: Божество – абсолют, що стоїть над Богом. Божество неосяжне і невимовне, воно є «повною чистотою божественної суті», де відсутній будь-який рух. Через своє самопізнання Божество стає Богом. Бог є вічне буття і вічне життя.

Згідно концепції Екхарда людина здатна пізнати Бога, бо в її душі є «божественна іскра», часточка Божества. Людина, придушивши власну волю, повинна повністю пасивно віддатися Богу. Тоді душа, звільнена від всього, вознесеться до Божества і в містичному екстазі, пориваючи із земним, зіллється з божественним. Блаженство залежить від внутрішньої самодіяльності людини.

Ортодоксальне християнство не могло прийняти концепції Екхарда. В 1329 папська була оголосила 28 положень його вчення хибними. Екхард дав певний імпульс розвитку німецької містики, попередивши ідеалістичну діалектик Гегеля, відіграв значну роль в становленні німецької літературної мови. Він – вчитель *І.Таулера* та *Г.Сузо*. Йому багато чим завдячував Мартін Лютер.

Елей – (грець. *elaion*) – оливкова олія, що використовується в церковній службі.

Елоїза (бл. 1100-1163) – кохана, таємна дружина і учениця Абельяра, видатна для свого часу жінка; племінниця впливового паризького каноніка

Фульберта. Кохання Елоїзи та Абеляра закінчилося для них трагічно: обоє пішли в монастир. Збереглася їх переписка. Пізніше Елоїза стала настоятелькою монастиря Аржантей, *абатисою* монастиря Параклет.

Exemplum – (лат. мн. *exempla*) - „приклад”, „коротка оповідь, що видається за істинну і призначена для того, щоб бути включеною в якусь промову (як правило *проповідь*), з метою переконати аудиторію”. Застосовувалися в античній літературі, де представляли собою оповіді про героїв, або видатних людей, життя яких могло служити прикладом для наслідування. З часів понтифікату Григорія I Великого (590-604) ех. стають важливою частиною церковної дидактики. На відміну від античних, середньовічні ех. рідко говорять про знаменитих людей. В центрі їх уваги - не конкретні особистості, а специфічні ситуації. Ех. як демонстрація певного типу поведінки відігравали величезну роль в середньовічній культурі; вони повинні були являти собою або норму, якій потрібно було слідувати, або становище, якого слід було уникати. Розквіт ех. починається із XIII ст.. З появою *жебракуючи* чернечих орденів різко зросла роль проповіді, що стала важливим засобом впливу церкви на свідомість віруючих. На противагу ченцям старих *чернечих орденів*, жebraкуючи ченці не відсиджувалися за стінами монастирів, а йшли в народ, проповідуючи в містах і селах, в церквах і замках. Ех. перетворився в суттєвий і обов'язковий компонент проповіді. Він порушив її монотонність, зробив більш предметними і ефектними. Ех. – коротка розповідь несподіваного змісту, у якій часто йшлося про чудесні події чи епізоди із повсякденного життя, - природно, викликала жваве зацікавлення слухачів. Зазвичай, ех. супроводжувалися релігійно-моральним висновком, який розкривав вищий духовний сенс анекдоту. Т.ч., використовуючи ех., проповідник одночасно і розважав, і повчав аудиторію. Ех. представляв собою симбіоз і взаємопроникнення двох релігійно-культурних традицій – вченої культури церкви і народної традиції. Саме тому ех. є надзвичайно важливим джерелом для вивчення ментальності середньовічної людини. Впродовж XIII – XIV ст. була створена ціла серія збірників ех.. Групувалися вони, як правило, в алфавітному порядку, щоб проповіднику легко було знайти відповідний темі проповіді матеріал, записувалися латиною, хоча проголошувалися, як і проповіді, народною мовою.

Епітимія – покарання у вигляді посту, довгих молитов, чисельних земних поклонів, паломництва, зобов'язання давати подаяння жebraкам, тілесні покарання і т.п., накладалася священником за здійснення гріховних вчинків.

Еріугена Ерігена – див. *Іоан Скот Еріугена*

Ессеї – прихильники суспільно-релігійного руху в Іудеї другої половини II – I ст. до н.е. (дві інші течії – саддукеї та фарисеї), одного із

попередники християнства. Висловлювали пасивний протест проти пригнічення, проповідували аскетизм, примітивну соціальну рівність. Після Іудейської війни (66-73) частина Евсеїв влилася до іудейських християнських общин.

Есхатологія – релігійне вчення про долю світу і людини. Головним змістом християнської есхатології є уявлення про антихриста, друге пришествя Христа, кінець світу, страшний суд.

- Є -

Єва – жінка, велика грішниця. Протиставлялася мрії, новій Єві. Приваблювала і лякала.

Євангелісти – (грець. euangelistes – „благовісник”) – автори чотирьох Євангелій – Матфей, Марк, Лука, Іоан. В стародавній церкві євангелістами називали також людей, спеціально уповноважених проповідувати Євангеліє серед іудеїв та язичників.

Євангелічний – “належний до Євангелій”. Походить від грецького слова euangelion (“добра новина”) – так античні християни називали і вість, повідомлену в тих книгах, і самі книги.

Євангелія - у своєму первісному значенні “добра новина” Ісуса. Потім – назва певних документів, які свідчили про життя та вчення Ісуса. Із багатьох ранньохристиянських євангелій чотири – від Матвія, від Марка, від Луки, від Іоана – були проголошені в II ст. канонічними.

Євген II – *папа римський* (824-827). Римлянин. Для приборкання пристрастей, що розгорілися у Римі через його обранням папою, в місто прибув імператор Лотарь (внук *Карла Великого*). Імператором був виданий документ, що отримав назву «Римська конституція» згідно якої новообраний папа мав скласти присягу послу імператора. Єпископ Риму і очільник *Папської держави* підпорядковувався феодальному праву. Конституція Лотаря допускала участь у виборах папи світських осіб.

Євлогія – (грець. eulogia - „благословіння”) – в ранній християнській Церкві освячений хліб, який роздавали присутнім у церкві віруючим; пізніше - будь-яка освячена їжа і будь-який дар Богу.

Євреї – єврейська діаспора в країнах Західної Європи, що сповідувала іудаїзм. Євреї становили чисельний прошарок іновірців, що жили ізольовано всередині християнського суспільства. Релігійна нетерпимість, що зростала впродовж всього Середньовіччя, економічна конкуренція спричинили в XV-

XVI ст. майже повне вигнання євреїв із Західної Європи та їх подальшу міграцію на схід.

Підгрупи євреїв що жили в Європі: світлошкірі ашкеназі та оливкові сефарди Греції, Туреччини, Сирії (темношкірі мізрахи Ірану та Іраку (є ще ефіопські та індійські іудеї, останні якраз становлять не етнічну за походженням, а культурну спільноту)). Мізрахи відокремилися від єврейського стовбуру бл. 2500 р тому (вавилонський полон). Навколо Середземного моря розселення решти різко зросло після поразок у палестинських війнах і вигнання їх із Палестини (поч. I тис після Р.Х.). У Пд. Європі вони отримали бл 30% домішків місцевих народів: італійців, сардинців, французів. (Прозелітизм: іудаїзм прийняло бл. 10% жителів Римської імперії). Сефарди жили в Іспанії, звідки були вигнані 1492 і розселилися у Франції, Італії, Греції, Туреччині Сирії. Ашкеназі з'явилися на Рейні у VIII ст. Звідси потім розселилися до Центральної і Східної Європи.

Історія єврейської діаспори в Західній Європі тісно пов'язана з ключовими моментами консолідації середньовічного суспільства. Про завершення формування останнього, що розумілося в першу чергу як спільнота-єдність конфесійна, засвідчила християнізація (X-XI ст.), *хрестові походи*, введення *інквізиції*, об'єднання середньовічних держав під егідою королівської влади. На цей період припадає кінцеве формування правового статусу євреїв, визначилися основні установки середньовічного суспільства і християнської церкви відносно євреїв – «чужих» конфесійно та етнічно. Якщо іновірці-мусульмани жили ззовні християнського світу, були зовнішніми ворогами, то євреї розглядалися як внутрішні вороги. Том християнське суспільство прагнуло ізолювати їх і в соціальному і правовому відношенні. Єврейські общини жили в окремих кварталах (гетто), підпорядковувалися особливому праву і були підданими безпосередньо короля-правителя, що традиційно вважався покровителем іноземців та торгівців. В середньовічному праві євреїв вважали «сервами короля», а починаючи з XIII ст. їх стали розглядати як «власність» місцевих правителів. Надаючи євреям підтримку, християнські монархи натомість обкладали їх довірливими податками, які становили значну частину фіскального прибутку середньовічних держав. Королі і сеньйори часто зверталися до євреїв за позиками. Захищені королівськими грамотами, вони користувалися відносною автономією – їм гарантувалася свобода віросповідання, право торгувати і заключати угоди, встановлювати політичні контакти із владою, створювати органи управління єврейською общиною. Її очолювали равіни – єврейські служителі культу і знавці права і релігії. Кожна повноцінна єврейська община мала власне судочинство, засноване на Талмуді. Все ж всі свої дії і винесення вироків община мала узгоджувати із владою.

Талмуд – основна книга релігійних законів іудеїв. Його складові: Мішна (власне текст) і Гемара – коментарі. Нормативну частину іудаїзму становила Галаха, що визначала принципи соціального життя єврейських общин. Переніс талмудичної традиції та її активне вивчення в Європі починається із IX ст., дякуючи зв'язкам із Близьким Сходом (перш за все

Іраком). Це сприяло і культурному відродженню євреїв і загостренню їх національної самосвідомості. Перші талмудичні школи на християнському Заході з'явилися в Італії (Барі, Отранто) в IX ст.; в мусульманській Іспанії вони засвідчені вже на початку IX ст. В X ст. такі школи виникли в рейнській Німеччині (Майнц, де працювали такі вчені як Гершен-бен-Іуда (960-1028) та його учень Соломон-бен-Іцхак із Труа (1040-1105); Вормс, Кьольн). Активно вивчався Талмуд і на Пн. Франції. Навчання відбувалося при синагогах та початкових конфесійних школах – хедерах. Благочестивий єврей, який не пройшов подібного навчання вважався безбожником.

Економічна діяльність євреїв була обмежена. В ранньому середньовіччі євреї мали можливість займатися далекою торгівлею, в декотрих регіонах Пд.-Зх. Європи допускалося їх членство в ремісничих гільдіях. Але загальною була тенденція їх витіснення із сфери торгівлі і ремесла. Євреї були обмежені у праві володіння землею. Вони не були включені в систему васальних зв'язків, не приносили васальної клятви. В цих умовах сферою їх діяльності стала фінансово-банківська система та лихварство. В цій якості вони систематично ставали об'єктами нападів в християнських проповідях, в яких лихваря звинувачували у продажі Божого дару – часу, що вважалося смертним гріхом і заслуговувало вічного прокляття. Так сама економічна діяльність євреїв посилювала їх ізоляцію в християнському суспільстві.

В середньовічній Європі євреї піддавалися переслідуванням, вигнанню і погромам. Перші погроми відбулися бл. 1000; їхня кількість різко збільшилася під час хрестових походів. Сегрегація євреїв посилювалася із XIII ст., коли почало формуватися антиєврейське законодавство, що ознаменувало собою наступ на їх права. Його кульмінацією став IV Латеранський собор 1215. Його рішення зобов'язували євреїв носити спеціальну мітку на одязі (колесо жовтого кольору на грудях, або поясі)

Відношення християнської церкви до євреїв було доволі складним. Християнство, що виникло як одна із сект іудаїзму і претендувало на роль світової релігії, зайняло по відношенню до більш древньої монотеїстичної релігії негативну позицію. Ще ранньохристиянська церква створила свого роду міф про іудаїзм, прагнучи власну історію зробити більш древньою. Утверджувалися уявлення, згідно яким іудаїзм не був незалежною і більш древньою, у порівнянні із християнством, релігією, а становив тільки згубну девіацію від істинної віри. Церква прагнула зобразити євреїв як обманщиків і неправдивих претендентів на богообраність. Разом з тим вона вимагала більш терпимого ставлення до них, бо євреї були свідками страстей Христових. Таке суперечливе відношення до євреїв пізніше знайшло відображення у канонічному праві. Християнські теологи розробили концепцію, згідно якої євреї розглядалися з одного боку як вбивці Христа, народ, що не прийняв істинного Мессію. Євреї виявилися сліпими. З іншого боку, згідно християнським уявленням, напередодні *Страшного суду*, з їх очей впаде пелена і вони навернуться в християнство. Згідно максими *Августина*, «справедливість Господа Бога, яка веде віруючих до блага, прихована у Старому Завіті і відкрита у Новому». То, о було сокровенне у

Старому Завіті, відкривається у Новому (доктрина *velatio-revelatio*). Вважалося, що коли перед кінцем світу євреї визнають Христа, здійсниться *concordatio*, встановлення «згоди» (узгодження) між Старим і Новим Завітами. Впродовж середньовіччя християни не полишали надії на навернення євреїв та їх повернення в лоно істинної церкви. Таким чином, в есхатологічній схемі євреям відводилася певна роль. Завершеності даній теологічній концепції надали *Фома Аквінський* та *Бернар Клервоський*.

Такими були ідеальні уявлення християнської церкви. В масовій свідомості, не без впливу нижчого духовенства, формувався образ іудея – втілення сили зла. Для народної свідомості євреї був персоніфікованим вбивцею Христа, не випадково учасники першого хрестового походу, розправляючись із євреями, вважали, що карають нащадків катів Спасителя. Євреям часто приписували прагнення наруги над християнськими обрядами та звинуватили їх в зневазі до християнської церкви. Звідси звинувачення євреїв в оскверненні *гостії*. Християни вважали, що євреї викрадали із храмів втілене тіло Христа і вчиняли над ним наругу. Такі звинувачення зафіксовані уже в V-VI ст. Вважалося, що євреї протикають гостію ножем, голками, вкидають у кип'яток, смажать і всіляко завдають їй болю так, що багато хто чув плач дитини Христа та його скарги і бачили кров, що точилася із гостії. В проповідях та *exempla* часто використовувалися різні легенди, пов'язані з євхаристією. Уявлення про те, що євреї можуть вчинити наругу над Хистом, здійснювати магичні процедури з гостією, було в середньовіччі одним із най стійких. На еволюцію цих поглядів вплинула доктрина про реальну присутність в гостії тіла і крові Ісуса Христа, прийнята на IV Латеранському соборі 1215, що стало офіційним затвердженням церквою давно існуючих масових уявлень. Показовими були і чисельні легенди про жорстоке поводження євреїв з із зображеннями Христа та святих. Популярними були легенди про євреїв, навернутих у християнство силою осквернених ними сакральних образів. Також побутовали думки, що євреї виготовляли воскові зображення Христа і часто, особливо в синагогах, піддавали їх тортурам (звідси наявність в деяких європейських законодавствах (наприклад, іспанських *Siete Partidas*) формальні заборони євреям виготовляти воскові образи Христа, Богоматері і святих). Євреїв звинувачували і в тому, що вони використовують кров християнських малюків з ритуальною метою (фіксуються, починаючи з XII ст.) Вважалося, що на паску євреї страждають на кровотечу, як кару за те, що розп'яли Христа. Цю недугу вони прагнули вилікувати, використовуючи кров малюків. Не випадково антиєврейські настрої особливо загострювалися під час свята Воскресіння Господнього. Тому саме євреїв завжди звинувачували у зникненні або смерті дитини. Були випадки, коли у випадку безгрошів'я, християни пропонували євреям своїх дітей за гроші. Релігійні фанати розпускали чутки і про те, що євреї з метою ворожіння використовують людські органи. Звинувачення євреям представляли собою проекцію переконань і вірувань самих християн та їх відношення до іновірців. Вищі церковні ієрархи впродовж всього середньовіччя боролися з

найбільш одіозними забобонами пастви відносно євреїв, але нижче духовенство поділяло подібні уявлення.

Відносини євреїв із місцевим населенням у різних країнах Європи складалося по-різному. Найбільш сприятливим у IX-XI ст. воно було в Німеччині, де саме тоді економічне і культурне життя єврейських общин досягло найвищого розквіту на середньовічному Заході. Але вже перший хрестовий похід зруйнував життєдіяльність єврейських общин. Серія погромів, що прокотилася Німеччиною весною 1096 стала рубежем в історії ашкеназьких євреїв. Попри це саме в Німеччині єврейські общини збереглися найдовше. У Франції релігійна нетерпимість до євреїв посилилася у правління *Людвіка IX Святого*, який 1 1240 влаштував спеціальний диспут між іудеєм та християнином, що закінчився спаленням Талмуда, а в 1249 перед відправкою в хрестовий похід видав указ про вигнання із Франції всіх євреїв. Жорсткою по відношенню до євреїв була в політика *Філіпа IV Вродливого*, що часто вдавався до конфіскації їх майна з метою поповнення казни. Укази про вигнання євреїв (кредиторів короля) видав і Карл IV після чого розпочалася їх міграція до Німеччини і Східної Європи.

Останньою країною, в якій найпізніше (в середині XI ст.) з'явилися євреї була Англія. Вона ж стала першою звідки уже наприкінці XIII ст. вони були вигнані. Недовготривалим був розквіт єврейських общин у мусульманській Іспанії. З ним пов'язана творчість відомого лікаря, поета Іегуди Галеві (1086-1141), філософа, теолога Мойсея-бен-Маймуна (Маймонід, 1135-1204). Погіршення становища і мусульман і євреїв спричинили успіхи Реконкісти. Найбільшої концентрації єврейське населення досягло в Арагоні, Наваррі, Португалії. Їх доля була тісно пов'язана із історією інквізиції. В 1492 католицькі королі підписали указ про їх вигнання із Іспанії, а в 1497 євреї були вигнані із Португалії. Реформація і контрреформація не покращила становище євреїв. В XVI ст. продовжився їх відтік на схід (Угорщину, Польщу, Литву).

Євхаристія – (грець. eucharistia - „подяка”) – (причащення) таїнство Господньої Вечері. Одно із семи *таїнств* християнської церкви. Євхаристія означає приближення віруючих до Христа і один до одного через прийняття “Тіла і Крові Христової” (освячений хліб і вино). Перша євхаристія була здійснена, згідно Євангеліє, самим Ісусом Христом в четвер увечері напередодні його хресних мук. Із часом навколо таїнства євхаристії склався богослужбний комплекс – *літургія (меса)*. За вченням Католицької, Православної церков в євхаристії хліб і вино перетворюються в істинне тіло і кров Христові. Уже із середньовіччя бере початок відмінність між католицьким і православним ритуалом євхаристії. Католики з IX ст. почали причащатися *опрісноками*, а не квасним хлібом, з XI ст. католицькі священники причащали мирян тільки хлібом, а не хлібом і вином.

Епархія (діоцез) – територіальна одиниця, яка перебуває під церковним управлінням *єпископа*. В XIV ст. західна Церква мала понад 500 епархій.

Єпископ – (грець *episkopos* – „наглядач”) – в християнському світі назва третьої вищої ступені *священства*; церковнослужитель найвищого священного чину. Як правило - глава *єпархії*. Був наділений духовною владою над іншими духовними особами та мирянами цієї єпархії. Вірили, що він – наступник апостолів. Інститут єпископів відомий ще з послань апостола Павла, тоді вони виконували функцію керівників господарства в християнських общинах. У II-III ст. єпископи стали керівниками общин, церкви. Їм належала монополія в питаннях віровчення, моралі, головна роль у виконанні культових дій. Ще в античності склалася практика обрання єпископів місцевим духовенством та сусідніми єпископами. Втручання світської влади у цю канонічну практику, призначення єпископів королями спричинило в XI-XII ст. боротьбу за *інвеституру* між папами і німецькими королями.

Єпископство, єпископія. – одиниця церковного територіального поділу: церковний округ на чолі з *єпископом*.

Єпитрахиль – частина богослужбового одягу священника: широка стрічка, що одягалася на шию. Єпитрахиль – символ благодаті священника, тому без неї він не здійснює жодного богослужіння та священнодійства і не проповідує в церкві.

Єреміти, пустельники – (грець. *eremia, eremos* – „пустеля”) – християни-аскети, що вели чернечий спосіб життя в усамітненні, відлюдно. Пустельництво виникло на християнському Сході. Пустельники поселялися в пустинях Єгипту, на Сінайському півострові, в Сирії, в Палестині, біля Йордану та в інших місцях. Одним із перших єремітів був св. Антоній (250-356), що пішов у пустелю в двадцятирічному віці бл. 270 р. Згодом пустельництво вважалося доцільним тільки після проходження ченцем певної підготовки в **монастирі**. Найбільш ревні прихильники благочестя добровільно обирали життя в пустелі, щоб мати можливість у віддаленні від мирських спокус і відповідно до настанов отців аскетизму здійснювати подвиги самозречення заради особистого спасіння і пізнання Бога. Згідно з Іоаном Золотоустом, ченці “для того пішли в пустелю, щоб навчити і тебе ставитися з презирством до суєти мирської”. Традиції східного пустельництва з кінця X ст. розповсюдилися в Італії. Виникли єреміторії (гуртожитки єремітів). Відносно стійкий тип єреміторія кінцево сформувався в кінці XI ст. („Статут Родульфа”, 1080) і отримав найбільш яскраве вираження в творах Петра Даміані (1006/7-1072). Єреміторій – це сукупність келій, в яких монахи жили по одинці або вдвох, з центром у вигляді церкви або ораторії (молитовного дому).

Єресі – (від грецького *hairesis* – відбір, вчення, секта) – релігійні вчення, які заперечували фундаментальним положенням віровчення, обрядовості, соціальної доктрині церкви. Єресі суповоджували християнський рух від самих його початків (ніколаїти, **гностики**, монархіани та ін.), однак існували вони головним чином на інтелектуальному рівні, не перетворюючись в масові рухи. Ситуація змінилася із здобуттям християнством статусу державної релігії. Імператорська влада потребувала єдину, а не розколоту церкву, і, відповідно, єресі розцінювалися як злочини не тільки проти церкви, але і проти держави. Це ж стосувалося і середньовіччя, коли часто за богослівськими концепціями приховувався соціальний зміст. Церква була невід’ємною частиною феодального суспільства, його ідеологічною опорою, і тому протест проти тодішнього суспільства, або окремих його сторін, як правило, приймав форму єресі. Відлучення єретиків від церкви автоматично означало виключення їх із суспільства.

Єресями було оголошено цілий ряд вчень, що виникли в ході **тринітарних** та **христологічних** дискусій (**аріанство**, **монофізитство**, **несторіанство**, **монофелітство**). Така ж доля спіткала і прихильників ідей дуалізму світобудови з їх негативним сприйняттям матеріального світу (**богомільство**, **павликіяни**, **вальденси**, **каттари**). Кваліфікувалися як єретичні дуже популярні серед міського населення вчення Джона Вікліфа, Яна Гуса, які вимагали повернення церкви до первісної бідності, спрощення пишного культу, скасування привілей духовенству в суспільстві. Радикальні єресі, що вимагали соціальної рівності, часто служили ідеологічним підґрунтям антифеодальних виступів (Дольчіно – **апостольські брати** (**апостолики**), Уота Тайлера – **лолларди**).

Для боротьби з єресями церква застосовувала різні засоби: вони засуджувалися церковними соборами і папами, проти їх прихильників діяла **інквізиція**, здійснювалися **хрестові походи**.

Єреснарх – (від грецького – *hairesis* – вчення, *arche* - влада) – засновник, глава єресі.

Єретик – особа, яка дотримується погляду, що суперечить бодай одному з фундаментальних вірувань церкви. Середньовічні авторитети твердили, що єресь – це не сама помилка, а вперте обстоювання помилки.

Єрусалим – основний центр паломництва християн; ідеальне життя. Міф про небесний Єрусалим, під впливом апокаліптичних уявлень, сприяв притягальній силі земного Єрусалима і кликав до христових походів

- Ж -

Жак де Вітрі – французький історик, *єпископ* з 1216, *кардинал* з 1228, покровитель руху *бегінок*. Проповідував хрестовий похід проти *альбігойців*.

Жан де Мен (Жан Клопінель, «Хромий») (бл. 1240 або 1250-1305) – французький поет, сатирик, філолог, добре володів латиною, знав твори видатних діячів середньовічної культури, представник французького вільнодумства, доктор богослів'я. Народився в Мьон-сюр-Луар в сім'ї городянина. Є автором другої частини (бл. 18000 віршів, написаних, вірогідно, в 1270) алегоричного «Роману про Троянду» (першу частину в 30-х рр. XIII ст. написав Гільом де Лорріс). В романі виразником ідей Жана де Мена виступає Природа і Розум; з їх точки зору поет і оцінює сучасне йому суспільство. У філософії природи дотримувався вчення Арістотеля, в питаннях етики – Платона, одночасно глибоко шанував філософів Середньовіччя. Збереглися його переклади з латинської мови. Зокрема добре відомим сучасникам був його переклад Боеція «Про втішання філософією». Свідчення автобіографічного характеру містять в його «Заповіті», написаному наприкінці життя. За багатогранний характер знань, що часто йшли врозріз з церковним світоглядом, Жана де Мена називають «Вольтером середньовіччя».

Жанна д'Арк (бл. 1412-1431) – французька героїня часів Столітньої війни. Народилася в селі Домремі (Сх.Франція) на межі Лотарингії та Шампані в селянській сім'ї. Столітня війна принесла Франції багато лиха. В народі, охопленому релігійним поривом, поширювалися всілякі пророцтва. Згідно одному із них, рятівницею Франції стане Діва, що прийде із дубового лісу на кордоні Лотарингії. Екзальтована Жанна, о чула «голоси», вирішила, що саме вона є Божою обраницею і врятує Францію від англійців, зніме облогу Орлеану, посадить на батьківський престол Кала VII. Переконана в своїй обраності, вона пібула до коменданта м. Вокулера Бодрикура з проханням про аудієнцію в дофіна. В лютому 1429 вона прибула в замок Шінон біля м. Буржа і зустрілася із дофіном Карлом. Переконавши його надати їй військо для звільнення Орлеана, Жанна одягнула рицарські обладунки і очолила військо (точніше приєдналася до військ на чолі із досвідченими воєначальниками). В квітні 1429 вона з'явилася під Орлеаном. Поява Жанни на чолі війська надихнула

Жебракуючі – термін, що застосовувався до членів релігійних орденів, яким заборонялося володіти приватною чи громадською власністю і які мусіли жити з милостині. Щоб добути собі засоби на прожиток, вони іноді йшли жебракувати. Статус жебракуючих за рішенням II Ліонського собору (1274 р.) мали тільки *францисканці, доменіканці, августинці, кармеліти*.

Жебракуючі ченці – члени жебракуючих чернечих орденів, заснованих у XIII ст.

Желівський Ян (?-1422) – чеський священник-гусит, вождь празьких радикальних гуситів, політичний діяч. Був монахом у Желіві (Пд.-Східна Чехія), сільським священником у містечку Їржиці (Пд. Чехія). Близько 1418 приїхав до Прагу і став проповідником у церкві св. Стефана, а потім у церкві Марії Сніжної. Палкий прихильник Яна Гуса, оголосив себе його послідовником. Засуджував багатство і тих, хто ним володів. Був близький до хіліазму. 30 липня 1419 очолив «демонстрацію» пражан, що направлялися до ратуші, де засідала міська рада. Учасниками процесії були переважно прихожани його храму. Желівський ніс над головою чашу для причастя. Після того, як у неї хтось вкинув камінь, Желівський показав на ратушу, куди і ввірвався натовп і повикидав «батьків міста» із вікон на піки і мечі. Відразу ж у міську раду були вибрані прихильники Желівського. В місті почалися грабунки німецького патриціату та представників торгово-ремісничих кіл, більшість із них втекли. Пограбованими були монастирі, ченці або перебиті, або порозбігалися. Це повстання в Празі стало початком збройного радикального періоду гуситського руху (гуситської революції). В квітні 1420 він домігся об'єднання всіх сил гуситів напередодні першого хрестового походу проти них. Тримав у своїх руках владу в Новому місті. Прагнув підпорядкувати і Старе місто. В 1421 брав участь у походах гуситів, іноді навіть командував гуситськими загонами. В 1419-1421 зміцнював у Празі позиції радикальних елементів, через що до нього вороже ставилися консервативно налаштовані представники заможного бюргерства. Саме ці помірковані городяни, що прийшли до влади, після перевороту 5 березня 1422, вбили або стратили Желівського в дворі ратуші 9 березня 1421.

Жермін'ї-де-Пре - церква, зведена Теодульфом, єпископом Орлеанським на початку IX ст. Знаменита своєю мозаїкою

Жерсон Жан (1363-1429) – доктор теології (з 1393), канцлер Паризького університету (з 1395), реформатор системи освіти. Народився у селянській родині, навчався у Наварському коледжі, став ліценціатом мистецтв, згодом продовжив теологічну освіту, став бакалавром теології (з 1384) і викладачем теологічного факультету Паризького університету. В 1391 проголосив промову перед королем Франції Карлом IV і з цього часу став проповідником і наставником королів. Надзвичайно авторитетна особа все ж до кінця не був сприйнятий сучасниками. Як духівник герцога Бургундського Філіпа Сміливого, відмовився стати на сторону бургіньйонів (бургундської партії, що протистояла арманьякам у часи Столітньої війни) і виправдати громадянську війну, що поглинула Францію. Після 1407 засудив убивство Іоаном Безстрашним герцога Орлеанського і був вимушений виїхати із Парижа, що знаходився тоді в руках герцога Бургундського до Відня. До Франції він зміг повернутися тільки у 1419 після вбивства герцога

Бургундського. Останні роки життя провів у Ліоні, де його брат був настоятелем монастиря *целестинців*. Тут він займався вихованням і освітою дітей. Думки Жерсона про культуру, виховання, освіту, про роль і значення викладача увійшли в золотий фонд західної цивілізації.

Жижка Ян – див. *гусити, гуситські війни*.

Жильберт Порретанський (бл. 1080-1154) – французький філософ, з 1124 магістр в *Шартрі*, згодом у Парижі, з 1142 – *єпископ* Пуатьє. Поміркований реаліст, брав участь у дискусіях про універсалії (див. *схоластика*). Автор філософської концепції про «сутності» та «існування», що визначали буття. Викликав гнів *Бернара Клервоського* та звинувачення з його сторони. В 1148 на Реймському соборі був притягнутий до суду, пообіцяв змінити деякі із своїх суджень, через що уникнув покарання. Розвивав ідею про вічність і несотворенність світу, обґрунтував думку про повну відповідність речей їх відображенню в мові та мисленні. Його світогляд вплинув на *Іоахіма Флорського* та *Екхарта*.

Жінка втілення і зброя диявола, пережила обмежене і недвозначне соціальне вивищення (культ Діви Марії, куртуазна любов, святі)

- 3 -

Завіт – (від давньоєврейського *berit*, грецьк. *diateke* – союз, угода) – поняття *Біблії*, яке означає сакральний союз Бога з людством. За Біблією, початок Завіту – перебування перших людей у раю. Розірваний внаслідок гріхопадіння, Завіт відновлювався через праотців та пророків Ноя, Авраама, Мойсея; богообраним народом проголошувалися євреї. Проте через людську гріховність цей Завіт не був досконалим. Тому Бог через Ісуса Христа та його викупну жертву здійснив “Новий” (порівняно з попереднім, “Старим”) Завіт, зразок істинного богооб’явлення. Згідно з цим єврейські священні книги називаються Старим Завітом, а, власне, - християнська частина Біблії – Новим Завітом. Бог визначає умови Завіту, обіцяючи людям певні благословення. Перший Завіт з Господом укладається через хрещення і поновлюється через причастя. Найвищі Завіти укладаються в храмі.

Затворництво – одна з форм вияву чернечого аскетизму, майже повна добровільна ізоляція ченця-подвижника від миру і навіть від інших ченців, спричинена прагненням позбутися земних пристрастей і забезпечити особисте спасіння. Життя в “затворі”, як правило, тривало до смерті ченця. Канонічно обґрунтовано на VI Вселенському соборі.

Захарія – *папа римський* (741-752). За походженням грек. Був остнім із списку «східних» пап (див. *Іоан V*). В 741 померли *Карл Мартел* та імператор Лев III Ісавр. Папа Захарія встановив тісні відносини з

майордомом *Пипіном Коротким*, сином Карла Мартела. В 751, спираючись на згоду Риму, група впливових франків скинула з престолу *Меровінгів* і передала корону Пипіну. Останнього коронував від імені папи *Боніфацій*. В Італії лангобарди захопили Равенський *екзархат* і включили його територію до складу свого королівства. Для Риму це означало звільнення від влади Візантії.

Зілоти – (грець. *zelotes* – „ревнитель”) – та частина *францисканців*, що виступила за строге і буквально дотримання первісних звичаїв ордену. Див. також *спірітуали*.

Знамення – чисельні прояви сокровенного світу. Мали метеорологічний характер (комети, землетруси, криваві дощі і т ін.), сповіщали кінець світу, або всіляких бід (епідемії, війни)

- I -

Ібн Рушд, Ібн Рошд (латиніз. Аверроес) (1126-1198) – арабський філософ, лікар, правник. Народився в Кордові, жив у Андалусії і Марокко. Був суддею (каді) в Севільї (з 1169) та в Кордові (з 1171). Представник школи арабомовної філософії, шанувальник Арістотеля, завершив розвиток арабського перипатетизму (*перипатетики*). Повернувшись у Західну Європу Арістотеля, праці якого були майже невідомі середньовічним філософам. Більшість філософських творів Ібн Рушда представляли собою вільні коментарі творів Арістотеля, де авторський текст і текст коментарів не розділялися. Розвивав раціоналістичні та матеріалістичні сторони вчення Арістотеля, що мало надзвичайний вплив на розвиток середньовічної філософії. З його ім'ям пов'язаний початок *аверроїзму*. Створив оригінальну філософську систему. У філософському трактаті «Спростування спростування» відкинув нападки теологів на філософію, відстоював право розуму на пізнання, утверджував вічність і матеріальність світу, його безконечність у часі. Вважав, що час існує і його можливо виміряти рухом. Заперечував безсмертя індивідуальної людської душі. Створив вчення про «подвійну істину», згідно якого релігійні догмати і філософські положення мають свої критерії та істини.

Ієрарх - (від грецького *hieros* – священний і *arche* – влада) – представник вищого християнського духовенства (*Папа, патріарх, митрополит, кардинал, архієпископ, єпископ*).

Ієронім Празький (бл. 1371-1416) – чеський реформатор, вчений, друг і сподвижник Яна Гуса. Син дрібного чеського рицаря. Після закінчення Празького університету закінчив освіту в Оксфорді, де сприйняв ідеї англійського реформатора Джона Уїкліфа (*Вікліф*) і привіз його твори в Чехію. В 1404 отримав ступінь магістра і дозвіл читати лекції в університетах

Парижа, Гейдельберга та Кьольна (1405-1406). Після повернення в 1407 в Чехію включився в боротьбу проти німецького католицького духовенства. В своїх проповідях і виступах на диспутах викривав зловживання католицького духовенства, вимагав секуляризації церковних земель. Боровся проти німецького засилля в Чехії, зокрема брав участь в утвердженні законних прав чехів у Празькому університеті.

В 1412 разом із Яном Гусом виступив проти продажі індульгенцій. Вимушений покинути Прагу в кінці 1412-1413 здійснив подорожі до Польщі, Литви, Московії. Відвідав міста Краків, Вітебськ, Псков. Всюди поширював ідеї чеської реформації. Дізнавшись про арешт Яна Гуса, відправився до Констанци, де був схоплений і арештований. Тілесні страждання підірвали його стійкість, і під тиском собору він визнав помилковими ідеї Вікліфа і Гуса. Однак на черговому засіданні, коли його попросили підтвердити зречення, сказав, що готовий померти за свої переконання. Звинувачений у еретизмі був спалений в Констанці 30 травня 1416.

Ікона – (від грецького *eikon* – зображення, образ) – живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих, які служать предметом релігійного поклоніння і вшанування. Раннє християнство не знало ікон, їх розглядали як ознаку язичництва. Культ ікони був визнаний лише на **Сьомому Вселенському соборі** (787). Особливо палко шанувалася в греко-православній традиції. Основні канони **іконопису** були розроблені і встановлені в X-XII ст.

Іконоборство – рух проти вшанування ікон. Іконоборство було політикою кількох візантійських імператорів із династії Ісаврів (716-865), що відображала інтереси воєнно-служилої фемної знаті (становище якої значно зміцнилося внаслідок військових успіхів Візантії) та частини торгово-ремісничих кіл Константинополя за обмеження могутності церкви і чернецтва, за секуляризацію монастирських земель і роздачу їх військовим.

Прагнення імператорів підняти престиж центральної влади і послабити вплив церковних ієрархів та чернецтва вилилося у форму ідеологічної боротьби проти вшанування ікон у період із 725 до 842 рр. Культ ікон, мощів, церковних реліквій був в руках церкви могутньою зброєю впливу на населення і приносив значні прибутки церкві і монастирям.

В 726 р. імператор Лев III Ісавр (716-741) відкрито виступив проти вшанування ікон. Наступний виток іконоборства був пов'язаний із правлінням Константина V (743-775), який почав проводити секуляризацію монастирських земель і конфіскацію церковних скарбів. Кульмінацією боротьби став церковний собор 754 р., що заборонив вшанування ікон як у храмах так і в приватних будинках. Іконовшанування оголошувалося “еллінською” **єресю**, ідолопоклонством, а на його захисників насилалася анафема.

В останній чверті VIII ст. основна мета була досягнута: матеріальне становище опозиційного духовенства було підірване, його скарби і частина

земель конфісковані, ікони і мощі знищені, багато монастирів зачинені, зліквідовано багато крупних центрів сепаратизму, задобрена земельними пожалуваннями фемна знать, повністю підкорилося престолу. Іконоборство було засуджене як ересь на **VII Вселенському соборі**. Та на початку IX ст. іконоборці знову отримали перемогу. У 843 р. іконовшанування відновила імператриця Феодора, яка правила за неповноліття свого сина Михайла (842-856).

Іконопис – зображення Христа, Богородиці та ін. образів Старого і Нового Завітів, персонажів церковної історії (зокрема мучеників, віднесених церквою до лику святих) за допомогою розчинених фарб на дошці, полотні, металі. Іконопис виник наприкінці I ст. н.е. Церковна історія приписує найдавніші ікони пензлеві євангеліста Луки. З III ст. згадки про ікони все частіше трапляються у творах письменників та істориків Східної Церкви. Найістотніші теоретичні, богослівські обґрунтування містичної, літургійної та мистецької природи ікони містяться у працях візантійських богословів Діонісія Ареопажита Нового (кінець V – початок VI ст.), Іоана Дамаскіна (VIII ст.) та Теодора Студита (IX ст.). Канони іконопису остаточно сформувалися у Візантії в X-XII ст.

Ілюмінавання (від лат. *illuminare* – роблю яскравим, прикрашаю) – процес виконання кольорових мініатюр (ілюмінації) і орнаменталізації в середньовічних рукописних книгах (*книга*).

Імперія - (**Священна Римська імперія**, Християнська імперія) номінально, “в теорії” існуюча в середні віки єдність усього християнського світу. На роль голови Християнської імперії претендували франкські королі, германські королі, візантійські імператори та папи римські.

Імперська церква – феодальна церква, що базувалася на принципі вассально-ленної залежності духовних ієрархів від імператора. За отримання сану та привілеїв (правову незалежність від вищих ієрархів церкви, місцевих сеньйорів, податковий та судовий імунітет) духовні вассали зобов'язувалися нести службу своєму сюзерену (військову, адміністративну, дипломатичну). Основи імперської церкви були закладені при Каролінгах. Активно включали церкву в державний механізм і Оттони (X-XI ст.) (**Оттонові привілеї**).

Інвеститура – (від лат. *investire* – облачатися). 1) Інвеститура світська – символічний акт, церемонія введення вассала у володіння феодалом через вручення йому предмету (персня, посоху, рукавиці (звідси друга назва інвеститури - “закрита рука”), прапору, жмені землі, іноді пучка соломи), який символізував нерухоме майно чи право на нього. 2) Інвеститура церковна (духовна) – призначення і церемонія введення єпископа чи абата на посаду. Супроводжувалася двома актами: врученням посоху і персня, що символізували духовну владу, і передачу земельного володіння (церковного

бенефіція) і скіпетра – символу світської влади. До кінця XI ст. право церковної інвеститури фактично належало світській владі (імператору чи королю). Із кінця XI ст. папство виступило з вимогою виключного права на здійснення церковної інвеститури. Результатом цієї боротьби став **Вормський конкордат** (1122 р.).

Індульгенція – (від лат. *indulgentia* – милість, ласка, прощення) – в католицькій церкві повне чи часткове відпущення гріхів, яке оформлялося у вигляді спеціальних грамот від імені римського папи. Практика індульгенцій почала широко застосовуватися в період **хрестових походів** як до учасників, так і до людей, що жертвували кошти на організацію походу. Індульгенції надавалися як за особливі заслуги, так і за гроші. Продаж індульгенцій базувався на розробленому теологами в XIII ст. вченні про “скарбницю церкви” як запас благодаті, накопичений завдяки зусиллям святих і мучеників, які зробили більше, ніж було необхідно для їх особистого спасіння („надзаслуги святих”).

Ініціали (від лат. *initium* – початок) – перша, заголовна буква на початку тексту або розділу середньовічної рукописної *книги*. Вперше з’явилися в пізньоантичних рукописах. Ініціал був більшого розміру, часто його прикрашали орнаментом з геометричними, рослинними, зооморфними елементами або з фігурним зображенням. Ініціал міг бути розміщений на фоні невеликої ілюстрації (мініатюри) або всередині букви. Ініціал був заголовною літерою і в перших друкованих книгах. В XII ст. для ініціалів використовували в основному червону, зелену та голубу фарби.

Інквізиція – (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування) - священний трибунал, створений для переслідування і викорінення ересі. Церква і світська влада переслідувала еретиків у християнських державах Європи і до створення інквізиції. Головна роль у цьому відводилася єпископам, яких собори зобов’язували до активного виявлення і покарання еретиків під загрозою позбавлення посад. Світська влада, в свою чергу, повинна була всіляко сприяти церкві, інакше її представників чекала **анафема**. Після розгрому ересі **катарів, вальденців** в ході альбігойських воєн папство вимушене було звернутися до надзвичайних мір. В результаті і була створена інквізиція - орган, діяльність якого виходила за рамки традиційного церковного права. Інквізиційний суд був створений за понтифікатства Григорія IX (1227-1241), який у 1233 р. передав його ведення чернечому ордену **домініканців**. Організаційний статус інквізиційний суд отримав у буллі “*Ad extirpanda*”, виданій Інокентієм IV в 1252 р. Інквізитори призначалися римськими папами і були підзвітні тільки їм. Інквізиція була неподібна на звичайний суд, який збирався відкрито за бажанням двох сторін, що судилися. В духовному суді, навпаки, інквізитор, який був і слідчим і суддею в одній особі, сам починав справу. Суд збирався на закриті засідання, не надаючи звинуваченому можливості захисту. З санкції суду до

звинуваченого застосовувалися тортури. Для здійснення вироку, як правило, *аутодафе* для єретиків, звинувачений передавався до рук цивільних властей. Найбільшого розмаху діяльність інквізиція досягла в Іспанії, де вона підкорювалася королівській владі.

Інокентій III – *папа римський* (1198-1216). Лотаріо Конті граф Сеньї (1160-1216). Своїм дядьком папою Климентом III був призначений кардиналом-настоятелем церкви св. Сергія в Ананьї. Теологічну освіту отримав у Паризькому університеті, юридичну – в Болонському. Був прекрасним адміністратором і вмілим політиком. Сучасні йому хроністи відмічали нечуване честолюбство, зверхність та жадобу багатства Інокентія III. Жодний папа не наклав таку кількість *анафем* та *інтердиктів*. Йому допомагав прекрасно організований адміністративний та фіскальний апарат. Штат куріальних радників та легати, розіслані у всі країни Європи, контролювали виконання папських постанов. До нього зверталися як до апеляційної установи. Атіканські архіви зберігають бл. 6000 послань із підписом Інокентія III.

Понтифікат Інокентія III став піком політичної могутності папства, періодом найбільшого втілення в життя доктрини папської *теократії*. До титулу папи «намісника св. Петра» додав титул «намісник Ісуса Христа». Стверджував, що влада папи є вищою за владу світських правителів, обґрунтував право папи втручатися у внутрішні справи правителів європейських держав.

Спочатку папа відновив папську владу у середній Італії, вигнавши звідти імператорських чиновників. В 1198 він став регентом малолітнього сицилійського короля *Фрідріха II Штауфена*. Інокентій III вміло використав розбіжності між німецькими князями та своїм підопічним. В ході гострого конфлікту з англійським королем *Іоаном Безземельним* папа відлучив його від церкви, наклавши анафему, а на королівство – інтердикт. Король змушений був присягнути папі на вірність і стати його васалом. Васалами Інокентія були також королі Арагону, Португалії, Угорщини, Данії, деякий час цар православної Болгарії Калоян.

Інокентій III виступив організатором IV хрестового походу (хрестові походи). Він двічі прокляв хрестоносців за те, що вони рушили не до Єгипту, а до християнської Візантії. Все ж після завоювання учасниками походу Константинополя і створення Латинської імперії він став протектором останньої. Інокентій III санкціонував створення у Східній Прибалтиці ордену мечоносців, сприяв появі жебракуючи орденів *францисканців* та *домініканців*. Вів нещадну боротьбу із *єретиками*, широко використовуючи для цього *інквізицію* та оголошуючи проти них хрестові походи (*альбігойці*). Діяльність папи стала основою політичної могутності цієї інституції впродовж всього XIII ст.

Інокентій IV – *папа римський* (1243-1254). Сінібальдо Фієскі граф делла Лавенья, кардинал, генуезець. Був бенедиктинським монахом,

видатний юрист, теолог, блискучий проповідник. Вів активну боротьбу із німецьким імператором *Фрідріхом II Штауфеном*. Боячись репресій з боку імператора, війська якого нещадно винищувалися в Центральній Італії, переховувався у Франції. Тут у Ліоні 1245 скликав *церковний собор* (І Ліонський, XIII Вселенський), на якому відлучив Фрідріха II від церкви, звільнивши його підданих від клятви вірності. Натомість домігся обрання на імператорський престол 1246 тюрінгського ландграфа Генріха, а в 1247 – графа Вільгельма Голландського. Проти Фрідріха II папа організував хрестовий похід. Після смерті непокірного короля імператора продовжив боротьбу із його сином Конрадом Штауфеном. На I Ліонському соборі розглядалися і питання про монгольське нашествя. Ще до його початку Інокентій IV відіслав у Каракорум – резиденцію хана – францисканця Джовані дель Карпіне. На соборі був прийнятий декрет, що схвалював методи *інквізиції*, особливо застосування тортур та смертної кари по відношенню до *єретиків* та вимагав навіть від дітей доносити на своїх батьків. Учасники собору визнавали за папою широку компетенцію в галузі церковного права. Затвердив статут ордену *кармелітів* (1247).

Інокентій V – папа римський (1276). П'єтро тарантасія, із Савойї. Архієпископ Ліона, кардинал-єпископ Остії. Перший папа із ордену домініканців. Вчений-правознавець, друг анжуйського дому, що правив тоді Сицилійським королівством.

Інтердикт – (від лат. *interdictum* – заборона) – в середньовічній католицькій церкві тимчасова заборона відправляти *тайнства* та інші церковні обряди на певній території. Канонічне право розрізняє інтердикт місцевий, особистий та змішаний, що охоплює територію, яку обирає за місцеперебування особа, що підпала під інтердикт. У всіх цих випадках інтердикт може бути загальним або частковим. По змісту заборонних функцій інтердикт міг бути повним або частковим. Прецеденти інтердикту мали місце ще за Меровінгів у Франкському королівстві. В кінці X – початку XI ст. він сформувався як особливий, відмінний від відлучення тип покарання. Разом із *анафемою* (відлученням від церкви) широко застосовувався папами та єпископатом в боротьбі за примат Церкви над державою по відношенню до непокірних правителів та в боротьбі з *єретиками*. Напр., інтердикт був накладений на Рим в 1155 р. папою Адріаном IV, під час повстання його жителів під проводом Арнольда Брешіанського проти папи-сеньйора. В 1208 р. папа Інокентій III наклав інтердикт на Англію з метою підкорити собі короля Джона Безземельного. Відлучення від церкви Григорієм IX Фрідріха II Штауфена, спричинило заборону відправлення служб божих і церковних обрядів у всіх місцевостях, де з'являвся король. В середньовіччі інтердикт був дієвим інструментом в боротьбі пап з політичними противниками. В XIII ст. інтердикт починає втрачати свою дієвість через зростаючу опозицію мирян.

Іоан I – папа римський (523-526). Тосканець за походженням. Король Остготського королівства *Теодоріх* направив його в Константинополь з метою схилити імператора Юстина до більшої терпимості до прихильників аріан. Це була перша в історії християнства подорож єпископа Риму до Константинополя. Незважаючи на прекрасний прийом, своєї репресивної політики по відношенню до аріан імператор не припинив. Невдачу місії Теодоріх кваліфікував як зраду і кинув Іоана I до темниці, де папа і помер через декілька днів. Близьким другом Іоана був *Боецій*, що також був звинувачений у зраді інтересам Остготського королівства і страчений.

Іоан V – папа римський 685. Відкрив список «східних» пап – греків та сирійців, які за винятком Григорія II (685-757), керували апостольською столицею. Захоплення значної частини Сирії та Єгипту арабами викликав значну хвилю еміграції місцевого населення. Яке перебралося до Південної Італії та Риму. Тут з'явилася значна кількість східних монастирів Духовенство грецького та сирійського походження отримувало важливі посади в римській церкві. В документах папської канцелярії з'явилася документація грецькою мовою, вона була введена і до літургії. Значним був вплив культу Діви Марії, колискою якого були близькосхідні християнські церкви. Римські папи були іноземцями, для котрих традиції великих римських єпископів – *Дамасія, Лева I, Григорія I* були чужими. В цей період папи головно турбувалися збереженням влади, управлінням власністю, що належала римському єпископу, збереженню миру і спокою в самому Римі. Вони не займали чіткої позиції ні в політичних справах, ні в догматичних дискусіях. Роки їх правління стали часом значного ослаблення авторитету римських єпископів. Слід зазначити, що це був період інтенсивної християнізації Заходу, поширення шотландських та бенедиктинських монастирів, розбудови церковного життя у Франкському королівстві. Вплив папства на ці релігійні перетворення був мінімальний.

Іоан XII (937-964) - папа римський в 955-964. У віці 18 років Октавіан із сім'ї *Теофілактів* став папою, прийнявши ім'я Іоана XII. Він був першим із пап, що при обранні змінив своє ім'я. У Римі назрівало невдоволення засиллям клану *Теофілактів*, територія *Патримонії св. Петра* скоротилася через завоювання короля Італії. Це примусило папу звернутися по допомогу до німецького імператора *Оттона I*. Останній розгромив війська короля, приборкав римську знать і 2 лютого 962 коронував Оттона I як «імператора Августа». Так був покладений початок *Священній Римській імперії*.

Оттон I визнав за папою право на землі, які святішому престолу дарував ще *Пипін Короткий*, однак вважав себе верховним сеньйором папи. Іоан XII приніс присягу вірності імператору. Переконавшись згодом, що Оттон прагне перетворити папу в зброю в своїх руках, як і німецьких єпископів та абатів (імператор, здійснюючи єпископську політику творив *імперську церкву*), Іоан XII звернувся до угорців та візантійців за військовою допомогою. В 963 Оттон I знову захопив Рим, скликав собор, який

відсторонив Іоана XII, мотивуючи тим, що понтифік має обиратися тільки зі згоди імператора та вибрав нового папу – Лева VIII. Однак після відходу імператорських військ із Риму, знать знову відновила на папському престолі Іоана XII.

Іоан XIII – *папа римський* (65-972). Із роду *Теофілактів*. Син Теодори Молодшої, племінник Марозії. З юності єпископ Нарії (на північ від Риму). Прихильник політики *Оттона I*, що викликало невдоволення його брата Кресценція – глави антиімператорського руху. Із підземелля Замку св.. Ангела папу Іоана врятували війська імператора. 967 папа коронував *Оттона II* – сина Оттона I, а згодом і його дружину, візантійську принцесу Феофано. За його понтифікату були християнізовані поляки, створене Магдебурське *археєпископство*.

Іоан XXIII (Балтазар Косса) – *папа римський* 1410-1415. Походив із знатного неаполітанського роду. В юності займався піратством. Вчився теології в Болонському університеті. В роки «Великого розколу» (*Велика схизма*) зробив блискучу духовну кар'єру – від диякона до кардинала. Після смерті, обраного Пізанським собором (1409) папи Олександра V в 1410 став папою римським (пізанським), прийнявши ім'я Іоана XXIII. Окрім нього продовжували вважати себе легітимними Григорій XII (Рим) та Бенедикт XIII (Авіньйон). Іоан XXIII вів активну боротьбу із *єресями*, вченням Джона Вікліфа та Яна Гуса. Разом із імператором *Священної Римської імперії* Сигизмундом став ініціатором скликання *Констанського собору*, що поклав кінець Великому розколу. Іоан XXIII єдиний із трьох пап був присутній на соборі і дав обіцянку відректися від престолу. Однак втік із Констанци. Собор звинуватив його у *симонії*, розпусті, єретизмі. Його схватили і посадили в тюрму. Однак новообраний папа Мартин V звільнив його і залишив за ним сан кардинала. Іоан XXIII був настільки одіозною фігурою, що довгий час жоден новообраний папа не брав собі ім'я Іоан. Тільки в 1958 на папському престолі знову опинився Іоан XXIII. Це означало, що Іоан XXIII XV ст. вважається «антипапою».

Іоан Безземельний (бл. 1167-1216) – король Англії з 1199 із династії Плантагенетів. Син *Генріха II* та Алієнор Аквітанської, брат і наступник *Річарда I Лев'яче серце*. Хитрий, але безталанний правитель. Прізвисько «безземельний» отримав тому, що на відміну від старших братів, не отримав володінь у Франції, а згодом втратив майже всі землі Плантагенетів на континенті: Анжу, Мен, Турень і частину Пуату. Постійно вимагав у англійських баронів гроші на війну.

В 1205 розпочав боротьбу із папою Інокентієм III. У 1207 справа дійшла до відкритого протистояння через відмову Іоаном визнати призначеного папою архієпископа Кентерберійського Стефана Ленгтона. Інокентій наклав на Англію інтердикт (1208), а короля відлучив від церкви (1209). Папа оголосив, що позбавляє короля престолу і закликав проти нього

організувати хрестовий похід. В 1213 король повністю підкорився папі і визнав себе його васалом і віддав йому в лен Англію. Папа став сюзереном королівства.

Військові невдачі на континенті, втрата володінь, владне свавілля, непомірний податковий прес привели до повстання проти короля баронів, до яких приєдналися рицарі, городяни та частина вільних селян. Заколотники примусили короля підписати Велику хартію вольностей (1215), що суттєво обмежувала його владу. Війна знову розгорілася, через відмову Іоана дотримуватися положень хартії. В ході військових дій король помер.

Іоан Дунс Скот (бл. 1266-1308) – філософ, схоласт-номіналіст (*схоластика*), теолог, монах-францисканець (*францисканці*). Народився в Шотландії. Навчався в Оксфорді. Викладав в університетах Оксфорда, Парижа, Кьольна та ін.. Саме в Парижі, куди він приїхав 1304, отримав прізвище «Скот» («шотландець»). Головна праця – «Великий коментар до сентенцій Петра Ломбардського» у 13 фоліантах.

Іоан Дунс Скот один із найбільш тонких мислителів середньовічної Європи, представник т.зв. школи «францисканського» напрямку в схоластиці. Його вчення протистояло філософії *домініканців* (*Фома Аквінський*). Головним питанням для вченого було відношення богослів'я до філософії. Предмет богослів'я – Бог, предмет філософії – буття. Пізнання Бога з допомогою філософії обмежено. Людина не володіє жодними знаннями про такі нематеріальні субстанції як Бог та ангели. Бог – буття безконечне, люди не здатні осягнути дії Бога. Бог є чистою формою. Всі інші істоти та речі складаються із форми та із матерії. На відміну від інших номіналістів Іоан Дунс Скот вважав, що загальне (універсальне) не є тільки продуктом розуму, але існують в речах і після речей. В питанні про відношення віри до розуму на відміну від Фоми Аквінського, висловлював розчарування у здатності розуму служити вірі. Стверджував, що розум і віра, знання і богослів'я не співпадають: першість належить вірі, розум виконує другорядну, підпорядковану роль. Мав багато послідовників. Його вчення подальшого розвитку і кінцевого оформлення здобуло в роботах Вільяма Оккама. Помер в Кьольні.

Іоан Скот Еріугена (810-877) – один із крупних мислителів Середньовіччя, ірландець за походженням, добре знав латинську та грецькі мови. Разом із вченими монахами вимушений був емігрувати на континент через вторгнення вікінгів. На запрошення реймського *єпископа* Гінкмара брав участь у дискусії про божественне визначення. В середині IX ст. був запрошений до двору Карла II Лисого, де очолив придворну школу. Тут в кінці 50-х перелав на латинську і прокоментував твір грецького філософа Діонісія і візантійських мислителів Максима Сповідника і Григорія Нисського. Головна праця Еріугени, в якій він виклав свою власну філософську систему – «Про поділ природи» в 5 книгах (бл. 862-866). Сучасники не зрозуміли глибини та радикальності його поглядів. В 1050 папа

Лев IX засудив цю працю як єретичну, а згодом, папа *Гонорій III* наказав її спалити (1225).

Іоан Солсберійський (1115/1120-1180) – англійський богослов, письменник, педагог. Родом із Солсбері (Пд. Англія). Навчався в Парижі, де слухав лекції Абеляра. Прийняв духовний сан і служив при папському дворі. В 1154 став секретарем примаса англійської церкви, архієпископа Кентерберійського. Виконував дипломатичні доручення в Європі. Найвідоміші праці – «Полікратик», «Металогік».

В «Полікратиці» автор розмірковує про будову держави і суспільства, висловлює підтримку платонівським ідеям про те, як слід управляти державою, про якості правителя та яким чином їх можна досягти. «Металогік» - типовий для середньовіччя твір з педагогіки. Його поява знаменувала собою виокремлення педагогіки як галузі знання про людину. Тут викладена теорія і практика викладання дисциплін, що входили до *трівіума*, питання психології учня і логіки подачі матеріалу. Твори Іоана Солсберійського відрізнялися простотою, стрункістю, логікою викладу, його мова і стиль стали еталоном для середньовічних вчених.

Коли в 1161 кафедру архієпископа в Англії зайняв Томас *Бекет* – знаменитий діяч церкви, що відстоював її привілеї від зазіхань короля *Генріха II* Плантагенета, в творах Іоана Солсберійського з'явилися тираноборчі мотиви. В результаті разом зі своїм патроном він був вимушений покинути Англію. До свого повернення в 1170 перебували у вигнанні у Франції. Після вбивства Бекета Іоан Солсберійський отримав єпископську кафедру в *Шартрі* (Франція), де і помер.

Іоаніти – див. госпіталіти.

Іоанна – 855, легендарна фігура. Згідно легенди, що з'явилася в середовищі доменіканських монахів після смерті папи римського *Лева IV* кардинали обрали папою юнака із Англії на ім'я Іоан. Невдовзі виявилось, що «папа» - жінка, яка через невдале падіння з коня народила і згодом померла. Легенду признали правдивою у Пізньому Середньовіччі. Римляни поставили папесі пам'ятник; до кінця XV ст. зберігся звичай перевіряти новообраних пап на предмет їх належності до чоловічої статі. Екземпляр крісла для перевірки знаходиться у Ватиканському музеї. Всі історики вважають, що легенди про паперу є повністю вигаданою і не підтверджена жодними науковими доказами.

Іоахім Флорський (бл. 1132-1202) – італійський монах, якого вважають родоначальником середньоавчного *хлііазму*. Основні праці – «Узгодження Старого і Нового Завітів», «Коментарі до одкровень Іоана Богослова». Поділяв історію людства на три періоди: 1) Отця (від Авраама до Іоана Хрестителя), 2) Сина (від Іоана Хрестителя до сучасності), 3) Святого Духа (з 1260). Згідно вчення Іоахіма Флорського (*іоахімізм*) перехід людства

до кожного періоду пов'язаний із поступовим одухотворенням його життя у відношенні до Бога. Існування католицької церкви (*католицизм*) відносив до другого періоду, в третьому ж відбудеться оновлення церкви без попередніх недоліків. З третьому періоді на думку Іоахіма Флорського має наступити тисячолітнє царство Боже на землі. Ця думка Іоахіма Флорського була засуджена церквою. Його ідеї користувалися популярністю серед францисканських *спірітуалів*, *апостольських братів* та ряду інших течій, оголошених єретичними (*ересі*).

Іоахімізм – створене Іоахімом Флорським (1132-1201) хіліастичного вчення (див. *хіліазм*) про всесвітню історію як розвиток від рабства до свободи, просякнуте містичними мотивами і викладене головним чином як тлумачення Апокаліпсиса, Одкровення апостола Іоана Богослова. Згідно Іоахіму Флорському, людство має пройти через три основні „стани” (status): періоди панування Бога Отця, Сина, Духа Святого, а в кожному періоді – через шість кризових етапів, що відповідає шістьом дням тижня та шести печаткам Апокаліпсиса. Початок царства Духа Святого розпочався із св. Бернарда Клервоського (1090-1153). Воно принесе результати в XIII ст. Носієм його стане новий орден. Поширенню його не буде меж, пануванню – не буде кінця. Ідеї Іоахіма Флорського майже не мали прихильників за життя автора. Пізніше пророцтва Іоахіма Флорського про прийдешній орден примінили до орденів домініканців та францисканців. Але істинне визнання його ідей відбулося у *спірітуалів*, *фратічеллі*. Дольчіно (*апостольські брати*, *апостолики*) вперше поєднав хіліазм іоахімітів з відкритою збройною боротьбою. Переслідувалися церквою та інквізицією. Іоахімізм помітно вплинув на неортодоксальні вчення середньовічної Європи.

Ісидор Севільський (бл. 570-636) – архієпископ Севільї у вестготській Іспанії, один із найбільших вчених і письменників Раннього Середньовіччя, перший європейський енциклопедист. Був духовником вестготського короля Рекареда. Найбільша праця – «Етимології», 20 книг якої стали енциклопедією тодішніх знань, що відносилися до античної спадщини. Матеріал був згрупований по різним галузям знань: граматики, риторика, математика, медицина, історія, право, космологія, теологія, агрономія, зоологія, мінералогія та ін.. Книга користувалася надзвичайною популярністю в середні віки (дійшло більше тисячі її рукописних екземплярів). Ісидор Севільський є автором також чисельних праць з природознавства, граматики, теології, історії. Для історії церкви надзвичайно важливою є його «Книга канонів», в якій зібрані постанови соборів, що відбувалися по всьому християнському світі в Античності та початку Середньовіччя. Він написав дві хронічки. Серед найбільш цінних історичних творів – «Історія готів, вандалів і свевів».

Іслам – релігія, заснована арабським пророком Мухаммедом (570-632). Арабське слово, яке означає “покоря волі Божій”.

Калам (від лат. *calamus* – трубка). 1. Інструмент для письма в Ранньому Середньовіччі: паличка із стеблини тростника із зрізаним, скошеним і розщепленим кінцем (найкращий тростник для цього ріс в дельті Нілу. Добре загострений калам залишав на поверхні папіруса чи пергаменту однакові за товщиною лінії. Були калами (ще у античних писарів) різної товщиною для виконання різних шрифтів. Для курсива застосовувався гострий калам, грецькі і латинські унціали (*унціальне письмо*) виконувалося широким каламом. 2. Ортодоксальне ісламське богослів'я.

Калікст II – *papa римський* (1119-1124). Гі, граф Бургундії. Був єпископом В'єна- однієї із найважливіших єпархій Франції.. Був у родинних зв'язках із *Капетінгами* та *Салічною династією*. Після складних переговорів 23 вересня 1122 у Вормсі підписав із імператором *Генріхом V* конкордат, що підвів ризику у боротьбі за *інвеституру* (*Вормський конкордат*). Цей договір вважався прототипом усіх наступних конкордатів. Імператор відмовився від інвеститури «через перстень і посох», вручення яких засвідчувало введення на високу церковну посаду, але залишив за собою привілей надавати особам, обраним духовенством, правом користуватися прибутками з помість, призначених за ними в якості лену. Цей договір носив компромісний характер. Обрання єпископів було передано колегії, до якої входили члени кафедрального капітулу. Вормський конкордат був затверджений 1123 на першому Латеранському соборі. На ньому зокрема було прийнято рішення про те, що шлюби священників латинського Заходу вважаються недійсними, а діти від цих шлюбів – нелегітимними.

Канон – (грецьке *kanon* – правило, зразок) – церковна традиція як зразок; установлення щодо віровчення, догматики, культу, церковної організації, що ведуться від апостолів, Отців церкви або вироблені церковними соборами. Канон має догматичний характер. У християнстві канонами називають **символ віри**, вчення Ісуса Христа та апостолів, книги Святого Письма (Старий Завіт і Новий Завіт (**Біблія**)), сукупність правил в богослужінні, обрядах, церковній ієрархії, піснеспівах на честь святого чи свята.

“Канон Мураторі” – Канон Святого Письма, що становлять 27 книг Нового Завіту. Канон був встановлений наприкінці II ст. і це підтверджує т.зв. “Канон Мураторі”. Мураторі – бібліотекар Амброзіанської бібліотеки в Мілані, який у 1740 р. надрукував манускрипт з VI чи VII ст., в якому був поданий список – каталог книг Святого Письма, зроблений у Римі в 200 р. Ці книги Святого Письма були **канонізовані** на Трідентському соборі в XVI ст.

Канонізація – в католицькій та православної церквах акт причислення до святих. У ранньому середньовіччі не існувало чіткого порядку канонізації. Карл Великий одним із своїх капітуляріїв (806) заборонив вшанування нових святих без дозволу єпископів. В X-XI ст. саме вони відігравали головну роль в процесі канонізації. Перша папська канонізація відбулася в кінці X ст., коли папа Іоанн XV причислив до сонму святих єпископа Ульріха Аузбурзького. В подальшому папи римські залишили за собою монополне право на канонізацію. З 1198 до 1268 р. папами було канонізовано 23 святих, з 1268 до 1431 р. – 11. святими були оголошені видатні церковні ієрархи (архієпископ Кентерберійський Томас Бекет та ін.), засновники чернечих орденів та абати (Франциск Ассізький, Домінік Гусман, Бернар Клервоський, Клара Ассізька та ін.), монархи (Людовік IX, Едуард Сповідник) (*святі королі*).

Канонік – (від лат. *canonicus* – правило) – 1) в стародавній грецькій Церкві назва священнослужителя, внесеного в список (канон) або священний каталог єпархії. Від греків ця назва перейшла до Католицизму та пізніше до Англіканської церкви, де нею позначався штатний священнослужитель єпархіального кафедрального собору, що був членом *канітула*; 2) *регулярні каноніки*. Члени канонікату - особливої общини, церковного інституту, що передбачав поєднання чернечого способу життя з місією *кліру*. Канонікати почали поширюватися з VIII ст., але їх розквіт припадає на XI ст.. Каноніки приймали три чернечі обітниць – бідності, послуху та цілібату з зобов'язувалися жити у відповідності з певним статутом (лат. *regula*) (звідси регулярні каноніки). На початку XII ст. відбулося розмежування регулярних каноніків з чернецтвом. За статут вони обрали не правило св. Бенедикта, а статут, складений св. Августином (скопійований із його творів ще до кінця IX ст.). Звідси їх назва *августинці* (чорні каноніки). Тих, котрі не давали обітниць, мали власність і жили у своїх будинках, іменували білими (мирськими) каноніками.

Канонічне право (церковний канон) – корпус законів, що регулюють основи віри, моральні підвалини та організаційні структури церкви. Систематизація законів церкви мала місце в XI-XII ст. Головна заслуга в цьому належить представнику Болонської школи права Граціану (1140 р.), який узгодив старі соборні канони і нові папські *декреталії*. “*Decretum*” Граціана згодом постійно поповнювався за рахунок прийняття нових законів на церковних соборах і підготовці папських декреталій. При папі Григорію IX (1227-1241 рр.) вийшло повне зібрання декреталій, що включало майже 2 тис. розділів, в яких систематизувалася майже столітня праця правників. Разом із працею Граціана “*Декреталії*” Григорія IX залишалися основним зводом канонічного права (“*Corpus Juris Canonici*”) аж до прийняття в 1918 р. “Кодексу канонічного права”.

Каносса – замок в Північній Італії біля Парми, де в січні 1077 р. відбулася зустріч папи римського Григорія VII і німецького імператора

Генріха IV. Могутній замок, оточений трьома рядами стін, належав тоді маркграфині тосканській Матильді, палкій прихильниці папи. Відлучений від церкви папою в ході боротьби за *інвеституру*, Генріх IV прибув в Канносу просити Григорія VII зняти своє відлучення. За повідомленнями хроністів самого Григорія VII, король простояв перед внутрішньою стіною замку босий і в рубищах (за іншими свідченнями, був тепло вдягнутий і взутий) три дні. Після цього папа дозволив допустити його до себе. Після принизливого вимолювання королем прощення Григорій VII зняв своє відлучення.

Каносса ще раз була використана прихильниками папства в ході конфлікту з Генріхом IV. Маркграфиня Матильда допомогла втекти в Каноссу із Верони опальній дружині короля Євпраксії (дочці київського князя Всеволода Ярославича). Папа Урбан II використав свідчення Євпраксії для звинувачення Генріха IV в аморальності. У 1102 р. Матильда заповіла папському престолу свої володіння, що входили до складу імперії. Це ще більш ускладнило протиріччя між папством і імперією.

Кант – (лат. – cantus –спів) – церковні пісне співи. Канти поділялися на cantus fractus – „подрібнений” спів з переходом однієї тональності в іншу та cantus firmus – спів „незмінний”. Cantus firmus – первісна назва, що закріпилася за наспівами із „Григоріанського антифонарія” (зводу хорових пісне співів, складених папою Григорієм I (*Григоріанський хорал*)). З поширенням в церковній музиці багатоголосся ця назва стала позначати провідний, основний голос поліфонічного твору, побудованого на наспівах григоріанського хоралу.

Капела – (пізньолат. capella – каплиця). 1) У католиків та англікан споруда невеликого розміру для церковної служби. Каплиця, домашня церква представляла собою або окрему будівлю в замках і палацах для приватних богослужінь або входила до складу іншого храму і розміщала в різних його частинах (апсиді, бокових нефках) для молитви окремої сім’ї. Іноді капела була прибудовою до церкви. Із числа самостійних капел найбільш відомі Сент-Шапель в Парижі, Сікстинська капела у Ватиканському палаці в Римі. 2) Хор співаків.

Капелан - 1) в епоху Меровінгів клірик королівського палацу, обов’язком якого було охороняти мантию (лат. - сарра) св. Мартина Турського - головної реліквії Франкського королівства; згодом священник, що обслуговував королівську молільню, *капелу*, де вона зберігалася; 2) священник, що обслуговував окрему капелу великого храму; капеланами називалися також священники *духовно-рицарських орденів*; 3) військовий священник.

Капітул – (від лат. capitulum– головний) 1) в католицькій пізніше англіканській церкві колегія чи рада духовних осіб при єпископі та його кафедрі, що приймали участь в управлінні діоцезом (єпархією), засідання

цієї ради; 2) загальне зібрання (колегіальне керівництво) чернечих і *духовно-лицарських орденів* (генеральний капітул).

Кардинал – (від лат. *cardinalis* від *cardo* – крючок для дверей). У католицькій церкві вища після папи римського духовна особа. Першими кардиналами були *єпископи* сімох невеликих міст навколо Риму (Остії, Порто, Сільви-Кандіди, Альбано, Сабіни, Тускулума, Палестріни). Це були кардинали-єпископи, які заступали папу у літургійних заходах. На допомогу папі залучалися і *пресвітери* п'яти головних храмів Риму та *дяки*, що служили при папському дворі. Звідси кардинали-священники (пресвітери), кардинали-дяки. У другій половині XI ст. їх нараховувалося близько 40. Із 1059 р. (декрет Миколи II) кардинали-єпископи отримали виключне право обирати папу (*конклав*). В 1080 р. до числа виборців були включені кардинали-пресвітери, а дещо пізніше і кардинали-дяки. Кардиналами традиційно були вихідці із Центральної Італії. З часу правління папи Олександра III (1159-1181) кардиналами призначають не тільки римських кліриків, але й єпископів з інших частин католицького світу, що підкреслювало вселенський характер церкви. Уже в середині XI ст. через необхідність прискорення прийняття рішень по боротьбі із церковними настроями, а також через нестабільну ситуацію в Римі, колегія кардиналів замінила собою провінційні синоди духовенства, що раніше регулярно скликалися в Римі. Кардинали починають займати ключові посади в папській адміністрації, яку з кінця XI ст. почали називати *римською курією*, за схожість її структури зі світськими дворами того часу. Із XII ст. кардиналів називають „членами тіла” римської церкви, „частинами тіла папи”. Нові терміни юридично закріпили за кардиналами становище співправителів папи. Вплив кардиналів особливо виріс в період *Великого Розколу (Схизми)* (1378-1414). Тільки за рішеннями Трідентського собору (1545-1563) колегія кардиналів, обмежена 70 членами, стала адміністративним органом, підкореним папі.

Карл Великий (742-814) – франкський король з 768, імператор з 800, старший син Пипіна Короткого. Його іменем названа династія *Каролінгів*. За його правління Франкське королівство пережило найбільший розквіт. Продовжуючи завойовницьку політику своїх попередників (проти лангобардів в Італії, арабів у Іспанії, баварів, саксів, аварів), зумів майже вдвічі збільшити територію своєї держави. Під його владою опинилися всі германо-романські землі, що прийняли християнство, окрім Англії. Вся західна половина християнської церкви була включена у володіння франків, разом із Римом, столицею старої імперії. Карл Великий та його оточення бачили в новій державі відродження Західної Римської імперії. Франкського короля мав титул імператора. В його правління проявилися універсалістські тенденції в політичному розвитку середньовіччя, що спричинювали час від часу створення великих поліетнічних утворень.

Скориставшись тим, що *papa римський Лев III*, рятуючись від вороже налаштованої проти нього римської знаті, знайшов притулок при франкському дворі, Карл здійснив похід до Риму на захист папи. Вдячний Лев III, не без тиску Карла, в перший день Різдва 800 в соборі св. Петра увінчав його імператорською короною і вклонився до землі. Присутні франки і римляни скріпили вінчання своїми криками: «Перемога і здоров'я Карлу, Августу, Богом вінчаному, великому і миротворящому імператору франків».

Імператор не терпів втручання церкви у політичні справи, але сам втручався у релігійні питання. Карл Великий зумів систематизувати принципи церковної політики, розпочаті ще його попередниками (див. *Піпініди*). У боротьбі з місцевим сепаратизмом Каролінги утверджували на єпископських кафедрах своїх наближених. Котрі приносили їм свою васальну присягу. Важливою опорою його централізаторських устремлінь стали монастирі, що надавали перевагу далекій владі короля, а не докучливій опіці місцевого єпископа. Разом з тим Карл використовував інститут приватної церкви (*приватна церква*), що сформувався ще в VI-VII ст. в силу як соціально-економічних, так і морально-релігійних факторів. Крупні франкські магнати, прагнучи гарантувати особисте і родове благополуччя, засновували в своїх володіннях церкви, а пізніше, під впливом св. *Колумбана*, і монастирі. При цьому вони як верховні сюзерени зберігали владу над таким церквами та їх майном.

Каролінги на землях свого домену, а згодом і фіску заснували величезну кількість приватних монастирів, абати яких приносили васальну присягу династії. Пізніше вони вимагали васальної присяги і від великих єпископських та всіх приватних монастирів королівства. Натомість монастирі отримували комплекс привілей: королі гарантували їм безпеку та покровительство, що означало правову незалежність від єпископів та місцевих сеньйорів, а також податковий та судовий імунітет, яким володіли ще меровінгські *прелати*. Така політика сприяла перетворенню монастирів в крупних та привілейованих землевласників Європи. За сина Карла Великого Людовіка Благочестивого привілеї захисту та покровительства були подаровані також всім єпископствам франкської імперії.

Духовні васали імператора були зобов'язані нести службу своєму сюзерену, в першу чергу військову. Каролінги вимагали від абатів і єпископів в обмін на привілеї розміщувати на своїх землях воїнів-васалів і за наказом імператора з'являтися на чолі збройного загону. Військо Каролінгів на 2/3, а часом і на 3/4 складалося з надісланого духовними васалами війська. Окрім того духовні васали повинні були молитися за благополуччя імперії, допомагати сюзерену порадою, приймати у себе двір, вносити різні грошові відчислення та ін.. Зосередження в руках абатів та єпископів чисельних світських повноважень, аж до винесення судових вироків та участі у війні, вимагало утвердження посади *фогта* (захисника) при прелатах-імуністах. Фогт мав право судити та командувати військами прелата.

Таким чином при Каролінгах сформувалася система *імперської церкви*, що базувалася на принципах васально-ленної залежності духовних прелатів

від імператора. Це була уже феодальна церква на відміну від імперської церкви Константина Великого та його наступників у IV-V ст. В обґрунтуванні своєї влади над церквою Каролінги, особливо починаючи з правління Карла Великого, розвивали теорію сакральності королівського та імператорського сану, практично ототожнюючи монарха із священнослужителем. Це виражалося уже в акті помазання на царство, яке вперше прийняв Пипін Короткий. Як намісник Бога на землі, монарх був захисником і одночасно управителем церкви, а також проповідником істинного християнства. Папі ж та кліру належало тільки молитися за государя. Каролінги користувалися виключним правом скликати загальноімперські *синоди* духовенства, особисто втручатися у догматичні та богослужбні питання. *Клір* їх домової церкви – капели – фактично виконував функції уряду франкської імперії. Офіційно обов'язком капеланів була охорона головної реліквії франкського королівства – плаща св. Мартіна Турського, що носив назву по-латині «сарра» і дав назву самому інституту. Із числа капеланів рекрутувалися імперські абати та єпископи, особисто віддані династії.

Правління Карла Великого було важливим етапом у формуванні феодальних відносин в Західній Європі. За його правління розпочався певний підйом у розвитку культури – т.зв. «*каролінзьке відродження*».

Сучасникам франкська держава Каролінгів, особливо за Карла Великого, представлялася блискучою і величною, образ цього імператора героїзувався, а згодом увійшов до багатьох легенд, сказань і пісень Середньовіччя. Сучасників захоплювала дійсно непересічна особистість Карла, його невтомність, прагнення вникнути у всі деталі управління великою державою, в справи військові, дипломатичні, розвивати освіту і культуру, його успіхи у військових походах (див. *Ейнгард*). Їм імпонувала і зовнішність імператора: його високий зріст, міцна статура, приємне обличчя, - та його відносна освіченість, інтерес до літератури та поезії, зокрема античної, вміння читати латинською та грецькою мовами (хоч писати він так і не навчився).

Карл Мартел (бл. 688-741) – майордом королівства франків (з 715) при останніх Меровінгах, син і наступник *Пипіна Геристальського*. Фактично зосередив у своїх руках верховну владу при «лінивих королях». Провів бенефіційну реформу, суть якої полягала в передачі в пожиттєве володіння земельних угідь на умовах виконання певної служби, здебільше військової (згодом бенефіцій перетворився в спадкове умовне велике земельне володіння – феод). Проведення цієї реформи дало йому можливість створити кінне військо, що прийшло на зміну пішому ополченню і завдати поразки арабам при Пуатьє. Фондом для роздачі спочатку були землі опозиційно налаштованої до влади знаті, що вчиняла заколоти. Коли ж ці землі були вичерпані, Карл Мартел вдався до часткової секуляризації церковних земель (урегулювати питання із церквою стосовно цих земель довелося його сину - *Пипіну Короткому*). Попри натягнуті відносини із церквою, Карл Мартел

діяльно сприяв християнізації і розширенню володінь церкви на підкорених йому територіях.

Кармеліти – чернечий орден. Його поява пов'язана з діяльністю Бертольда із Калабрії, який у 1155 р. заснував чернечу обитель на горі Кармель у Палестині. Після невдач хрестоносців на Близькому Сході близько 1240 р. переселилися до Європи. В 1247 р. статут ордену як жебракуючого був офіційно затверджений папою Інокентієм IV. З 1452 р. існує і жіночий чернечий орден кармеліток. Тоді за рішенням папи Миколи V ряд розрізнених жіночих чернечих общин, що жили без власного статуту, були приєднані до ордену кармеліток. Кармеліти дотримувалися обітниць абсолютної бідності. В середовищі кармелітів, як і в інших жебракуючих орденах, мала місце боротьба між палкими прихильниками цієї обітниць та її противниками.

Каролінги – королівська (з 751) та імператорська (з 800) династія у Франкському королівстві, що змінила Меровінгів. Припинила існування в X ст. Назву отримала від найвідомішого свого представника – Карла Великого. Каролінги, що носили спочатку ім'я Піпінідів, належали до знатного роду рипуарських франків. Їх вивищення почалося уже в кінці VI – на початку VII ст. Піпін Ланденський (Старий) став могутнім майордомом Австразії. Його внук *Піпін Геристальський* (помер у 74) в 687 розбив своїх суперників і став майордомом усього Франкського королівства, а правнук *Карл Мартел* своєю енергійною діяльністю ще більше зміцнив становище Каролінгів і підготував ґрунт для династичного перевороту, який здійснив в 751 його син *Піпін Короткий*, що став першим королем із династії Каролінгів.

Вершини своєї могутності досягли за правління *Карла Великого*. В результаті чисельних завоювань Карл підкорив собі величезну територію Західної Європи і у 800 став імператором. Його син Людовік Благочестивий у 817 розділив імперію між своїми синами, зберігши при цьому верховну владу. Після чисельних і тривалих усобиць імперія у 843 була поділена Верденським договором між синами *Людовіка Благочестивого*. Його молодший син Карл на прізвище Лисий отримав землі на захід від рік Шельди, Мааса та Рони – Західно-Франкське королівство, що включало основні території майбутньої Франції. Середній син – Людовік Німецький – оволодів територіями на схід від Рейну та на північ від Альп, населення котрих говорило на німецьких діалектах. Це королівство отримало назву Східно-Франкське, а пізніше – Німеччина. Старший син – Лотарь – зберіг за собою імператорський титул (пізніше він переходив то до французької, то до німецької гілки Каролінгів). Його державу складали землі вздовж Рейну та Італія.

Представники Каролінгів вели завойовницькі війни, сприяли феодалізації через свої земельні пожалування, роздачу бенефіції та імунітетів. На їх правління припадає формування римо-католицької

феодалної, що базувалася на принципах васально-ленної залежності, церкви на континенті.

«Каролінзьке відродження» - культурний спалах у Франкському королівстві в період правління *Карла Великого* та його сина Людовіка Благочестивого. Термін введений історіографією XIX ст. Культурні перетворення Карла Великого були частиною його загальної політики, направлені на уніфікацію держави, що становила собою величезне за розміром поліетнічне утворення, частини якого різнилися за рівнем розвитку. Каролінзьке відродження стало важливим етапом становлення середньовічної культури, що представляла собою складний процес синтезу пізньоантичної, християнської і варварської традицій. В цей період кристалізується певний тип духовної культури західноєвропейського суспільства, головна роль у якому починає належати християнській релігії та *церкві*. Для Карла Великого політичним ідеалом була імперія Константина Великого. В культурно-ідеологічному плані він прагнув до консолідації різноплеємної держави на основі християнської релігії. Про це свідчить той факт, що реформи в культурній сфері він розпочав із співставлення різних списків Біблії та встановлення його єдиного канонічного тексту для всієї Каролінзької держави («*Вульгата*»). Для цієї мети за рішенням Карла Великого була створена спеціальна комісія, що мала виявити і вилучити чисельні помилки в тексті Святого Письма, які з'явилися в результаті переписування. Тоді ж була здійснена реформа *літургії*, за римським зразком, єдина для всіх земель. Реформаторські прагнення государя співпали з глибинними процесами, що відбувалися в суспільстві, яке потребувало збільшення кола освчених людей, спроможних сприяти практичному втіленню нових політичних та соціальних завдань. Тому Карл постійно піклувався про розвиток освіти. В 787 видав «Капітулярій про науки», що зобов'язував відкривати школи у всіх єпархіях, при кожному монастирі. В цих школах мали вчитися не тільки клірики, але й діти мирян. Для створення освіченої королівської адміністрації, навчання королівської сім'ї та придворних була створена придворна школа. Паралельно укладалися підручники по всіх шкільних дисциплінах. Виріс інтерес до світського знання – *семи вільних мистецтв*. Здійснювалася реформа письма: був введений т.зв. каролінський мінускул – шриффт, тип середньовічного письма, що став загальним для всіх писаних текстів впродовж наступних 200 років до виникнення готичного письма.

Манускрипти каролінзького часу прикрашалися мініатюрами, різноманітними по стилю. Наприклад, Аахенське Євангеліє, що нагадувало елліністичну традицію, Євангеліє Ебо - емоційно насичене, виконане майже в експресіоністській манері, Утрехтська Псалтирь - легка і прозора по стилю.

Головним центром освіченості стала придворна академія в Аахені. Це був своєрідний науковий гурток при дворі Карла, до якого були запрошені найбільш освічені люди того часу із усіх куточків Європи – Італії, Ірландії, Британії, Іспанії. Очолював її виходець із Британії *Алкуїн*. В роботі гуртка

приймали участь сам Карл Великий, *Храбан Мавр*, Нітард, Годескальк, Ангільберт та ін. При дворі Карла сформувалася своєрідна історична школа, найбільш яскравими представниками якої були *Павло Диякон*, автор «Історії лангобардів», та *Ейнгард*, що склав «Життєпис» Карла Великого. Бл. 789 були перероблені в апологетичному дусі «Каролінські аннали». Велику цінність представляє переписка дячів культурного спалаху, а також політичні трактати архієпископів Агобарда та Гінкара. Активно велось будівництво. Найважливішою культурною пам'яткою, що збереглася до нашого часу є Аахенська капелла (798-805).

Після смерті Карла Великого культурний рух, що ним надихався пішов на спад, закривалися школи, поступово згамали світські тенденції, культурне життя знову зосередилося в монастирях. Із цього монастирського середовища вийшли діячі пізнього каролінзького відродження – Серват Луп, Гінкмар, *Ноткер Заїка*, Ріхер. Значення цього культурного спалаху полягає в консервації, збереженні для наступних поколінь значної частини творів античних авторів.

Картезіанці – чернечий орден. Бере початок від заснованого біля Гренобля в 1084 р. Бруно Кьольнським монастиря. Свою назву отримав від місцевості, в якій був побудований монастир – Шартрез (лат – Cartusia). Офіційно орден картезіанців був затверджений папою римським в 1176 р. З 1234 р. з'явилися і жіночі картезіанські монастирі.

Орден виник на хвилі підйому аскетизму і пустельництва, що охопили Західну Європу на межі I і II тис. Картезіанці відрізнялися суворою аскезою, замкнутістю в стінах своїх монастирів. Еліту аскетів обслуговували ченці нижчого розряду, головним заняттям яких була фізична праця. Картезіанці не були масовим орденом, що, однак, не завадило їм стати з часом одним із найбільших власників у Європі.

Кассіодор Флавій Магн Аврелій (бл. 480—бл. 575) – крупний просвітник Раннього Середньовіччя, поруч із *Боецієм* яскравий представник «остготського відродження». Народився в Сквілаччо (Пд. Італія) та отримав звичну для юнака знатного походження для свого часу філософську та риторичну освіту. Рід Кассіодора походив із Сирії; Його родичі займали найвищі посади при дворах варварських королів Одоакра та Теодоріха Великого. Кассіодор зробив блискучу кар'єру: уже в 25 років за панегірик Теодоріху був удостоєний посади квестора. Впродовж наступних тридцяти років, не дивлячись на гостру політичну боротьбу, етнічні та релігійні конфлікти, що мали місце в Остготському королівстві, Кассіодор утримувався на високих державних посадах. При дворах Теодоріха, Амаласунти, Теодохада, Вітиса займав посади консула, магістра оффіцій, префекта преторія. Своє завдання бачив у створенні сильної життєздатної держави, де б гармонічно співіснували римляни і остоти. Виношував плани створення на Заході вищої школи, подібної тим, що існували в Александрії та Насібії.

Залишив багато творів. Серед них «Варії» - унікальне зібрання документів, ділової та дипломатичної переписки.

На схилі літ Кассіодор відійшов від справ, покинув службу і оселився в родовому помісті Сквілаччо, де заснував «Віварій» - монастир і культурний центр, що включав у себе школу, бібліотеку та майстерню по переписуванню книг (*скрипторій*). В 60-х рр. він написав «Настанови в науках божественних та людських», які містили освітній мінімум свого часу. Антична спадщина в цьому творі була опрацьована і узгоджена із новими вимогами – як християнськими, так і варварськими. Кассіодор написав також «Історію готів» у 12 книгах (нині втрачена), на основі якої гот (або алан) Йордан створив у середині VI ст. свою «Історію готів» (або «Гетику»).

Катари – єретики-дуалісти, особливо активні в XII-XIII ст. на Пд. Франції та Пн. Італії. Католицьку церкву оголосили творінням Сатани, називали “матір’ю блуду”, “великим Вавилоном”. Цій “брудній” церкві протиставили свою “чисту” (від грецького *catharos* – “чистий”). Катари відкидали церковні таїнства, обряди, богослужіння, ікони, хрест, догматику, заперечували воскресіння тіла, вважаючи, що воскресає тільки душа людини, яка покидає земний світ Сатани і возноситься у вищий світ. За вченням катарів спасіння людині дає тільки належність до секти і здійснення над вираючим особливого обряду “втішання”.

Катари створили свою організацію, протиставивши її католицькій церкві. Всі катари були розділені на “досконалих” і “віруючих”. Малочисельні “досконалі” вели строго аскетичний спосіб життя, тільки з-поміж них формувалася чотирьохступенева ієрархія керівництва секти. Основними прихильниками цього вчення були ремісники, торговці, селяни. Катарами були і багато феодалів півдня Франції, опозиційно налаштованих до королівської влади. По назві одного із центрів катарів – міста Альбі – їх стали називати *альбігойцями*.

Вирішального удару катари зазнали під час *альбігойських воєн* (1209-1229). Невеликі таємні групи катарів продовжували існувати ще в XIV-XV ст., але в подальшому ересь була остаточно знищена.

Катерина Сієнська (1347-1380) – італійська письменниця, монахиня *доменіканського ордену*. Авторка богословського твору «Книга божественної доктрини» (1378) та 388 листів, адресованих церковним та політичним діячам. В її спадщині містяться проповіді миру, та співпраці між християнськими народами, заклик до їх об’єднання проти іновірців, а також проповіді хрестового походу проти невірних.

Католикос – (грец. *katholikos* – вселенський) – титул верховних ієрархів декотрих церков; відповідає титулу патріарха, верховного глави помісної незалежної церкви.

Католицизм – християнське віровизнання, об'єднане в організаційному плані – загальним визнанням верховенства римського *єпископа (папи)* та римської курії, а в культурному плані – міжнародній латиномовній і богословській традиції; після „схизми” (*церковного розколу*), що формально закінчився в 1054 р., і до Реформації та появи протестантизму в XVI ст. єдина пануюча релігія Західної Європи, що забезпечила духовну єдність західному „*християнському світу*”.

Термін утворено від грецького слова catholicos (“вселенський, всесвітній”). Таку самоназву у другому сторіччі прийняло одне угруповання християн, щоб відрізнити себе від своїх суперників, передусім християн-гностиків (див. *гностицизм*). І згодом цим терміном виражали авторитетну церковну і догматичну єдність на відміну від усіх „ересів”, „розколів”, культурних відмінностей. Еквівалент слова „*православний*”. Після поділу церкви 1054 р. католицькою стала називатися західна латинська церква на відміну від православної грецької (ортодоксальної). Хоча обидві церкви є ортодоксальними і кафолічними, тобто православними і вселенськими.

Відмінності у розвитку католицизму мали політичний і культурний контекст. Візантійські єпископи діяли всередині життєздатної і централізованої деспотичної держави, де монарх мав повноваження верховного арбітра в справах церкви. Римські єпископи, навпаки, діяли в умовах колапсу держави і хаосу, викликаних варварським нашествям. Тому їм прийшлося прийняти на себе світські функції управління. Виокремленню римської кафедри сприяло і її статус „апостольської” та зафіксована із середини IV ст. роль інстанції для апеляцій. Уже із V ст. на Заході формується легенда, згідно якої імператор Константин із рук папи отримав зцілення, хрещення і відновлення в своєму імператорському достоїнстві. Ця легенда, на якій базувалися псевдоюридичні „*Константинова грамота*” і „*Псевдоісидорові декреталії*”, свідчила про колосальну різницю у емоційному сприйнятті відносин між папською та імператорською владою на Заході і Сході, де глибоко шанували Константина I як „рівноапостольного” государя.

Традиція легітимізації світської влади була продовжена папством у ранньому середньовіччі, перш за все відносно франкських королів. Це стосувалося і переходу влади від Меровінгів до Каролінгів (див. *франко-папський союз*) і коронування Карла Великого як „римського” імператора. При всій спірності конкретних обставин цього акту, він сильно посприяв загостренню конфлікту між Сходом і Заходом і зміцнив уявлення про папську владу як першоджерело легітимності всякої світської влади.

Ріст соціального впливу папства сприяв і збільшенню соціальної ваги духовенства. Падіння римської цивілізації спровокувало ситуацію фактичної монополії церкви на освіту. Збереження латині при варварській різномовності виділило духовенство в особливу космополітичну спільноту понад усі етнічні відмінності. Престиж католицького духовенства підняла і його безшлюбність. На відміну від Сходу, де духовний стан став спадковим, на Заході духовенство рекрутувалося із усіх соціальних груп: і молодших

синів аристократичних родів, і нащадка простолюду, даючи унікальний шанс соціальної динаміки феодальному суспільству. Дещо відмінною була і християнська думка на Заході через те, що успадкувала традиції античної культури в її латинському варіанті. Звідси послідовний юридичний характер західної церковності і в теорії і на практиці. Найвпливовішим посередником між античністю і середньовіччям для латиномовного світу був Аврелій Августин (354-430), майже невідомий візантійцем. Йому належить розробка оригінального вчення про Трійцю, що стало згодом причиною доповнення нікеє-константинопольського *символу віри* тезою про вихід св. Духа не тільки „від Отця”, але і „від Сина” (*філіокве*).

Наприкінці раннього середньовіччя в католицькій церкві встановилося строге верховенство папи римського, який вважався намісником Ісуса Христа і глави апостолів Петра на землі. З 756 р. папи стали і світськими правителями власної держави в Середній Італії (*Патримонія св. Петра*). Підкоривши собі західну церкву, римські папи уніфікували в західному християнстві догматику, культ, організаційну структуру за римським зразком. Основні догмати, богослужіння і обряди в католицькій церкві такі ж, як і в православній. Основні особливості у віровченні окрім філіокве – це доктрина про *чистилище* (прийнята уже після церковного розколу) та пов'язане з ним поняття „*індульгенції*”. Визнаючи, як і православна церква джерелом віровчення Біблію, праці отців церкви і рішення перших семи *вселенських соборів*, католицька церква відносить до них і рішення наступних католицьких соборів і постанови пап. До обрядових відмінностей слід віднести: використання оприсноків (неквасного хліба) для євхаристії, причащення мирян тільки хлібом на відміну від католицького духовенства, що причащалося і хлібом і вином. У католиків хрещення відбувається шляхом окроплення водою на відміну від православного занурення в купіль немовляти. Відмінності побутової культури між Грецією і Римом спричинили різницю у зовнішньому вигляді священників – носіння бороди у православних отців та вибрите обличчя у католицьких. Варварським впливом в католицькій обрядовості стала практика схиляння колін на відміну від візантійської практики „проскінези”, т.т. східного земного поклону та складування долонь рук. Давнє кельтське свято продовжило жити на Заході в двох поминальних днях – „всіх святих” та „всіх упокоєних” – на початку листопада. Попри догматичні, канонічні та обрядові відмінності між церквами, що, звичайно, не сприяли взаєморозумінню, найбільш гострими і серйозними були церковно-політичні зіткнення. Саме вони остаточно спричинили юридичний поділ церкви. Важливим був конфлікт 867-880 рр., пов'язаний з іменем константинопольського патріарха Фотія, що перший почав критикувати „латинян” за філіокве.

В X ст. католицизм переживає глибокий занепад. Папство потерпало від конкуруючих кланів римської знаті. Папою проголошували то підлітка, то мирянина, що за день проходив усі ступені церковної ординації. Цей період в історії церкви історики назвали „темним століттям”. Все ж криза значною мірою обумовила підйом католицизму наступного століття. Він розпочався з

т.зв. *кльонійського руху* за реформу західного *чернецтва*. Папство провідниками цього руху сприймалося як засіб централізованого впровадження більш строгих норм чернечого служіння та підпорядкування реформованих монастирів безпосередньо папі, а не місцевим єпископам, призначених на посади світськими особами. Основні вимоги кльонійців – *целібат* духовенства, засудження *симонії* та світської *інвеститури*. Саме виходець із Кльоні Гільдебрант – майбутній папа Григорій VII (1073-1085), з надзвичайною для того часу беззастережністю проголосив ідеал верховенства папського престолу („*Диктат папи*”). Це був радикальний маніфест, що вимагав вселенської юрисдикції папи, його виключного права збирати вселенські собори, скидати будь-яких носіїв духовної і світської влади, включаючи єпископів та імператорів. В XI ст. такий ідеал імпував низам, що вбачали в папській владі захист проти свавілля світської влади. Це був народний рух т.зв. *патаренів*. З цього часу католицизму впродовж всього зрілого середньовіччя прийдеться співіснувати з подібними рухами, то вступаючи з ними в союз, то ведучи з ними нещадну боротьбу.

На цей період зростання могутності папства (XI-XIII ст.) припадає черговий конфлікт папських легатів, очолюваних палким прихильником прерогатив Риму кардиналом Гумбертом, з владним константинопольським патріархом Кирулларієм 16 червня 1054 р., що спричинив розкол між Заходом і Сходом. Саме з цього часу католицизм та православ'я вже не тільки *de facto*, але й *de jure* становлять дві різні конфесії. Спроби примирення на II Ліонському (1274) та Ферраро-Флорентійському (1439) соборах, на яких католицька сторона трималася ідеї римського примату, а православна прагматично прагнула допомоги в спільному опорі ісламу, ні до чого не призвели.

Ще один довготривалий конфлікт визрів у цей час на Заході – між папською та імператорською владою. Його першою історичною формою стала боротьба за *інвеституру*, т.т. за право заміщати церковні посади. Виключити можливість мирян втручатися у церковні призначення вимагали кльонійці. В 1075 р. папа Григорій VII формально заборонив заміщення церковних посад за наказом мирян відразу після того, як імператор Генріх IV призначив свого ставленика на єпископську кафедру Мілана. Розпочалася відкрита боротьба, в ході якої імператор зняв папу, а той у свою чергу звільнив німецьких князів від присяги імператору. Останній визнав поразку і здійснив покаянний похід до *Каносси*, однак згодом відновив боротьбу і папі довелося померти у вигнанні. Спир про інвеституру закінчився компромісом *Вормського конкордату* 1122 р., але протистояння між світською та духовною владами на цьому не завершилася і становило важливу складову майбутньої історії середньовіччя.

До ідеологічного комплексу католицьких реформ XI ст. слід віднести і двоєдину ідею про припинення „несправедливих” внутрішніх воєн всередині *християнського світу (миру)* (див. *Божий мир* і *Боже перемир'я*) та „справедливої” війни проти спільних противників християнського Заходу, перш за все проти *ісламу*. Остання ідея була реалізована в ході *хрестових*

походів. Церква була їх ініціатором, організатором, ідеологом, фінансистом. Військово-політичні успіхи хрестових походів були нетривалими. Найбільш результативним був Перший хрестовий похід (1096-1099), що призвів до створення на деякий час Єрусалимського королівства та ще трьох держав хрестоносців на Сході. Більш довговічним результатом було становлення феномену рицаря-монаха, що поєднував в одній особі чернечий аскетизм та військову доблесть, підкорювався чернечому статуту та присвятив своє життя збройній боротьбі із невірними, але і турботі про паломників, хворих на чужині (див. **духовно-рицарські ордени**). Христові походи відобразили гостру релігійно-психологічну кризу у свідомості різних верств суспільства середньовічного Заходу. Темною рисою цієї кризи стали сумно відомі єврейські погроми, що прокотилися по всій Європі, світлою – визрівання почуття солідарності, єдності християнського світу Заходу (хоча єдність католицького миру страждала від поновленого конфлікту між папством та імператорами із династії Штауфенів). Деморалізація христового руху наростала дуже швидко, що зробило його некерованим Римом. Вже на початку XIII ст. війська четвертого хрестового походу взагалі не дійшли до Святої Землі, втрутившись у внутрішні конфлікти Візантії, сплюндрували Константинополь. Через це до догматичного і церковно-політичного розколу між католицизмом і православ'ям додався емоційний антикатолицький афект православних. Паралельно з ідеєю хрестових походів, що зберегла свою актуальність до раннього Нового часу, заявила про себе і почала утверджуватися ідея мирної католицької **місії**, заради якої ще клонійський абат Петро Вельмишановний (1094-1155) організував переклад Корану на лат. м.; характерним у цьому плані були спроби Франциска Асизького, що не був у захваті від хрестоносців, повернути султана в Дам'єті особистою бесідою.

Розчарування у владному кліру, далекому від євангельської простоти, ріст самосвідомості міської культури призвели до появи нових форм духовної активності мирян. Почастішали випадки появи поборників ідеалу бідності. Так, ліонський купець П'єр Вальдес в другій половині XII ст. роздав своє майно бідним і почав життя бродячого проповідника, незалежного від церковної влади, і був оголошений на синоді 1184 р. в Павії еретиком. Його наступники розділилися: одні, заявили про підпорядкування авторитету католицької церкви і залишилися в її лоні як „католицькі бідняки” (прямі попередники бегінок, бегардів, францисканців), інші - **вальденси** проголосили відмову від присяги та військової служби та відокремилися від католицизму. Вони піддавалися гонінням, від яких переховувалися у Альпах, вступали в союзи із перед реформаційними (**гусити**), а після і реформаційними антикатолицькими течіями і дійшли до наших днів як одна із протестантських деномінацій. Поява найбільш радикальних представників духовної опозиції католицизму - **катараів**, що через посередництво балканських богомолів перейняли ідеї маніхейського дуалізму, доктрина якого виходила за межі християнства, поставила під сумнів питання ідентичності християнської Європи. Мав місце інтелектуальний виклик тезі

про виключність християнства (спричинений, певним чином, хрестовими походами, які сприяли близькому знайомству із вірою та культурою мусульман та євреїв). Саме на цей час припадає поява чуток про таємне вільнодумство в оточенні Фрідріха II Штауфена, таємне здійснення нехристиянських обрядів та вірувань в середовищі *тамплієрів*. Між тим папство, вступивши в політичний союз з Анжуйською династією, домоглося кінця династії Штауфенів в 1268, але згодом розплатилося за цей уявний успіх залежністю від своїх союзників. В череді політично заангажованих пап несподівано з'явився старець-аскет Целестин V (1294). Обрання на папський престол цього абсолютно чужого політиці папи виявили прагнення реалізувати ідеал епохи, що виражався у мрії про чистого серцем пастиря – папи angelicus. Прихід до влади крайнього ревнителя папських прерогатив Боніфація VIII (1294-1303) знаменувала собою кінець епохи папської могутності і початок кризи церкви, що проявився в „авінйонському полоненні” пап, *Великій схизмі* та *соборному русі*.

На початку XIII ст. католицизм був вимушений відповісти не тільки на виклики еретизму, але й більш інтелектуальні – аристотелізм, що проник до Європи через арабське посередництво. Звідси напружена інтелектуальна робота схоластичних шкіл, розвиток інституалізації університетського життя.

Між тим рух, що поза монастирськими стінами шукав реалізації ідеалу євангельської простоти продовжувався, породжуючи цілий ряд ініціатив, відношення до яких церкви було далеко не однозначним. До них слід віднести і вже згадані общини бегінок, діяльність Франциска Асизького, появу іоакімізму, містико-есхатологічних учень. Типовим для традиційної католицької набожності (лат. devotio) стали форми релігійної практики, що з'явилися в XIII ст. Йдеться про нечувану ступінь переведення таємниць віри в інтимно-емоційну площину. Звідси позалітургійне поклоніння (лат. adoratio) Св. Дарам та спеціальне свято Тіла Христового, читання „розалія” („ровжанчика”), що сприяло демократизації молитовно-медитативної практики. На відміну від чернецтва, котре і на Заході і на Сході жило за чітко структурованим щоденним розпорядком, малограмотні, або не грамотні миряни, не маючи книг і знаючи мінімум молитов („Отче наш” (Pater noster) і „Богородиця” (Ave Maria), могли на свій лад здійснювати щоденне молитовне коло, що признавалося рівноцінним більш складним молитовним правилам. Крайнім проявом цієї емоційної стихії, що залишилася, в цілому, чужою для православ'я, стали стигмати – рани, що відповідали ранам розп'ятого Христа та проступали на долонях, ступнях та лівій стороні грудей католицьких містиків через напружені роздуми про Христові муки. Такі рани вперше були засвідчені на тілі Франциска Асизького, а потім стали характерним атрибутом католицької духовності (див. *стигматизація*). Зосередження на Страстях Господніх стало особливо розповсюдженим в XIV ст. у зв'язку з травмою, спричиненою епідемією *Чорної Смерті*. Іншим проявом підвищеного інтересу до людської, майже побутової сторони боговтілення стало пізньосередньовічне почитання „св. Сімейства” (і спеціально св. Йосипа Обручника, св. Анни, заступництва якої прагнули в

пору Чорної Смерті). Суттєвих змін зазнала проповідь, що дякуючи діяльності жебракуючи ченців набула характеру „засобів масової інформації” (Ж. Ле Гофф). У ній були присутні гостро актуальні теми, відсутня раніше ступінь емоційного підходу до сакрального, дотепність, що мала викликати у слухача сміх. До сміху, що ранньосередньовічним католицизмом, як і православ'ям сприймався негативно, після Франциска відношення змінилося.

Кінець середньовічного періоду католицизму припадає на XIV-XV ст. Про передреформаційні риси свідчить поява нових релігійних течій: як лояльних до церковної влади (рух „нове благочестя” (*devotion moderna*), так і відкрито опозиційних (рух прихильників англійського проповідника Джона Уікліфа (1330-1384) та *гуситства*). Одночасно заявляє про себе гуманізм Відродження, що застосовував до авторитетних текстів нові методи філологічної критики (Лоренцо Валла про „*Константинову грамоту*”). Гуманісти при збереженні поваги до цінностей християнської традиції все ж ставили ці цінності в принципово новий ідейний і культурний контекст.

Каула, фелонь, риза – верхня одіж (плащ) священників та ченців. Представляла собою кругле цільне одіяння з отвором в центрі. В XII ст. була, як правило, темно-синього чи червоного кольору.

Кафедра – (грець. *kathedra* – „сидіння”) – 1) місце в храмі, з якого проповідник – *єпископ* чи *пресвітер* – проголошує свої проповіді (в давні часи проповідники проголошували проповіді сидячи). 2) *єпархія* або місто, де перебував єпископ. Головний храм, в якому переважно єпископ здійснює богослужіння, називається кафедральним собором.

Квадрівіум – вищий рівень **семи вільних мистецтв**, що включав у себе такі предмети як арифметика, астрономія, геометрія і музика.

Кирило (827-869) і **Мефодій** (820-885) – візантійські теологи, дипломати, вчені, місіонери, проповідники християнства, перші перекладачі богослужбних книг на слов'янську мову. Кирило (до постригу в монахи – Константин) та Мефодій – брати, народилися в м. Фесалоніки в сім'ї знатного воєначальника (помічника стратига феми). В місті та його околицях жило багато слов'ян, тому брати з дитинства вільно володіли як грецькою та слов'янською мовами. Молодший із братів рано проявив потяг до знань. Він вчився у знаменитій Магнавській школі в Константинополі, де його вчителями були відомі вчені Лев Математик, Фотій (майбутній патріарх). Згодом Кирил сам почав тут викладати і став відомим через свої глибокі знання в галузі філософії та мистецтва вести публічні диспути. Згодом його стали залучати до виконання важливих дипломатичних місій, що мали не тільки церковний, а й політичний характер.

Старший брат в молодості зробив військово-адміністративну кар'єру, став управителем однієї із областей, де здебільшого жили слов'яни. Потім він відійшов до одного із монастирів малої Азії, куди незабаром приїхав і Кирило. Вважається, що перебуваючи в монастирі, брати, при вирішальній ролі Кирила, створили слов'янську азбуку (її перший варіант називають глаголицею) і розпочали перекладати на слов'янську мову найважливіші церковні книги, без яких неможливо було організувати богослужіння на слов'янській мові.

В 863 на прохання моравського князя Ростислава, що прагнув створити самостійну церковну організацію, просвітники були направлені візантійським імператором Михаїлом II до Великої Моравії для виконання церковно-дипломатичної місії. За три з половиною роки свого перебування вони створили зразки слов'янської писемності, створили слов'янську азбуку, підготували багато місцевих священнослужителів. В 863 мефодій отримав від папи Адріана II сан архієпископа паннонсько-моравського.

Великі традиції солунських братів протрималися недовго. Наступник Ростислава Святополк у 884 склав васальну присягу німецькому королю Карлу III Товстому однією із умов якої було вигнання з Моравії слов'янського духовенства – головної перешкоди на шляху проникнення католицизму. Святополк видалив слов'янських проповідників. Слов'янська писемність (але не літургія) перекочувала до Чехії, де проіснувала до кінця XI ст.

Кларендонські постанови, Кларендонські конституції – 16 статей, укладених за розпорядженням англійського короля *Генріха II* Плантагенета в 1164 з метою обмеження повноважень католицької церкви на користь короля. Йшлося про обмеження компетенції церковних судів і підпорядкування їх королівській владі; заборона єпископам виїжджати із Англії без дозволу короля; покарання світською владою духовних осіб, засуджених церковним судом; заборона апеляцій до папи. Кларендонські постанови стали свідченням політики посилення королівської влади. Обговорювалися в січні 1164 на з'їзді баронів і вищого кліру в Кларендоні. Були опротестовані главою англійської церкви архієпископом Кентерберійським Томасом *Бекетом*. Папа Олександр III відмовився визнати Кларендонські постанови. Після того як Бекет був засуджений втік із Англії в кінці 1164, Кларендонські постанови були офіційно прийняті. В 1170 Бекета було вбито королівським придворними і Генріх II під загрозою відлучення від церкви відмовився від впровадження положень Кларендонських постанов. Відновити їх в новому варіанті, де всі найбільш важливі обмеження компетенції церковних судів були відмінені, Генріху II вдалося в 1176.

Клариси – чернечий орден, заснований в 1212 р. Кларою Асизькою за підтримки Франциска Асизького через що його часто називають „другим орденем св. Франциска”. Клара очолювала общину сорок років; вона померла

в 1253 р., а в 1255 р. була канонізована папою Олександром IV. Орден кларис дуже швидко поширився в Італії, Іспанії, Франції.

Клерикалізм – (clericalis – церковний) змішання повноважень. Посилення впливу церкви у політичному і культурному житті країни.

Климент V (в миру – Бертран де Го) (бл. 1264-1314) – *papa римський* з 1305. Єпископ Комменжа (з 1295), архієпископ Бордо (з 1299). Вибраний папою під тиском *Філіпа IV* Вродливого. В 1308 переніс до Авіньйону папську резиденцію («*Авіньйонське полонення пап*»). Передав на п'ять років Філіпу IV право збору церковної десятини, погодився на звинувачення в ересі ордену *тамплієрів* та на його розпуск (1312).

Клір – (від грецького kleros – частина, володіння, спадок, тут в розумінні „спадщина Ісуса Христа”) – первісно означало всю Церкву, пастирів і паству, з III ст. - сукупність усіх служителів церкви, тільки **духовенство** на протигагу **мирянам**. У вузькому значенні – священнослужителі одного церковного приходу.

Клюнійське абатство – монастир у Бургундії, заснований у 909 р. абатом Берно на землі, подарованій для цієї мети герцогом Вільгельмом Аквітанським. За актом дарування герцог зобов'язався не втручатися у вибори ченцями абата. Клюнійське абатство було вилучене з-під будь-якої юрисдикції світських і духовних властей і підкорювалося тільки папі римському. На знак цього кожні п'ять років у Рим відсилався символічний податок – десять золотих монет. Побудований в Клюні собор був найграндіознішим у християнському світі до XVI ст. Знамените своєю пишною літургією. В X-XI Клюні очолив рух за реформу церкви (*клюнійський рух*). Впродовж XI ст. Клюні став на чолі монастирського ордену, до якого входили сотні монастирів, розкиданих по всій Європі. Клюнійськими ченцями були римські папи Григорій VII та Урбан II.

Клюнійський рух – рух за реформу чернечого життя і церкви, центром якого було *Клюнійське абатство*. Виник як протест проти обмирщення церкви, падіння моралі чернецтва і духовенства, втручання світської влади у церковне життя. Головна вимога Клюнійського руху до життя ченців – неухильне дотримання статуту Бенедикта Нурсійського; особлива увага приділялася урочистому проведенню літургії, строгому дотриманню розпорядку молитв. Лідери Клюнійського руху засуджували *симонію*, вимагали строгого дотримання *целібату* духовенством, на практиці домагалися звільнення монастирів від влади світських сеньйорів і єпископів. В ході Клюнійського руху склалася клюнійська конгрегація монастирів. Вона була централізованою і очолювалася абатом Клюні. Ченці реформованих монастирів саме йому давали обітницю послуху, він вважався абатом усіх монастирів конгрегації, для управління яких призначав настоятелів. Строго

централізована, з фактично монархічним управлінням, кльонійська конгрегація, незалежна від світської і місцевої духовної влади, була могутньою зброєю в руках папства як у зміцненні його влади у церкві, так і в боротьбі за незалежність від світської влади.

Книга – інструмент культури і влади. Довгий час була предметом розкоші. З виникненням *університетів* книга почала перетворюватися на необхідну річ, що фабрикувалася серійно. Книгою книг вважалася *Біблія*, що виконувала всі функції: престижу, виховання і духовності. Інтелектуальна праця первісно означала читання.

1. Рукописна книга – книга, виконана вручну середньовічними писарями на пергаменті (на відміну від античної книги – папірусного свитку) в монастирському *скрипторії*. Міські майстерні по переписуванні книг, а також бродячі писарі з'явилися в період Пізнього Середньовіччя. Процес написання книги був тривалим та іноді займав кілька років. Основна форма рукопису – кодекс.

2. Друкована книга починає витіснювати рукописну з середини XV т. в результаті винаходу німецького ювеліра Іогана Гутенберга 1445. До 1500 в 260 європейських містах з'явилося 1050 типографій, в тому числі 532 – в Італії, 214 – в Німеччині, 147 – у Франції, 71 – в Іспанії, 40 – в Нідерландах, 13 – в Англії. На основі рукописних шрифтів були створені головні західноєвропейські шрифти: готичний – в книгах традиційного змісту та антиква – в книгах нового змісту або при перевиданні греко-римських творів. До кінця XV ст. було видано більше 40 тис. назв інкунабул.

Книги сентенцій - Збірник систематизованих думок авторитетів про найбільш дискусійні моменти Біблії із коментарями і посиланнями. Засвідчили кінцеве становлення теології. До XVI ст. – основний підручник із теології. (Див. *П'єр Ломбардський*).

Книжники – знавці Закону Божого у стародавніх іудеїв. Їх появу відносять до часів Вавілонського полону (VI ст. до Р.Х.).

Ковчег Заповіту – згідно Біблії, продовгувата дерев'яна скриня, оббита ззовні і зсередини листовим золотом, з золотою кришкою, де знаходилися скрижалі – дві кам'яні плити, на яких були вибиті десять заповідей, що склали основу заповіту (союзу) між Богом та ізраїльським народом та запорукою подальшого існування Ізраїля. Після зруйнування Єрусалиму Ковчег Заповіту був спалений разом із храмом, хоча іудейські перекази свідчать, що він був схований пророком Єремією.

Кодекс (лат. *codex* – букв. стовбур, колода, деревина) – основна форма середньовічної книги із пергаменту (з VI ст.), в Пізньому Середньовіччі – із паперу. Використовувався і папірус, який у Ранньому Середньовіччі привозили із Єгипту, а в X ст. виробництво якого налагодили на Сицилії.

Застосовували його переважно для документів папської курії (до кінця XI ст.), а не для книг. В країнах надальпійських папірус замінили пергаментом, і до кінця XIII ст. саме він став основним матеріалом для письма.

Писали перами з гусей, лебедів, павичів по лінійкам, наведеним пункторієм або проведеним гострою паличкою, що залишала слід без кольору. З середини XI ст. іноді проводили кольорові лінії, які залишала свинцева пластинка, а в XIII ст. їх іноді наводили чорнилом. Чорнило, яке виготовляли із соку дубових горіхів, було надзвичайно стійким - змити його було практично неможливо. Часто, через високу вартість пергаменту, текст в кодексах зачищали і записували заново (*палімпсест*). При переписуванні використовували і кольорове чорнило. Тук, червоним чорнилом виписували вступні або заключні слова розділу. Для ініціалів використовували червону, зелену, блакитну фарби. Середньовіччя любило яскраву кольорову гаму.

Текст писали різними (в залежності від часу) типами письма (*каролінський мінускул, унціальне письмо*), потім ілюмінували (*ілюмінавання*). Зошити зшивали, обрізали, вирівнювали сторінки, переплітали, використовуючи дошки, обтягнуті шкірою. Кодекс спричинив появу палітурки, сторінки. Він витіснив античну форму книги – сувої та воскові таблички. З XIII ст. з'явилися застібки або зав'язки із шкіри для стягування дощок палітурки. Дощку палітурки прикрашали металеві пластинки в кутках та посередині. Металічні кутки надавали палітурці міцності, а випуклі шишечки на поверхні палітурки захищали шкіру від подряпин. Кодекси зазвичай зберігалися в бібліотеках *монастирів*. Бібліотекар вів облік книг, складав їх списки – каталоги, займався книгообміном, захищав бібліотеку від пожеж і пацюків. До XIII ст. зібраннями книг володіли тільки монастирі. Згодом книги зберігалися при дворах королів, крупних сеньйорів. Наприклад, у королівському замку Лувр зберігалося бл. 1000 книг. Для більшості населення рукописна книга була предметом розкоші, дорогоцінністю і тому викликала острах і повагу, її бачили тільки під час богослужінь (*Біблію, Євангеліє*).

Козьма Празький (1045-1125) – празький *канонік*, декан собору св. Віта у Празі (з 1110), перший чеський хроніст. Знатного походження, вчився в Льежі (Фландрія), відвідав Німеччину, Італію, Угорщину. Автор «Чеської хронічки» у 3 книгах, написаної на латині. Містить свідчення про історію чеського народу до 1125.

Кола ді Рієнцо (власне Нікола ді Лоренцо Габріні) (1313-1354) – італійський політичний діяч. Народився в Римі в сім'ї трактирщика і прачки. Отримав непогану освіту, був палким шанувальником античності. В 1344 написав книгу «Опис міста Рима та його красот». Поділяв гуманістичні погляди Петрарки, мріяв про відновлення колишньої величі Риму. Як блискучий оратор виступав перед народом, викриваючи беззаконня знатних римлян і папи. 20 травня 1347 очолив повстання посполанів, в ході якого були захоплені урядові будівлі на Капітолії, а Рим проголошувався народною

республікою. Себе Кола ді Рієнцо проголосив «трибуном свободи, миру та справедливості». Папа, позбавлений світської влади, оголосив його єретиком і узурпатором.

Натхненний Петраркою, котрий захоплювався «народним трибуном» і присвятив йому канцону «Високий дух, що панує в цьому тілі», Кола ді Рієнцо за час недовгого перебування при владі упорядкував податки, відмінив митні збори, що обмежували торгівлю, ввів єдину систему ваги, мір, випустив нову монету з надписом «Рідний трибуна. Рим – глава світу». Всі барони мали присягати Римській республіці і передати їй свої фортеці. Натомість населення звільнялося від присяги знаті. Закликав усі міста Італії об'єднатися навколо Риму як столиці. Для італійських міст-республік, що дорожили своєю незалежністю, це був утопічний заклик і тому вони відмовилися підпорядковуватися Риму і розпочали відкриту боротьбу із республікою. В самому Римі наростало невдоволення його правлінням: через відсутність послідовності та рішучості, одноосібне диктаторське правління. В результаті він втратив довіру. 15 грудня 1437 в ході повстання влада феодалів над Римом була відновлена, а Кола ді Рієнцо змушений був рятуватися втечею.

В 1354 він знову з'явився в Римі як посланець папи Інокентія IV, котрий прагнув використати популярність колишнього трибуна з метою відновлення своєї влади в Римі. 1 серпня 1354 і загоном кондот'єрів Кола ді Рієнцо вступив до Риму, де населення, невдоволене правлінням знаті, вітало його як переможця. В Римі знову була проголошена республіка на чолі із Кола ді Рієнцою. Але ріст податків, необхідних для утримання армії найманців, тиранічні методи правління знову спричинили 8 жовтня 1354 повстання в місті, в ході якого Кола ді Рієнцо був убитий.

Колесо Фортуни – символ мінливості соціальних умов, поодинокій, що зберігся із античності. Іконографічна тема, яка набула неабиякого значення в готичному мистецтві (*готика*) (троянда).

Колет Джон (бл. 1467-1519) – англійський гуманіст, теолог, попередник Реформації. В 1493-1496 у Франції та Італії зустрічався з гуманістами Г.Бюде, Піко делла Мірандолою та ін.. Глава Оксфордського гуртка гуманістів, вчитель Томаса Мора. С 1497 читав у Оксфордському університеті лекції, присвячені посланням апостола Павла, давав критичні тлумачення бублейник текстів.

Колумбан (бл. 543-615) – ірландський монах, просвітник, проповідник, місіонер. З групою ченців 591 покинув Ірландію (тодішній центр поширення християнства та церковної освіченості на Заході) і відправився на континент. Заснував ряд монастирів у Франкському (Бургундії, Нейстрії, Австразії) та Лангобардському королівствах. Через конфлікти з королевою Брунгільдою був вигнаний із Нанту і перебрався до Німеччини, де здійснював проповідницьку діяльність. В 612 заснував у Північній Італії один із

найзнаменитіших монастирів – Боббіо, що перетворився в крупний науковий центр. Разом із учнями (Галлом і Сігібертом) вів просвітницьку діяльність, що сприяла збереженню античних традицій. Заснуванню світських і духовних шкіл; написав чернечі статuti, проповіді, коментарі до псалмів, вірші, листи.

Комплеторій – заключна молитва після вечірні.

Конверс – 1) Людина, яка приходила в монастир дорослою, на відміну від *облата*, якого брали туди в дитячому віці; 2) Секулярний брат у монастирі, не мав права голосу в ордені, а головним його заняттям була фізична праця.

Конвенти – 1) монастир, місце проживання чернечої общини, чернечого ордену. 2) великі монастирські общини домініканців та францисканців. Основна їх відмінність від існуючих монастирів полягала у відкритості місту і церкві. Ці конвенти часто служили тимчасовим притулком для братів, що проповідували Євангеліє на вулицях, ринкових площах, постійних дворах чи відправлялися у віддалені країни. Правом власності на конвенти та інше майно ордену володів Апостольський престол. За розвиток конвентів виступили конвентуали – члени францисканського ордену, що засуджували надмірне захоплення бідністю *спірітуалів*.

Конгрегація – а) союз монастирів; б) релігійне братство, члени якого не приносили чернечої обітниць.

Конклав – (від лат. *conclave* – під ключем (“зачинена кімната”)). Збори *кардиналів* (а також приміщення, де вони збираються), що скликаються після смерті папи римського для обрання нового папи. Такий порядок вперше встановив папа Микола II в 1059 р. Тоді право обирати папу мала колегія із 7 кардиналів-єпископів. В подальшому колегія виборців поповнилася за рахунок кардиналів-пресвітерів і кардиналів-дияконів. Порядок проведення конклаву був встановлений папою Григорієм X в 1274 р. Кардинали засідали в зачиненій кімнаті, що не мала жодних перегородок, позбавлені зручностей. Вони повинні були обирати папу не тільки без сторонньої допомоги, але і в найкоротші терміни. В разі затримки їх обмежували в їжі. Голосування на конклаві – таємне.

Конкубінат - співжиття чоловіка і жінки без укладання шлюбу, вільний шлюб.

Консисторія – (пізньюлат. *consistorium* – місце зібрання, рада) – спеціальна нарада кардиналів при папі. Прототипом її була рада *пресвітерів*, що існувала при єпископських *кафедрах* в стародавній Церкві уже в III ст.

Константин – *папа римський* (708-715). Із Сирії. Останній (до Павла VI) папа, що відвідав Константинополь за імператора Юстиніана II, після вбивства якого заколотниками відмовився визнати узурпатора. Константин відмовився прийняти портрет імператора-єретика (*монофелітство*), заборонив карбувати його зображення на монетах, проголошувати його ім'я під час літургії. Рим поривав із Константинополем.

“Константинів дарунок” – (“*Donatio Constantini*”), сфальсифікований (можливо, в часи понтіфікату Миколи I у середині VIII ст.) документ, що представляв собою едикт римського імператора Костянтина I (поч. IV ст.) тодішньому папі Сильвестру. В ньому йдеться про чудове зцілення від прокази імператора завдяки хрещенській купелі, здійсненій Сильвестром. В знак подяки імператор передав папі першість у всій християнській церкві, в тому числі першість над єпископами Антіохії, Олександрії, Константинополя, Єрусалиму. Костянтин також оголосив, що за собою залишає східну частину імперії, а римські папи отримують Рим, Італію та “області Заходу”.

Безпосередньо появу “Костянтинового дарунку” спричинило створення **Папської держави** в результаті пожалування Пипіном Коротким земель Середньої Італії, що юридично належали Візантійській імперії. Із змісту едикту витікало, що папи повернули собі тільки незначну частину земель, що належали їм “по праву”. В подальшому “Костянтинів дарунок” активно використовувався папством для підтвердження своїх теократичних амбіцій. Сумнів у автентичності документу висловив ще Арнольд Брешіанський, Фрідріх II Штауфен, а в XV ст. гуманісти Микола Кузанський та Лоренцо Валла довели її не автентичність.

Константський собор (1414-1417) – див. *Вселенські собори*.

Коректор – 1) у францисканців ерудований брат, що мав право і обов'язок виправляти читця, що під час трапези читав Біблію, Правило св. Франциска, документи папської курії, циркуляри генеральних та провінційних міністрів. Він вказував на помилки в у вимові слів, наголосах, рекомендував читати швидше чи повільніше, голосніше чи тихіше. 2) див. *візитатор*.

Королівська церква – церква, що об'єднувала єпископат кожного королівства. Виникають у Європі із появою варварських королівств, що спричинило розрив колишніх церковних зв'язків у рамках римських провінцій.

Космографія – суміш античних знань і біблійних тлумачень. Була наповнена головним чином символічним містом, почерпнутим із східної міфології.

Кредо – (від лат. *credo* – вірую) - стисле формулювання **символу віри** – головні догмати християнського віровчення, безумовне визнання яких є обов'язком віруючих. Найдавніше кредо з тих, які дійшли до наших днів, записане бл. 180 р. Найвідомішими були Апостольське Кредо, Афанасієве Кредо, Нікейське Кредо.

Крипта – (від грецького *kripte* – закритий підземний хід, тайник) – підземне приміщення церкви, розміщене під хором. Первісно служило для поховань.

Крістіна Пізанська (1364/1365-1430) – французька поетеса італійського походження. Жила при дворі французьких королів Карла V і Карла VI і користувалася їх покровительством. Виступала проти традиційної для християнства моделі чоловічої зверхності, чоловічого шовінізму. Автор «Послань до Бога любові» та «Книги про три добродієвості». В 1404-1405 написала «Книгу про Град жіночий», де підкреслила що жінка жодним чином не поступається чоловікові у своїх здібностях; причину невдалих шлюбів вбачала в конкретних людських вадах чоловіків та жінок. Виступила проти Жана де Мена, який у своєму «Романі про Троянду» іронічно висловлювався стосовно обожнювання любові до жінки. Висловлювала сум з приводу втраченим ідеалам куртуазності та обґрунтовувала програми інтелектуального виховання жінок усіх станів.

Курія – (лат. *curia*) - загальна назва папських адміністративних установ, яким належить верховне управління Римо-католицькою церквою.

Курфюрсти – (від нім. *kur* – вибір, обрання і *furst* – князь) – вищі духовні (архієпископи Майнцький, Кьольнський, Трірський) та світські (король Чеський, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський та маркграф Бранденбурзький) князі Священної Римської імперії, що мали право вибирати імператора. Юридично колегія курфюрстів була оформлена Золотою буллою 1356 р. Курфюрсти володіли майже повною юридичною самостійністю.

Кьольн – одне з найбільш значних міст Німеччини і всього Середньовічного Заходу: торговий, політичний, церковний і художній центр. Виник на місці римського військового табору в 50 р. на честь дочки римського імператора Клавдія був названий Колонія Агріпіна (*Colonia Agrippina*). Рано став єпископським центром. Після захоплення франками отримав назву Кьольн. Був резиденцією рипуарських франків, згодом *Меровінгів*. Після хрещення *Хлодвіга* кьольнський єпископ став радником франкського короля. В 785 було створено Кьольнське архієпископство. Про його значущість у системі імперської церкви свідчить факт, що у заповіті Карла Великого серед 21 архієпископа, воно значиться першим. Значною підтримкою користувався Кьольн у представників Оттонівської династії.

Оттон I Великий надав архієпископу герцогські права. Одне із чотирьох основних центрів паломництва європейських християн у середньовіччі.

- Л -

Ламберт Герсфельдський (херсфельдський) (бл. 1025- після 1081) – німецький хроніст, історіограф, письменник, в 1058-1077 монах Герсфельдського монастиря в Тюрінгії; автор «Анналів», де йшлося про основні події всесвітньої історії в хронологічному порядку. Цей твір, написаний в дусі античних істориків, став видатною літературною пам'яткою XI ст. Суб'єктивізм у творі був викликаний прихильним ставленням автора до *папи римського* в часи боротьби за *інвеституру*. Був виразником погляди німецької знаті, що знаходилася в опозиції до імператора *Генріха IV*.

Латеран – палац у Римі, що служив з IV до початку XIV ст. (*Авіньйонського полонення* пап) резиденцією римських пап. Латеранські собори – собори католицької церкви, що збиралися в різний час в церкві Латерана. Деякі з них вважаються вселенськими.

Латинь – мова кліриків, що підтримували єдність вченої культури впродовж всього Середньовіччя. Згодом «відступила» перед підйомом «народних мов».

Лауда – хвалебні пісне співи, жанр побутової духовної лірики, поширеної в Італії в XIII-XIV ст. Лауди виконувалися на місцевих діалектах. Не дивлячись на духовний характер текстів, зміст цих ліричних гімнів, зазвичай, був пов'язаний з земними повсякденними переживаннями. Мелодійною основою лауд служили популярні, поширені в побуті мотиви. Перші зразки цього жанру були одноголосними, виконувалися хором в унісон. З кінця XIV з'являються багатоголосні лауди. Вони виконувалися в домашніх умовах, на зібраннях релігійних братств, на площах, під час святкових гулянь.

Лев I Великий – *папа римський* (440-461). Походив з Тоскани. Отримав блискучу освіту, був тісно пов'язаний із інтелектуальною елітою Риму. Про довіру до нього та авторитет римського духовенства свідчило майже одностайне обрання його папою після смерті Целестина I. Перший папа, якого римляни назвали «Великим» за зусилля, спрямовані на захист Вічного міста від варварів. За його понтифікати яскраво проявилася *клерикалізм* папської влади. 452 в складі посольства взяв участь у переговорах з Аттілою, завдяки яких місто не зазнало захоплення. 455 вандали, що взяли Рим і пограбували місцеве населення поклялися папі, що не підпалять міста. Відстоював загальноцерковний примат (верховенство)

римського єпископського престолу. Стверджував, що римський єпископ є повноправним спадкоємцем апостола Петра, як його вікарій (намісник) на Землі, що прийняв від Петра вищу владу над церквою всього християнського світу і ключі від Царства небесного. Однак на сході імперії цю першість визнавали тільки формально (*Четвертий Вселенський собор*). Відкинутими були і зазіхання Лева I стати над самими Вселенськими соборами, що вважалися найвищим церковним авторитетом. Активно відстоював чистоту християнського віровчення у боротьбі із ересю *несторіанства*. Літературна спадщина Лева I складає 96 проповідей та бл. 120 послань, в котрих папа висловлював свою позицію стосовно різних соціально-політичних, теологічних питань. Перший із пап, похований у межах собору св. Петра в Римі.

Лев III – *папа римський* ((795-816). Римлянин. Після свого обрання переслав *Карлу Великому* ключі св. Петра і папський прапор як ознаку визнання влади короля як римського патриція. Профранкська політика Лева III спровокувала повстання проти нього та його прибічників у Римі. Заколотники схопили папу і прагнули осліпити та вирвати язик. Папі допомогли втекти і він знайшов захист у Вестфалії (Падерборн), де тоді знаходився Карл Великий. Під охороною королівських військ папа повернувся до Риму, де поклявся на Євангелії і очистив себе від звинувачень у розпусті і порушенні клятви та 25 грудня 800 під час богослужіння у Ватиканському соборі увінчав Карла Великого імператорською короною. Оголошення Карла Августом означало появу у християнському світі двох імператорів: східного і західного.

Лев IV – *папа римський* (847-855). Римлянин. Коронував імператорською короною Людовіка II, сина Лотаря I. За його понтифікату територія Ватиканського собору з метою захисту від арабів була обнесена муром, для будівництва якого використали кріпость – мавзолей Андріана (Замок св. Ангела). Папа створив власну армію і флот. 853 дав розпорядження при всіх приходських церквах створити школи, для кращого осягнення молоддю вчення церкви.

Лев IX (1002-1054) – *папа римський* в 1048-1054. Бруно, граф Екісгейм-Дагсбург (Ельзас), був двоюрідним братом імператора Конрада II. Перед обранням на папський престол служив *єпископом* Туля (Лотарингія), де його особистим секретарем був Гільдебрант, майбутній папа *Григорій VII*. Папою був обраний за наполягання імператора *Генріха III*. Палкий прихильник реформи церкви. Не заперечував обрання *єпископів* та *абатів* імператором. Основні зусилля зосереджував на піднесенні морального рівня духовенства. Рішуче боровся із *симонією*. Уже в квітні 1049 зібрав *собор* у Римі, на якому були зняті цілий ряд єпископів. В жовтні 1049 на соборі у Реймсі на мощах св. Ремігія, що охрестив *Хлодвіга*, наказав усіх присутніх єпископів та абатів поклястися у тому, що не скоїли гріха симонії.

Своє правління розпочав із реорганізації папської курії. Лев IX вперше увів у колегію *кардиналів* не італійців, що підтримували церковну реформу. Найближчими його сподвижниками були бургундський монах Гумберт, що став кардиналом-єпископом Сільва Кандіда, Гуго Кандід із Лотарінгії, кардинал –субдиякон Гільдебрант. Був першим із пап, що через 250 років відважилися перейти через Альпи і здійснити візитації на північ від них. Особисто головував на багатьох соборах у Франції та Німеччини, де заскджувалася симонія, відлучалися від церкви продажні єпископи, обговорювалися подальші кроки, спрямовані на оновлення релігійного життя. Його прагнення поширити свій вплив на південь Італії, що підпорядковувався юрисдикції константинопольського патріарха, привело до гострого конфлікту із візантійською церквою і стало одним із чинників, що привів до *церковного розколу 1054*. Він розпочав авантюрну війну із норманами, що захопили південь Італії. Сам очолив військо найманців, зазнав ганебної поразки під Цівітате (18 червня 1053). Потрапив у полон. Після сплати значного викупу повернувся до Риму, де невдовзі помер. В цей період його легати викляли патріарха константинопольського (див. *поділ церкви 1054*).

Лев Диякон (бл. 950 - бл. 1000) – візантійський хроніст. Народився в Малій Азії в провінційній сім'ї, навчався в Константинополі. Служив при патріаршій канцелярії і можливо був зведений у сан диякона. На початку 80-х рр. уже належа до придворного кліру. В якості придворного диякона супроводжував імператора Василя II в невдалому болгарському поході 986. Автор «Історії» в 10 книгах, де прагнув переосмислити та дати оцінку подіям внутрішньої і особливо зовнішньої політики Візантійської імперії. Його твір охоплював здебільшого події періоду 959-976 (правління Романа II, Никифора II Фоки та Іоана Цимисхія), хоча іноді повідомляє факти, що відносилися до більш пізнього часу аж до 992. «Історія» цінна і для вивчення історії Болгарії, Давньої Русі. Написав також панегірик імператору Василю II – «Енкомій, або Лева Диякона до імператора Василя слово».

Лев Математик, Лев Філософ (кінець VIII - бл. 869) – візантійський вчений-енциклопедист. Займався розробкою проблем фізики, практичної механіки, математики, акустики, цікавився медициною та астрономією. Йому належить ряд відкриттів: застосування букв як арифметичних символів (чим заклав основи алгебри), винайшов систему світлової сигналізації на відстані, створював механізми, що приводилися в рух водою.

Був призначений *митрополитом* Фессалоніки, а потім очолив вищу Магнаврську школу в Константинополі із чотирма кафедрами: філософії, граматики, геометрії та астрономії. Сам Лев Математик вів заняття по філософії. Фанатично налаштовані монахи звинувачували його в язичництві та чародійстві. Тільки покровительство імператорського двору врятувало його від переслідувань.

Легат – (лат. *legatus* – посол) – особистий представник або посланець (здебільшого кардинал) римського папи. Легати стали призначатися папами з VI ст. направлялися з спеціальною тимчасовою місією до очільників інших Церков, держав та ін. На відміну від папського нунція легати не були постійними дипломатичними представниками і діяли від імені папи тільки в межах отриманого завдання. Легати, уповноважені на тривалий строк і прикріплені до архієпископських кафедр, були **вікаріями** пап в окремих країнах.

Лімб – простір потойбічного світу між *раєм* і *пеклом*, який середньовічна богословська думка відводила для душ нехрещених людей. Вчення про лімб було розроблено в XII-XIII ст. та утверджене на **Флорентійському соборі** в 1439.

Ліппі Філіппо, Фра Філіппо (1406-1469) – італійський художник, представник Раннього Відродження; був монахом-кармелітом флорентійського монастиря Карміне під ім'ям Фра Філіппо. Один із найжиттєлюбних художників Відродження. Вважають, що Ліппі допомагав Мазаччо, коли той працював над розписом *капелли* Бранкачі. В 1430 він вперше згадується як художник, а вже в 1432 він покинув стіни монастиря. З 1437 відкрив свою майстерню у Флоренції. Працював також у Падуї, Прато, Перуджі, Сполето. Про веселі походеньки Ліппі ходили легенди, він багато подорожував, в п'ятдесят років одружився на, викраденій із монастиря, Лукреції Буті. Помер, отруєний родичами своєї молодої коханки.

До зрілих робіт майстра можна віднести «Коронування Марії» (1441-1447); одне із найбільш поетичних творів художника – «Поклоніння Дитяті» (бл. 1458-1460) для *алтаря* палаццо Медічі. Кращою картиною Ліппі вважається «Мадонна з Дитям і ангелами» (1465).

Літургія – (грецьке *leitōs* – „громадський”, „суспільний” та *ergon* – „справа”, служба, богослужіння) – головне богослужіння в католицькій і православній церквах. У католиків називається **месою** по фразі, за якою оголошується кінець богослужіння – “*Ite, missa est*”. Літургія в християнстві з'явилася ще в епоху античності. Її ядро складало таїнство **євхаристії**. Літургія формувалася шляхом долучення до таїнства молитов, піснеспівів інших ритуальних дійств. В період переходу від античності до середньовіччя існували різні зразки літургії (в Антіохії, Олександрії, Константинополі, Карфагені, Римі і т.ін.). У візантійській церкві утвердилася літургія Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Двоєслова. В католицькій церкві в ході уніфікації обрядовості, пов'язаної зі становленням у західному християнстві главенства римського папи, єдиною формою літургії стала римська меса. Особливу роль в цьому відіграло розпорядження франкського короля Пипіна Короткого, який у 754 р. зобов'язав усіх підвладних йому єпископів користуватися тільки римськими літургійними книгами. Надзвичайного поширення, пишних форм літургія здобула в правління Карла Великого, що

дало підстави дослідникам характеризувати каролінгське суспільство як літургійне. Суттєвим нововведенням стала поява з X ст. в месі органної музики.

Лолларди – (від середньо нідерландського lollaert(d) – бурмотати, бубоніти) - середньовічна секта, що виникла із релігійно-благочинних братств, які з'явилися на поч. XIV ст.. в Німеччині та Нідерландах. Лолларди заперечували католицьку церкву. Група фламандських ткачів, що приєдналися до лоллардів через переслідування перебралися до Англії (м. Норіч та ін.), де вплинули на рух Дж. Вікліфа. Англійські лолларди брали участь у повстанні Уота Тайлера, відстоюючи соціальну рівність (їхній вплив простежується у Смітфільдській програмі повсталих із їх вимогами скасування усіх станових привілеїв і зрівняння станів). Представником лоллардів був Джон Болл. Після придушення повстання лолларди вимушені були тікати в Шотландію та на континент.

Ломбардська ліга – союз 16 міст Пн. Італії (склад не був постійний). Договір між ними був підписаний 1167 на 20 років для боротьби із імператором *Священної Римської імперії (Штауфени)* проти його панування в ломбардських містах. Ломбардська ліга була відновлена в 1198 на 30 років та в 1226 на 25 років.

Луллій Раймунд (1235-1315) – іспанський філософ, теолог, поет; народився на острові Майорка. В молодості був лицарем, згодом активно навчався в Парижі; як місіонер-францисканець відвідав Вірменію, Кіпр, Північну Африку.

Головний твір - «Велике мистецтво» (опублікована тільки в 1480), в якій описав техніку моделювання логічних операцій – систему концентричних кіл, кожне із яких слугує для позначення групи понять. Ця ідея зробила Луллія попередником комбінат орських методів в логіці та математичній логіці. Помер в Тунісі як християнський мученик.

Луп Сервет (бл. 805-862) – просвітитель, діяч церкви періоду «*Каролінзького відродження*». Отримав добру освіту. Навчався у Альдрика, абата Фер'єрського монастиря, у Храбана Мавра у Фульдї. З 842 і до кінця життя був абатом Фер'єрським. Відігравав активну роль у церковному та державному житті, брав участь у дипломатичних місіях до Риму та Німеччини. Збереглося 130 його листів, що представляють великий інтерес для вивчення історії Західно-Франкського королівства. Високо цінував культуру, освіченість. Завдяки його діяльності (та подібних йому книжників-ентузіастів) були переписані, розповсюджені по монастирях і збережені ранньохристиянські твори, які в XIV-XV ст. отримали друге народження.

Залишив твори з питань теології та історії. Його «Діяння імператорів» втрачені. У 849 написав «Книгу про три питання», де виклав свої погляди на

свободу волі, напере визначеність, покуту. Написав життя св. Максиміна та св. Вітберта.

Людина – смиренна перед Богом, людина потроху починає сприйматися як створена по образу Божому і з часом повільного осягнення природи як мікрокосмос, відмінний від тварин. Перший середньовічний гуманізм, пов'язаний із підйомом XI-XII ст... В XII-XIII ст. слово «людина» часто мало значення раб.

Людовік Благочестивий (778-840) – франкський імператор з 814, син *Карла Великого*. Отримав своє прізвисько за побожність, вірність *церкві* і схильність до чернечої *аскези*. Йому не вдалося зберегти цілісність імперії. Вимушений був тричі (817, 829, 837) здійснювати її поділ. Зазнав поразки в червні 833 в боротьбі із синами, був відсторонений від влади і засланий в монастир в Суасоні. Відновлений на престолі в березні 834. Після його смерті імперія остаточно розпалася в результаті Верденського договору 843 (див. *Каролінги*).

Людовік IX Святий (1214-1270) – французький король з 1226 із династії Капетінгів, внук *Філіпа II Августа*. До повноліття правила його мати Бланка Кастильська, що боролася з крупними феодалами (граф Шампані, герцог Бретанський), оберігаючи престол для сина. Людовік IX провів воєнну, монетну і судову реформи. На території королівського домену були заборонені судові поєдинки, піддані отримали право на апеляцію до королівського суду на рішення сеньйоріального чи міського судів. Верховною судовою інстанцією королівства став Паризький парламент. Ряд кримінальних і політичних справ був переданий виключно до королівського суду. Прагнув замінити феодальне ополчення найманим військом, що частково і здійснив. Заборонив приватні війни, було встановлено правило «40 днів короля» від оголошення війни до її початку – за цей час противники могли передумати, деякі могли апелювати зі своїми претензіями до королівського суду. Людовік почав карбувати нову монету з високим вмістом срібла, що мала виключне поширення по королівському домену. Висока якість сприяла її поширенню по всьому королівству та й інших країнах Західної Європи. Людовік IX виступив організатором 7-го і 8-го *хрестових походів*. Відрізнявся винятковою набожністю і почуттям справедливості. Напевне тому і отримав таке прізвисько. Помер в ході останнього хрестового походу в Тунісі від чуми. Канонізований 1297.

Люципер – (від лат. *lucifer* – носій світла, у старосєврейській дослівно – протидіючий) – наймення падшого ангела – **Сатани**.

Магія – добра або зла, чорна або біла, вела до Бога або до диявола, під благодатним покровительством Соломона, під шкідливим – Симона-волхва.

Магомет – ідентифікувався з Антихристом.

Майстер Екхард – див. *Екхарт*.

Маніхейство – релігійне вчення, назване по імені засновника Мані, Манеса, або Маніхея (216- бл. 277). Виникло в Персії Сасанідів на ґрунті релігії Авести. Мані відносив весь матеріальний світ до царства Арімана – темного світового начала, а світле начало Ормузда вважав чисто духовним. Християнські секти маніхейського напрямку – павликіани у Візантії, богуміли в Болгарії, катари, альбігойці в Західній Європі – вважали диявола владикою і навіть творцем “світу цього”, із чого випливала ненависть до всього земного, в тому числі до держави, церкви та інших соціальних інститутів.

Марани, маррани – навернені в християнство (добровільно, чи примусово) *євреї* в Іспанії та Португалії. Назва поширилася в XIV-XV ст. Частіше всього займалися торгівлею, відкупом податків, займали державні посади, зустрічалися морани священники. Піддавалися переслідуванню інквізицією, що звинувачувала їх у таємному відправленні єврейських обрядів. Мали місце численні погроми маранів (Севілья – 1391, 1439, Толедо – 1449, 1467, Кордова – 1473, Сеговія – 1474, Ліссабон – 1504,1505).

Мартин I – *папа римський* (649-655). Представник антиімператорської партії в Римі. Почав керувати церквою відразу після обрання, не чекаючи згоди і підтвердження імператора. Скликав у Латерані собор 649, на якому було засуджено монофелітство та релігійні едикти імператорів Іраклія та Констанса II. Реакція імперії була миттєвою. Папу викрали представники Равенського екзарха і доправили в Константинополь. Висланий в Херсон (Корсунь), він помер від виснаження 655. Його ім'я внесено до списку святих мучеників.

Мартин IV – *папа римський* (1281-1285). Сімон Монпетье із Бріона (Франція). Був скарбничим французького королівства. Кардинальську шапку отримав із рук *Урбана IV*. Профранцузької орієнтації. Під впливом Карла Анжуйського, що планував розпочати війну проти візантії, відлучив від церкви (*анафема*) візантійського імператора Михайла Палеолога як єретика і схизматика. Справа Ліонської унії була остаточно похована (*Григорій X*). Не дивлячись на протекцію папи, повстання на Сицилії, спричинило перехід острова під владу арагонської династії.

Мендиканти – (від лат. mendicare – „жебракувати”, просити милостиню) - ченці жебракуючи орденів.

Меровінги – перша королівська династія французької держави. Назву отримала від імені Меровея. В VII ст. після роздроблення Франкського королівства, в його складі відособилися самостійні області, які очолили королі із дому Меровінгів. Головними представниками Меровінгів були: Хільдерік I (457-481), *Хлодвіг I* (481-511), Хільперік I (561-584), Хлотарь II (584-629) – в Нейстрії до 613, Дагоберт I (629-639). Дагоберт I став останнім дієздатним королем династії Меровінгів. Після його правління наступила епоха «лінивих королів», в яку фактичними правителями королівства стали майордоми. Останнім королем династії був Хильдерик III (743-751), якого від влади усунув *Пипін Короткий*.

Меса – (від лат. missa – відпускати, відпущення) – головне щоденне богослужіння в католицькій церкві; обідня. Церемонія формувалася з IV до VIII ст. Див. *літургія*.

Меченосці – (Брати Христова воїнства) – духовно-лицарський орден, заснований на захопленій німецькими феодалами землі лівів у 1202 р. з ініціативи ризького єпископа Альберта. Назву отримав через зображення на білих плащах поруч із червоним хрестом і червоного меча. Членами ордену були лицарі із багатьох країн. Проводили активну експансію в Східній Прибалтиці, привласнюючи собі частину захоплених земель. У 1236 р. були наголову розбиті литовцями біля Шяуляя. За закликом папи римського орден був відновлений і об'єднаний у 1237 р. із *Тевтонським орденом* в якості однієї із його 10 провінцій – Лівонським орденом. Останньому належали латиські та естонські землі. У XVI ст. орден визнав себе васалом польського короля і великого князя литовського. 1561 р. тодішній магістр Говард Кеттлер оголосив Лівонський орден світським володінням – князівством Курляндія.

Микола I – *папа римський* в 858-867. Походив із знатного римського роду. Родич папи *Лева IV*. Після розпаду імперії Каролінгів, в якій папа знаходився у залежності від франкських монархів (див. *Карл Великий*), виступив із ідеями незалежності церковної влади від світської, опираючись, зокрема, на підложні *Константинову грамоту* та *Псевдоісидорові декреталії*. На руку Миколі I зіграв і Верденський поділ імперії 843, коли гарантією статусу імператора – тепер тільки одного із трьох франкських королів – стало володіння Римом і акт коронації в соборі св. Петра. За папами остаточно закріплюється право коронації римських імператорів. Надзвичайно гострою була реакція Миколи I на розлучення короля Лотаря II, що кинув дружину заради коханки Вальдради. Папа не тільки визнав цей шлюб недійсним, чим засвідчив своє право засуджувати світську владу. При Миколі I церковні собори перетворилися на провідників рішень папи. Він не зупинявся перед відлученням від церкви невдоволених його політикою єпископів та архієпископів. Свою юрисдикцію Микола I прагнув поширити і на східне християнство. Його опонентом був константинопольський патріарх

Фотій. Гострий конфлікт із Візантією відбувся і через хрещення Болгарії. Для країни виникла дилема звідки приймати християнство – з Риму чи Константинополя. Запровадження християнства із Риму не несло за собою політичного підпорядкування ззовні. Але історичні реалії склалися так, що для болгарського царя Бориса I через поразку у війні з Візантією і за умовами «Глибокого миру» 863 не залишалося нічого іншого як прийняти християнство східного візантійського обряду, що автоматично вело і до політичної залежності від візантійської імперії, із якою вже два століття Болгарія вела боротьбу за своє існування. Саме через це Микола I безуспішно вимагав вилучення із території Болгарії усіх візантійських священників. Конфлікт загострився і через вимогу Миколи I зняти константинопольського патріарха Фотія, що розробив власну зовнішньополітичну доктрину Візантійської імперії, в основі якої лежала активна місіонерська діяльність. Після відмови офіційного Константинополя, сам його зняв на скликаному в Римі соборі. У відповідь на Константинопольському соборі 867 на Миколу I була накладена *анафема*. Останній впливовий папа перед «темним сторіччям» в історії Церкви (кінець IX – початок XI ст.).

Микола II папа римський 1059-1061. Жерар із Бургундії. Був єпископом Флоренції. Його сходженню на папський престол посприяла група кардиналів-реформаторів на чолі із Гільдебрантом (майбутній папа *Григорій VII*), що вели запеклу боротьбу із римською аристократією, яка скориставшись послабленням королівської влади (смерть *Генріха III* і регентство Агнеси) обрала на престол Бенедикта X, оголошеного антипапою. Микола належав до крила церкви, що виступало за її реформу і очищення (*кльонійський рух*), лідером якого був Гільдебранд. Микола II скликав 1059 Латеранський собор, який прийняв доленосне рішення про обрання папи *колегією кардиналів*. Це був перший рішучий крок у боротьбі за *інвеституру* з королівською владою. Своїми декретами Микола II різко засудив *симонію* та шлюбність духовенства. Однак, скликаний в 1061 в Базелі на вимогу імператора церковний собор, оголосив декрети Миколи II такими, що не мають сили. За понтифікату Миколи II намітився поворот у папській політиці стосовно норманів Пд. Італії (також з ініціативи Гільдебранта). Папа уклав мир з представником нормандським роду Альтавіла Робертом Гвіскарром (Хитруном), що очолив завоювання Апулії. Згідно договору, підписаного в Амальфі (1059), нормани визнали себе васалами апостольської столиці, за що отримали в лен уже захоплені ними території на Пд. Італії та Сицилію, яку зобов'язалися звільнити від арабів. З цього часу папство часто вдавалося до військової допомоги норманів, що унезалежило їх від втручання імператорських військ

Микола III – папа римський (1277-1280). Джовані Гаetano Орсіні, син сенатора Риму Маттео Орсіні, котрий першим заклав на ключ кардиналів-виборців (див. *Целестин IV*). Ще в молодості був призначений кардиналом-дияконом собору св. Миколая в Карцері, згодом великим інквізитором

католицької церкви. Його відрізняла енергійність, яку направляв не стільки на поширення християнської віри, скільки на примноження слави та багатства свого роду. Данте помістив його в пекло за стяжательство і *непотизм*. Розпочав будівництво нового папського палацу біля собору св. Петра.

Микола IV – папа римський (1288-1292). Джіроламо Маскі. Францисканець. Був обраний генералом молодших братів (*францисканський орден*). Став *кардиналом*, був *легатом* на Близькому Сході. В час його понтифікату сарацини захопили Акру (1291), що засвідчило кінець епохи *хрестових походів*. Його легат – францисканець Іоан із Монтекорвіно, був відправлений до Індії та Китаю, де пізніше у 1305 з’явилася перша єпархія в Пекіні. З ініціативи папи були відкриті університети в Лісабоні та Монпельє.

Микола Кузанський (1401-1464) – німецький філософ, теолог, вчений, відомий церковний і політичний діяч. Народився в сім’ї рибалки та виноградаря. Вчився в університетах Гейдельберга та падуї. Вивчав математику, юриспруденцію, природознавство, згодом теологію. Отримав духовне звання. Служив кардиналом з 1448, єпископом у Бріксені (Тіроль) з 1450, генеральним вікарієм у Римі з 1458. Більшу частину життя прожив у Італії, де сприйняв гуманістичну ідеологію. Переосмисливши середньовічний неоплатонізм, створив свою оригінальну інтелектуальну, діалектичну систему – картину світу – синтез античних ідей, *схоластики*, містики та природознавства; представник неоплатоністського ідеалізму зі схильністю до *містицизму* в душі *Екхарта*. Як філософ висловив ідеї, передбачив багато тенденцій, що не втратили значення і по сьогодні.

Автор природничих, математичних творів, один із попередників математичного аналізу; висловив здогад, що Земля обертається навколо Сонця і не є центром Всесвіту, попередивши тим самим космологію М.Коперніка; доводив безконечність і вічність світу; запропонував реформу календаря; склав географічну карту Центральної і Східної Європи. Зібрав велику колекцію давніх рукописів. Головна праця – «Вчене призначення» (1440).

Мілленаризм – віра в майбутній прихід на Землю тривалого періоду (символічно тисячоліття) миру і процвітання. Надихав більшість єретичних течій середньовіччя (*єретики*).

„Міліція Ісуса Христа” – див. „Воїнство Ісуса Христа”

Міністр генеральний – звання особи, що очолювала францисканський орден. Першим генеральним міністром ордену був св. Франциск Асизький. Згідно статуту ордену, генеральний міністр обирався не генеральному

капітулі та генеральним капітулом біг бути знятим, будучи неспроможним або не достойним до служіння.

Міністр провінційний – звання особи, що очолювала відділення францисканського ордену в тому чи іншому регіоні (межі останнього, зазвичай, співпадали із державними). Іноді провінція об'єднувала декілька країн (якщо там нараховувалося небагато монастирів) і, навпаки, одна країна могла мати декілька провінцій, наприклад, Італія. Провінційні міністри приймали участь у виборах *генерального міністра* ордену і направляли братів з місією проповіді Євангелія.

Мінорити – див. **францисканці**.

Мир – 1. Символ і сфера зла, яке слід зневажати і уникати (головні теми середньовічної духовності: *fuga mundi* – відхід монаха із миру; *contemptus mundi* – зневага (презренне) до світу-миру. *Інокентій III* в кінці XIII ст. перед обранням на папський престол написав традиційний «*De contemptu mundi*»). 2. Ідеал при всіх реальностях і спокусах війни, які нав'язувалися воєнним класом (тими, хто воює). Мир не війна. Церква прагнула його утверджувати регламентувати через *Божий мир*, *Боже перемир'я*.

Мир Божий – див. *Божий мир*.

Миро – (грець. *myron*) – назва речовини, що використовується Християнською церквою при таїнстві миропомазання. Спочатку з цією метою використовувалася чиста рослинна олія. З VI ст. до олії стали додавати бальзам та ароматичні речовини. У католиків миро складається із елея та перувіанського бальзаму.

Миропомазання – християнське таїнство, що надає людині силу благодаті Божої, обряд помазання чола, рук, грудей, очей, вух, ніздрів особливим маслом – *миро*, яке освячувало людину; здійснювалося також при коронації монархів.

Миряни – люди, що належать до церкви, проте не висвячені в духовний сан.

Митра – (грець. *mitra* „широкий пояс”, „головна пов'язка”) – головний убір *єпископа*. З кінця XI ст. митру почали носити і абати монастирів. До XII ст. митра була ще дуже низькою, тільки обвивала спереду чоло. З XII ст. вона набула вигляду дворогої корони.

Митрополит – єпископ *митрополії*, головного міста церковної провінції (*діоцеза*).

Мінорити (“молодші брати”) – вітка францисканського ордену. Сповідували крайній аскетизм. Див. *францисканці*.

Міраклъ – (від лат. *miraculum* – диво) – жанр релігійної драми в XIII-XIV ст. Найбільшого поширення здобув у Франції. Сюжетну основу міраклю склали легенди про чудеса, які здійснювала Богоматір або який-небудь святий, відомий як покровитель даної місцевості. Згодом у міраклі почали включати світські та реалістичні елементи, що стосувалися життя городян. Міраклі із самого початку ставилися і виконувалися городянами не в церкві, а на міських площах, з пишною бутафорією та барвистими костюмами.

Місіонери – проповідники, яких посилала церква для пропаганди серед іновірців і навернення їх до своєї віри. Першим папою, що розгорнув активну місіонерську діяльність був Григорій I Великий (590-604 рр.). У ранньосередньовічній Європі (VIII ст.) надзвичайним впливом і значущістю користувалися *англосаксонські місіонери* (особливо Вілліброд (Климент) та Вінфріт (Боніфацій)), які заклали фундамент Римської церкви на континенті на північ від Альп та сприяли зближенню папства із Каролінгами. Саме з цього часу папство здобуло право санкціонувати і направляти місіонерську діяльність церкви і держави. *Франко-папський союз* породив і особливий тип християнської місії, яка несла віру на вістрі меча. Деякі іншими за характером, більш “дипломатичними” були християнські місії, організовані Візантією. Її місіонери проповідували мовою тих народів, яких хотіли навернути. Так, візантійські проповідники Кирило та Мефодій стали творцями слов’янської азбуки.

Містерія – (від грецького *mysterion* - таємниця, таїнство) – вид середньовічної релігійної вистави, що виникли в XII-XIII ст.. здобули поширення у Франції, Англії, Німеччині. Постановкою містерій, в яких іноді брало участь сотні людей, займалася міська рада і ремісничі цехи. Розігрувалися зазвичай біблійні сюжети (англо-нормандська “Гра про Адама” (сер. XII ст.), “Містерія Старого Завіту” (50-ті рр. XV ст.). Містерії приурочувалися до релігійних свят, ярмаркових днів. Могли тривати від декількох днів до кількох тижнів. З часом релігійно-дидактичні мотиви почали поступатися побутовим і комічним елементам, біблейські персонажі набули рис живих людей. Посилення світського начала спричинило в XVI ст. заборону містерій церковною владою.

Містицизм – (від грецького *mystikos* – таємничий) – напрямок середньовічної філософії. Першим західноєвропейським середньовічним філософом містичного напрямку був Іоан Скот Еріугена. Засновником містицизму вважається Бернар Клервоський. В XII ст. крупним центром містицизму у Франції була богословська школа при монастирі Сен-Віктор, з діяльністю якої пов’язані релігійні мислителі-містики Гільом із Шампо, Гуго

Сен-Вікторський. Відомими містиками були Петро Даміані, Бонавентура, Микола Кузанський. На противагу схоластам містики стверджували, що шлях осягнення Бога полягає не в логіці і роздумах, а в надрозумовому спогляданні і почутті, через релігійні емоції. Під містицизмом розуміли також здатність вступати у безпосереднє спілкування з Богом, розчиняти власну особистість в особистості Бога. Ортодоксальні містики прагнули навіть замінити схоластику містикою (напр., Бернар Клервоський). Більшість ортодоксальних містиків належали до францисканського ордену, неортодоксальні були тісно пов'язані з неоплатонізмом.

В середньовічному православ'ї проявом містицизму був ісіхазм (найбільший його теоретик – Григорій Палама (XIV ст.)). Суть ісіхазму - в прагненні до єднання людини з Богом через аскезу. Очищення душі сльозами, молитовною медитацією, осягання душі божественним світлом. Ісіхазм надзвичайно вплинув на візантійський іконопис.

Мобільність – дуже висока в Середні віки. Засуджувалася як гріх, що порушувала спокій суспільства, стабільність і незворушність якого вважалася запорукою спасіння.

Монастирі – общини ченців, що дотримувалися певних статутів і підпорядковувалися абату (настоятелю). Першим у Європі в 400 р. з'явився монастир Лерін біля Канн. Він став центром цілої чернечої “республіки” вздовж р. Рони. Скоріш за все саме в Леріні бере початок магістральний напрямок західного чернецтва, що отримав завершену форму в статуті св. Бенедикта із Нурсії (бл. 480/490-555/560). В 529/530 р. він заснував на горі Кассіно біля Неаполя (звідси монастир Монтекассіно) монастир. Статут, складений ним для свого монастиря згодом широко розповсюдився по всій Європі.

Монастирська церква – сформувалася в Ірландії а V-VI ст. При слабкому єпископаті, монастирі здійснювали пастирське служіння, а абати та абатиси самі призначали єпископів чи митрополитів. Свій авторитет ірландські монастирі заслужили надзвичайно строгою аскезою. Однією із її форм стало **паломництво** Христа ради. Одним із найвідоміших паломників-проповідників на континенті (VI ст. в Галлії) був св. Колумбан. Він домагався повної правової незалежності своїх обителів від влади єпископа.

Монахи „чорні”, „білі” – „чорними” монахами називали **бенедиктинців**, особливо монахів із абатство **Клюні**; „білими” – членів ордену **цистерціанців** (за кольором одягу). Див. **чернець**.

Монголи – захопили християнський Схід у 1240-1243. Зродили великі надії Заходу на навернення до католицизму і спільну боротьбу із мусульманством.

Монофеліти – (від грецького monos – один і thelysis – воля) – прихильники християнське вчення, що виникло як компроміс між ортодоксією і **монофізитством**. Монофеліти стверджували, що Ісус Христос має дві природи, сутності (божественну і людську), але єдину волю (божественну). Засуджене VI Вселенським собором у Константинополі в 680 р. як христологічна ересь.

Монофізити – (із грецької monos –один і physis - природа) - . Послідовники вчення архімандрита одного із константинопольських монастирів Євтихія. На відміну від Несторія він впав в іншу крайність і відкидав людську природу Христа, вважаючи, що все в ньому було поглинуте божественною іпостассю. Вчення засуджене на IV Вселенському соборі в Халкідоні в 451 р. Це вчення стало пануючим у Вірменії, що відстоювала свою незалежність від Візантії. Монофізитська церква існує і донині у Вірменії та Ефіопії.

Монтекасіно – назва монастиря, заснованого на горі Касіно біля Неаполя Бенедиктом Нурсійським (див. *Бенедикт Нурсійський*) у 529.

Монтереаль – резиденція бенедиктинського монастиря, заснованого недалеко від палермо Вільгельмом II Сицилійським в 1174. Та архієпископом сицилійським. Кафедральний собор, споруджений в 1166-1189 став шедевром, що поєднав західноєвропейські, візантійські та мусульманські стилі та техніку.

Море – символ мінливості та хисткості світу-миру. Сфера загрози. Переплисти море було великою заслугою. Звідси вища цінність *хрестового походу* морським шляхом.

Мусульмани – послідовники релігії ісламу.

- Н -

Навернення – лякало і в той же час було бажаним, бо приводило до збільшення християнської сім'ю, зменшувало шанси на спасіння кожного, бо Бог встановлював фіксовану пропорцію обраних. Спочатку насаджувалося силою, згодом переважаючою стала тенденція навертати переконанням (*місіонери*). У випадку *еретиків* проповідь відступала перед *інквізицією*. Велика подія в житті святих, що означала їх зречення світу-миру (*Християнський світ, мир*).

Непотизм – (від лат. nepos – внук) – роздача прибуткових посад церковних звань і земель римськими папами своїм родичам. Широко розповсюдився в XV-XVI ст. В результаті надзвичайно піднялися Боргезе, Лудовізі, Альдобрандіні та ін.

Несторіани – послідовники вчення константинопольського патріарха Несторія (помер в 450 р.). Несторій розділяв природу Ісуса Христа на божественну (Бог-Син, Христос) і людську (Ісус). За його вченням Ісус був людиною (звідси Діву Марію вважав не Богородицею, а Христородицею), яка потім стала Христом. Несторій вважав, що божественне і людське начало в Ісусі Христі існують тільки у відносному поєднанні, але не злиті повністю. Заперечуючи *аріанству*, стверджував співвічність Бога-Сина і Бога-Отця. Вчення було засуджене як христологічна *єресь* на III Вселенському соборі в Ефесі в 431 р. Не дивлячись на це, несторіани заснували свою церкву і розгорнули місіонерську діяльність у Персії, а згодом в Китаї, Монголії, Індії.

Нікопольський хрестовий похід – хрестовий похід 1396 п'яти європейських держав (Угорщини, Німеччини, Чехії, Франції і Польщі) проти турок за ініціативи угорського короля Сигизмунда I. Мав зупинити турецьке проникнення до Європи, що розпочалося з 60-х рр. XIV ст. 25 жовтня 1396 біля Нікополя на Дунаї (Болгарія) відбулася битва, в якій європейські рицарі були вщент розбиті турецькими військами Баязида. Турки взяли в полон бл. 10 тис. рицарів (тільки 300 знатних полонених отримали право на викуп). Поразка європейців була спричинена бездарним командуванням Сигизмунда, слабкої організованості і нездатності підпорядковуватися одному командуванню. Після поразки під Нікополем Туреччина остаточно закріпилася на балканському півострові.

“Німецьких пап” епоха - період в історії церкви з 1046 до 1058 рр. В ці роки римську церкву очолювали папи німецького походження, що опиралися в справі реформи церкви на імператора. Йдеться в першу чергу про „правителя ченців” Генріха III (1039-1056). Реформаторські прагнення германських імператорів були спрямовані на зміцнення системи *імперської церкви*. Оздоровлення церкви Генріх III розпочав із Риму, поклавши край владі римської аристократії над Апостольським Престолом. В 1046 р. він скинув відразу трьох пап, вибраних різними угрупованнями римського духовенства і нобілітету. Після чого сам призначив папою німецького єпископа, прихильника реформ. Серед трьох, призначених ним пап, найбільш відзначився єпископ Бруно з Тула, що правив під ім'ям Лева IX (1048-1054). Він провів реорганізацію папської канцелярії, яка отримала назву *римська курія*. Поруч із значним штатом писарів і нотаріїв, до неї увійшли найближчі радники Лева IX із числа реформаторів церкви (Гумберт, кардинал-єпископ Сільва Кандіда, Гільдебрант (Григорій VII), Фрідріх Лотарінгський (Стефан IX), Гуго Кандід, кардинал-єпископ Остії Петро Даміані). Ці радники створили *колегію кардиналів*. Метою реформ була заборона *симонії*, світської *інвеститури* і шлюбності духовенства.

Ніч – складова горизонтального простору в світосприйнятті середньовічної людини, вселяла страх, бо в цей час середньовічна людина була безсила проти диявола, злодія, темноти. Обставина, що ускладнювала середньовічне правосуддя. Злочини, що скоювалися вночі, каралися більш суворо. В той же час ніч – це час для молитов, медитації, зрештою є Різдвяна ніч.

Новіціат – (лат. novus – «новий») інститут попередньої підготовки і привикання до чернечого життя, до дотримання статуту чернечого ордену. Період учнівства передував прийняттю чернецтва. Новіцій (послушник) носив особливий одяг ордену, відмінний від мирського, виконував статут ордену і підкорювався його начальству, але в будь-який момент міг повернутися в мир. Новіціат зазвичай тривав рік, потім новіцій після постригу ставав повноправним ченцем.

Ногаре Гійом (? – 1313) – французький легіст, канцлер Франції з 1307, професор права в університеті Монпельє (з 1291), з 1296 член королівської ради, радник *Філіпа IV Вродливого*. Соратник короля у боротьбі із папою римським *Боніфацієм VIII*: очолив посольство, відправлене до Італії для врегулювання конфлікту із папою. Зустріч із Боніфацієм VIII відбулася в його літній резиденції в Анан’ї (біля Риму). Члени делегації повелися з папою дуже грубо, сам Ногаре ніби-то навіть завдав удару старому папі залізною рукавицею. 86-літній папа невдовзі помер. Ногаре був прихильником сильної королівської влади. Активно долучився і до процесу проти *тамплієрів*.

Ноткер Заїка (840-912) – поет, теолог, історик, представник пізнього періоду «*каролінського відродження*». Народився в Швабії, освіту отримав в школі при *Сен-Галленському монастирі*. У цьому ж монастирі продовжив викладацьку роботу, завідував монастирською бібліотекою, писав свої твори. Звідси і його прізвисько – *Сен-Галленський монах*.

Працював у багатьох галузях літератури; йому належить перший підручник *патристики*, що містив анотовану бібліографію коментарів до Біблії, уривки із творів Отців церкви, життя святих (*агіографія*), церковних історій. Створив близько 50 секвенцій (розспівів), був автором текстів і мелодій, написав підручник музики, що опирався по своїй структурі на аналогічний твір *Боеція*. Найбільш відомий твір – «Діяння Карла Великого», в якому описані ряд епізодів з життя франкського короля та імператора. Існує думка, що твір був замовлений королем Карлом III Товстим.

Нотр-Дам, Собор Паризької Богоматері – єпископський престол, побудований на місці християнської базиліки, до якої тут раніше знаходився давньоримський храм. Будівництво було розпочато єпископом Морісом де Сюллі в 1163. Хор був завершений 1177, трансепт і неф в 1196, фасад – 1250. В XIII ст. споруджувалися і капели нефа, хору, подовжувався трансепт. В

XIV ст. добавився амвон, аркбутани. Величний храм довжиною в 130 м і шириною 50 м (висота – 35 м.) вміщав до 9000 прихожан. Типовий ансамбль строгої *готики*.

Нунцій – (лат *nuntius* – „вісник”) – посланець папи римського. Первісно нунціями називалися прелати, що відсилалися в певне місце для захисту єпископських прав папи. Згодом нунції – дипломатичні представники папи при головних дворах; вони належали до послів першого класу.

- O -

Обітниця – формальна і добровільна обіцянка, дана Богові. Кожна доросла людина могла дати обітницю, це була поширена практика в середньовічному християнстві. Але здебільшого обітниці давали люди, які вступали до релігійних обителей. В середні віки *ченці*, черниці, *жебракуючі ченці* та *каноніки*, як правило, включали до своїх обітниць зобов'язання дотримуватися вбогості, цноти та послуху.

Облат – дитина, яку віддавали в монастир батьки. Цю практику було впроваджено ще в VI ст. “Статутом” Св. Бенедикта і скасовано в кінці XII ст. папами. Облата часто протиставляли *конверсові* – людині, яка приходила в монастир дорослою.

Одержимі – психічно або нервово хворі, патологічно збудливі, яких вважали одержимими дияволом і котрі підлягали екзорцизму святих або спеціалізованих священників (екзорцистів).

Оккам Уілям (бл. 1300-1350) – англійський філософ-схоласт, представник пізнього номіналізму (схоластика). Вчився в Оксфордському університеті, член ордену францисканців. Виступав проти політичних зазіхань католицької церкви та католицької ортодоксії. В 1324 був звинувачений у ересі, попав до тюрми в Авіньйоні, втік до Мюнхена (1328) до двору імператора Людвіга Баварського. Написав ряд богословських та філософських творів. Поруч із *Марсілієм Падуанським*, *Данте* був розробником теорії про необхідність відокремлення церкви від держави, за верховенство світської влади. Критикував теократичні зазіхання папства. Не визнавав непогрішимість папи. Обґрунтовував необхідність повного розмежування сфер віри і розуму; стверджував, що теологія повинна займатися виключно питаннями віри і не втручатися у сферу розуму. Завданням пізнання є осягнення реально існуючих одиничних речей за допомогою досвіду. Універсалії на його думку є тільки знаками та існують тільки в розумі. Важливими були ідеї Окками про вічність руху та часу, про безкінечність та вічність Всесвіту. Вчення окками було добре відоме як в

Англії, так і в інших країнах Європи. Послідовниками Окками були Микола із Отрекура, *Бурідан*, Нікола Орем.

Олександр II – *папа римський* (1061-1073). Ансельмо із Багджіо. Папою його оголосила колегія кардиналів-виборщиків зініційована *Гільдебрантом* після звістки про викрадення представниками римської аристократії із Латеранського собору знаків папської влади. Вони були надіслані молодому німецькому королю *Генріху IV* разом із пропозицією стати римським патрицієм і призначити на папський престол єпископа Парми Кадала. Це було порушення рішень Римського синоду 1059, згідно якого обирати папу мав *конклав кардиналів*. Олександр II був палким прихильником реформи церкви, другом герцогів Тоскани та прихильником міланських *патаренів*, тому кардинали могли розраховувати на підтримку багатьох міст Італії. Імператриця-регенша згодом таки визнала законним Олександра II, але напруження у відносинах між папством і німецьким двором не спадало. Подальше загострення конфлікту спричинила справа навколо розлучення Генріха IV з Бертою та призначення ним єпископом Мілану всупереч папі свого кандидата. Папа наклав *анафему* на королівських радників, а самого Генріха викликав до Риму для пояснень. Приїзду короля не дочекався, помер у Латеранському палаці.

Олександр III – *папа римський* (1159-1181). Роландо Бандіnellі із Сієни, видатний вчений. Юрист, кардинал-настоятель собору св. марка, папський канцлер. Його понтифікат один із найдовших (23), хоча двадцять років він провів у вигнанні через боротьбу *гвельфів і гібелінів*. Натхненник *Ломбардської ліги*, що успішно боролася із *Фрідріхом I Барбаросою*. Останній після своєї поразки при Леньяно (1176) підписав із папою договір у Венеції (1177) згідно якого визнавав суверенітет папи в справах церкви і відмовлявся підтримувати антипап. При цьому підтвердив цілісність Папської держави. Цілування Фрідріхом I туфлі Олександра III засвідчило відмову від планів відновлення верховенства імператора над папством. 1179 скликав III Латеранський собор, на якому було прийняте рішення, що при виборі папи вибраним вважається кандидат, за якого проголосували дві треті кардиналів без жодного втручання ззовні. Вперше на цьому соборі була присутня велика делегація єпископату Англії. Олександр III канонізував *Едуарда Сповідника*, *Томаса Бекета*, *Бернара Клервоського*.

Ордалії (“божий суд”) – (від англосакс. *ordol* – суд, присуд, вирок) - слідча процедура, що застосовувалася в середні віки. Це було випробуванням звинуваченого водою чи вогнем. Заснована на переконанні, що божественна сила допоможе визначити винною чи невинною людину, яку випробовують. Випробування вогнем заключалося в тому, що звинувачений повинен був тримати руки у вогні, проходити через багаття, тримати руками розпечене залізо. При випробуванні водою потрібно було дістати якусь річ із киплячої води, звинувачуваного могли занурювати зв’язаного в холодну воду і т.ін.

Ордени католицької церкви – (від лат. ordo – ряд, розряд, ordo religiosus) – постійні, утверджені церквою (папою римським) спільноти чоловіків та жінок, члени яких приносили урочисту **обітницю** бідності, цноти і послуху та зобов'язувалися дотримуватися статуту ордену. Обітниці передбачали повне і довічне присвячення себе Богу; вони позбавляли члена ордену прав володіння та розпорядження майном, вступу в шлюб, звільняли його від усіх мирських зобов'язань. Чоловічі ордени звільнялися (за деяким виключенням – турбота про душу, здійснення **тайнств**) від верховного нагляду **єпископів**. Відмінною ознакою ордену було довічне перебування в монастирі (для францисканців та домініканців – постійне перебування в одній провінції). Орден, як правило, очолював генеральний **настоятель** (в різних орденах називався по-різному: генеральний **абат**, пріор, ректор, **міністр**, магістр) та загальні збори (генеральний **капітул**), що складався із провінційних настоятелів, що вибиралися провінційними соборами (капітулами) та відали життям ордену в провінції. На чолі окремих общин знаходилися настоятелі (абати, пріори, Гвадіани, абатиси), що обиралися капітулами. Ордени різнилися за способом життя (**кіновіти**, монахи-**пустельники**, або **єреміти**), цілям, чернечому строю. Із середньовічних орденів найбільш відомими були наступні: **бенедиктинці, цистерціанці, премонстранти, августині, жєбракуючі ордени (францисканці, домініканці, клариси), духовно-рицарські ордени (госпітальєри, тамплієри, тевтонці)**

Ординація – призначення священника на посаду шляхом рукоположення його в священницький сан.

Орем Нікола (бл. 1323-1382) – французький філософ-номіналіст, математик, фізик, послідовник *Оккама*. Зробив спробу сформулювати закон падіння тіл, розвинув вчення про добове обертання Землі та висунув ідею застосування системи координат.

Орсіні – знатний римський рід. Дав 5 *римських пап*, багатьох *кардиналів*, кондотьєрів. Перші згадки про Орсіні відносяться до XII ст. Особливого становища, влади, впливу і багатства домоглися в XIII ст. Ворогували із римським родом Колонна. Підтримували папську владу.

Отлох Еммерамський (бл. 1010 - бл. 1070) – монах, викладач монастирської школи. Вчився в школа при монастиря Тегернзея, Гесрфельда; дав чернечу обітницю в монастирі св. Еммерама, де і залишився в якості вчителя. Залишив дві автобіографічні книги – «Книгу видінь» та «Книгу про спокуси, перемінну долю та твори». У них містилися поради як уникнути спокус за допомогою Святого Письма. Особливий інтерес представляє його «Книга прислів'я». Це своєрідний навчальний посібник для вивчення

латинської мови та основ етики. Книга складається із 20 розділів, побудованих за алфавітним принципом.

Оттон I (912-973) – король Німеччини з 936, імператор Римської імперії (*Священна Римська імперія*) з 962, представник Саксонської династії, син Генріха I. Для зміцнення центральної влади і обмеження сепаратизму знаті зробив ставку на церкву, яку поставив на службу державі. Систематично наділяв імперські монастирі та єпископства великими земельними володіннями та широкими привілеями (*Оттонівські привілеї*) За правом *інвеститури* здійснював призначення на всі вищі духовні посади вірних собі людей. (Канонічне обрання не відмінялося, але залишалося простою формальністю). Використання в інтересах королівства церковної організації в умовах, що склалися в країні, було найбільш ефективним способом здійснення влади. До того ж ця практика була успішно апробована ще *Карлом Великим*. Від призначених королем прелатів вимагалось виконання в інтересах держави широкого кола світських обов'язків – від судових до фіскальних та військових. Як і в час розквіту Каролінзької імперії, до трьох четвертих важкої кінноти в оттонівське військо приводили із собою абати та єпископи. Логічним для успіху єпископської політики Оттона I – підпорядкування собі папської влади - виявилось і прагнення продовжити давню каролінзьку традицію коронування в Римі. Під час першого походу за Альпи 951 Оттон не зміг досягнути Риму, але звільнив із ув'язнення вдову короля Лотаря Аделаїду, одружився з нею і прийняв титул короля Італії. У 961, скориставшись запрошенням римського папи *Іоана XII*, що знаходився в скрутному становищі, не зустрівши серйозного опору, пройшов через всю Північну Італію і вступив до Риму. Тут 2 лютого 962 був проголошений імператором. Сучасники в цій церемонії вбачали відновлення старої франкської традиції. Але згодом ця коронація стала представлятися рубіжною подією: з цього часу бере відлік історія нової уже німецької імперії (див. *Священна Римська імперія*).

З Оттоном I пов'язана активна християнізація слов'ян. Він створив ряд марок на слов'янському прикордонні і заснував декілька єпископств. Заснував нове архієпископство з центром у Магдебурзі спеціально для сприяння місіонерської діяльності серед слов'ян-язичників. Поширення християнства мало сприяти включенню вчорашніх язичників в імперську церковну систему, а отже, і в саму імперію. Боротьба із язичництвом вважалася прямим обов'язком всякого імператора – глави християнського світу – уже в силу його сану. Першим архієпископом Магдебурським Оттон I призначив «єпископа русів» Адальберона (*Адальберон Магдебурський*), що в 961-962 на запрошення княгині Ольги, здійснив з місіонерськими цілями поїздку до Києва.

Оттон II (955-983) – король та імператор Римської імперії (*Священна Римська імперія*) Оттонів з 973, із Саксонської династії; син *Оттона I*. Продовжив політику батька: боровся проти посилення герцогств, придушив

заколот герцога Баварського (976), зміцнив створену батьком єпископську систему. У спробі підкорити своїй владі Південну Італію (981), зіткнувся із супротивом арабів та Візантії і в 982 зазнав від них поразки при Котроні (Калабрія). Ця поразка стала поштовхом до виступу датчан, полабських слов'ян, які звільнилися від німецького панування в результаті повстання 983. У відносинах між імперією Оттонів та Візантією ворожість чергувалася із спробами заключити союз. Для Оттона II його батько домогся руки візантійської принцеси Феофано (Теофано), правда, не порфірородної, а отже, права чоловікові на візантійській престол це не надало. Після смерті чоловіка Феофано успішно управляла імперією за малолітства свого сина - майбутнього імператора *Оттона III*.

Оттон III (8=980-1002) – король Німеччини з 983, імператор Римської імперії (*Священна Римська імперія*) з 996, представник Саксонської династії; син *Оттона II*. До його повноліття (995) регентом при ньому була мати – Феофано (до 991) та бабка Адельгейда. За народженням наполовину сакс, наполовину грек, вважав себе нащадком Карла Великого та візантійського василевса, отримав добру освіту, був переконаний, що самою долею йому назначено відродити Римську імперію у всій її величі. Відразу після повноліття направився в Італію, де отримав корону італійського королівства та вперше в історії звів на папський престол німця («*німецьких пап*» епоха). Новий папа Григорій V відразу ж коронував свого государя в Римі. Оттон III мріяв про створення єдиної християнської світової держави з центрами у Римі Аахені та Константинополі. Влаштував собі постійну резиденцію в Римі на місці, де колись знаходився імператорських палац і ввів двір за візантійським зразком. Римських пап постійно пильно контролював, не підтвердив привілей, отриманих папським престолом від *Піпіна Короткого* та *Оттона I* і, навіть, назвав фальшивками «*Константинову грамоту*». Після смерті Григорія V імператор призначив папою під ім'ям *Сильвестра II* свого наставника в науках і старшого друга вченого Герберта із Орільяка.

Всесвітню «Римську імперію» Оттон III представляв як сукупність самостійних християнських королівств, підпорядкованих владі одного імператора. Цей політичний проект Оттона II не був підтриманий знаттю Німеччини. Ще гірше до нього віднеслися в Італії. Зрештою в Римі почався заколот, Оттон III втік із міста і згодом помер у віці 22 років, не залишивши спадкоємця. Королівська корона перейшла до представника бічної лінії Саксонської династії Генріха II, якому були чужі романтичні політичні фантазії попередника.

Стосовно християнізації та місіонерської діяльності на Сході. Оттон III, на відміну від діда, не прагнув включити всі новонавернуті землі на Сході Європи до системи німецької церковної організації. За його згодою були створені незалежні від німецьких прелатів архієпископства в Гнезно та Естергомі. Здобута таким чином церковна незалежність Польщі та Угорщини послужила важливим підмурком для формування самостійних королівств. Близьким до двору Оттона III був Бруно Кверфуртський, що в 1008 по дорозі

до печенігів, серед котрих прагнув проповідувати християнство, відвідав Київ.

Оттон Фрейзінгенський (1111-1158) – німецький історик. Був внуком імператора *Генріха IV* та дядьком *Фрідріха I Барбароси*. Отримав теологічну освіту у Паризькому університеті, потім вступив до ордену *цистерціанців*. Ревний прихильник *Бернара Клервоського*. З 1138 єпископ у Фрейзінгені в Баварії. Тут 1143-1146 написав свою знамениту *хроніку* «Про дві держави», де виклав події всесвітньої історії до 1146 як безперервну боротьбу земного та божественного начал. Цей твір з одного боку цінний з огляду на добру обізнаність автора у тодішніх церковних і політичних справах, адже йому як єпископу довелося бути в центрі суспільно-політичної боротьби та часто виконувати важливі доручення імператора; з іншого – це твір, де викладена своєрідна філософія історії, що свідчить про сприйняття відомим діячем своєї епохи.

У викладі хроніки автор тримається концепції *Августина*, але за широтою знань та осягненням античної спадщини не може рівнятися з ним. Град Небесний та земний набули у німецького автора більш конкретних рис римо-католицької церкви (*католицизм*) та *Священної Римської імперії*. Ідеальний Град Небесний для Оттона Фрейзінгенського є сукупністю віруючих у Христа, або ж сукупністю духовенства. Виклад історії Римської імперії веде безперервно від її початку (від царів-богів Януса і Сатурна до Фрідріха I Барбароси), взявши за основу принцип «перенесення» (*translatio*) імперії спочатку із Риму до Константинополя, згодом до франків, а потім її відновлення у Східно-Франкському королівстві. Відмінність сучасної йому імперії полягає у ключовій ролі в ній папської влади з часу Константинового дарунку («Костянтинова грамота»). Звідси і теократичні симпатії Оттона Фрейзінгенського.

Інший відомий твір Оттона Фрейзінгенського – «Діяння імператора Фрідріха I» (1157-1158). Дотримуючись офіційної точки зору заново виклав історію Німеччини з часу правління Генріха IV до 1156 (уже після смерті Оттона Фрейзінгенського хроніка була доведена до 1160 його секретарем Рахвіном).

«Оттонівське відродження» - короткий період піднесення (кінець X ст.) культурного життя в Німеччині при імператорах *Саксонської династії* – Оттонах. При дворі *Оттона I* відродилася академія, де збиралися освічені люди. Зріс інтерес до літературної діяльності, переписувалися рукописи, робилися спроби поширення знання класичної латини та римської літератури. При дворі і деяких соборах виникли школи. Одним із найбільш відомих учителів був вчений монах Герберт (950-1003) – людина незнатного походження, один із найбільш освічених людей свого часу: філософ, математик, музикант, астроном; був вчителем *Оттона III*, архієпископом, а в 999 імператор звів його на папський престол під ім'ям *Сильвестра II*.

Освіта поширювалася не тільки серед кліриків, але й серед мирян, її могли отримати і хлопчики і дівчатка. Багато знатних дам розмовляли і читали по на латині і славилися своєю вченістю. Найбільш відомою поетесою була *Хротвіта Гандерсгеймська* (друга половина X ст.). При Оттоні II, що був одружений на візантійській принцесі Феофано, посилювався грецький вплив. Особливо пишним і витонченим став побут двору і феодалів.. Для «оттонівського відродження» характерним було посилення культурних зв'язків із Візантією. Їх вплив був особливо відчутним у книжковій справі та мініатюристиці, головним центром якої став монастир Райхенау.

Оттонові привілеї – система привілей, пожалуваних німецьким королем Оттоном I церковним установам (перш за все єпископату). Метою їх введення було прагнення королівської влади зміцнити своє становище і заручитися на противагу опозиційно налаштованим світським феодалам підтримкою церкви. Сутність полягала в роздачі імунних привілей єпископствам і монастирям, жалування їм т.зв. “королівського банну” (т.т. сукупності державних функцій і королівських повноважень – судових, військових, адміністративних та ін.). Оттонові привілеї були складовою “єпископської політики” Оттонів, що привела до створення в Німеччині *імперської церкви*. Оттонові привілеї прив'язали церковні установи до корони і зміцнили на певний час королівську владу у Німеччині, однак невдовзі єпископи і абати перетворилися на церковних князів.

Отці Церкви – давні церковні письменники, які визначалися православною наукою, святістю життя й були визнані церквою як свідки Божого Передання. Отже, особливими прикметами, що характеризують Отців Церкви є: патристична давнина (кінцем патристичного віку є **VII Вселенський собор** та діяння і творчість св. Іоана Дамаскіна), православна наука, святість життя та визнання Церквою.

- П -

Павликіяни – (вважають від імені апостола Павла) – учасники одного із найбільших єретичних рухів. Зародився в VII ст. у Вірменії, а в VIII – IX ст. поширився в Малій Азії та європейських володіннях Візантії. По своїй суті павликіяни сповідували дуалістичне вчення. Вірили в довічну протилежність добра і зла, царства Бога і царства сатани, духу і плоті. Земний, матеріальний світ сприймали як царство Сатани, виступали проти земних правителів, що погрузили в пороках, проти розкоші і розпусти духовенства, відкидали церковну ієрархію, вимагали спрощення церковних обрядів. Павликіяни не визнавали таїнство хрещення і причастя, почитання Діви Марії і святих, поклоніння хресту та іконам, вимагали відновлення рівності ранньохристиянських общин, яку розуміли не тільки як рівність перед Богом, але і як соціальну рівність.

В 20-ті рр. IX ст. візантійський уряд прийняв проти єретиків жорсткі міри – прихильним до ересі загрожувала смертна кара. Рятуючись від переслідувань, павликіяни тікали до Арабського халіфату, де заснували свою колонію біля Мітілени. Після придушення повстання Фоми Слов'янина до них приєдналися залишки армії повсталих. В 40-х рр. IX ст. павликіяни побудували на березі р. Євфрату в Західній Вірменії фортецю Тефріку, що стала їх столицею. Незалежна від Візантії та Арабського халіфату, Тефріка стала пристанищем багатьох біглих селян та міської бідноти, звідки вони здійснювали багато успішних військових набігів. Захопити і зруйнувати фортецю після ряду невдалих походів вдалося тільки у 872 р. імператору Візантії Василю I.

Павло Диякон (бл. 720- бл. 799) – лангобардський історик, знатного походження. Отримав блискучу освіту, знаходився при дворі лангобардських королів у Павії, де прославився за літературний дар. Після завоювання франками Лангобардського королівства став монахом у монастирі *Монтекасіно*. В 782-786 перебував при дворі *Карла Великого*, був одним із представників «*каролінзького відродження*». Тут створив багато поетичних творів – послань та епітафій. Після повернення в Монтекасіно написав свій головний твір – «Історію лангобардів» - основне джерело по історії цього народу від найдавніших часів до 744 (рік смерті короля Ліутпранда). Твір містить важливі свідчення про суспільний і політичний лад лангобардів, про завоювання ними Італії, розвиток їхнього королівства. Написана із використанням різноманітних джерел, свідчень сучасників подій, «Історія лангобардів» вигідно відрізнялася за літературними якостями від творів істориків Раннього Середньовіччя.

Палімпсест (від грецького *palin* – знову і *psaio* – стирати) – середньовічний рукопис, в якому первісний текст стирався і замінювався новим. Найбільша кількість палімпсестів була створена в VII-IX ст. Головна причина появи палімпсестів – нестача пергаменту. Первісний текст на пергаменті змивався або зішкрібався ножом, після чого писар наносив новий текст. Палімпсести виготовлялися і у Високому Середньовіччі, аж до XV ст., але в XIII-XV ст. змивали в основному тексти перехідного змісту (наприклад, фрагменти рахунків, обліку і т. ін..) (*книга, кодекс*).

Паломництво – подорож віруючих до святих місць. В середні віки паломництво здійснювалося з метою долучитися до святості місця поклоніння, здійснення обітниці, або для спокутування гріхів. Як правило, паломники відвідували могили святих, церкви, монастирі, де зберігалися святі реліквії, що знаходилися неподалік їхнього місця проживання. Найбільш дієвим вважалося паломництво в Єрусалим до Гробу Господнього (місця, пов'язані з життям Ісуса Христа на Святій Землі), Рим, де прийняв мученицьку смерть апостол Петро, гробниця Св. Якова в Сантьяго-де-Компостелла (Північно-Західна Іспанія), Кельн. Далекі паломництва, які

становили серйозну загрозу для людей, що їх здійснювали, не рекомендувалися жінкам і ченцям. Першим - через можливість порушити або втратити під час паломництва свою чистоту, другі ж повинні були досягати особливої святості шляхом подвижництва в стінах своїх монастирів.

Папа - (від грецького *pappas* – “батько”) – в ранньому християнстві назва духовних керівників християнських общин. На межі II III ст. титул «папа» присвоювався Александрійському патріарху. На Заході цей титул носили єпископи Карфагену та Риму. Перший відомий напис «папа», що датується кінцем III ст., виявлений на стінах римських катакомб св. Калікста. З кінця V ст. цей титул відносився головним чином до римського єпископа, а з 1075 р. за рішенням папи Григорія VII, – виключно до нього. Офіційна номенклатура, що використовується у католицькому церковному праві, не використовує слова «папа». Його заміняють вираз римський *понтифік* (*Romanus Pontifex*).

Папа римський – глава католицької (римо-католицької) церкви. Примат єпископа римського опирався на політичне і культурне значення імператорського Риму, а також на тезі про апостольство єпископського престолу, згідно якій Римська церква була заснована апостолами Петром і Павлом. Посилаючись на наступництво своєї влади від апостола Петра, папи називали свої володіння „спадщиною Петра” („*patrimonium Petri*”). Їхня першість по достоїнству серед єпископів була визнана рішеннями Константинопольського (381) та Халкідонського (451 р. разом із Константинопольським патріархом) Вселенськими соборами. Верховенство папи в західному християнстві остаточно утвердилося в Ранньому середньовіччі. Вирішальну роль в цьому відіграв його союз з королями наймогутнішої в тогочасній Європі державі франків. В результаті дарунку короля Пипіна Короткого папи в середині VIII ст. стали монархами в своїй *папській державі (Патримоній св. Петра)* в Середній Італії.

Папи римські обиралися довічно. В Середньовіччі у виборах папи приймали участь поруч із вищим духовенством і світські особи. За постановами Латеранського собору (1059 р.) папу римського відтоді могла обирати тільки колегія *кардиналів (конклав)*. Спочатку папи носили титул “намісників апостола Петра”, а у Високому Середньовіччі їх стали розглядати як “намісників Ісуса Христа” (тепер повний титул папи: єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, спадкоємець князя апостолів Петра, верховний понтифік вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх держави-міста Ватикан, раб рабів Божих). Тоді ж з’явився і особливий головний убір пап римських – подвійна *тіара*, що символізував поєднання в його руках подвійної влади: духовної і світської. Неодноразово папи римські (Микола I, Григорій VII, Інокентій III та ін.) виступали з доктринами про верховенство папської влади над королівською. Значною мірою ця доктрина була втілена в пік могутності папства у XIII ст. В управлінні католицькою церквою папи опиралися на

створений для цього бюрократичний апарат – *курію* із сотнями чиновників-священнослужителів. Православна церква відкинула претензію пап римських на провідну роль у християнській церкві.

Папська держава – світська держава пап в Середній Італії з центром у Римі. Виникла в 756 р. після воєнних походів франкського короля Пипіна Короткого проти лангобардів, що загрожували Риму. В результаті перемоги король подарував (*“Пипінів дарунок”*) ці землі (Римську область і Равенський екзархат) папі Стефану II. Для виправдання світської влади пап (тим більше, що Рим та його околиці тоді вважалися візантійськими володіннями) була сфабрикована фальшивка – т.зв. *“Константинів дарунок”*.

Особливістю папської держави було те, що її правитель був одночасно і главою усіх католиків. Місцева феодальна знать розглядала папу перш за все як верховного сеньйора і часто вела з ним запеклу боротьбу. Ситуація загострювалася в час виборів папи, який через *целібат* не міг мати спадкоємця. Кожне із угруповань римської феодальної знаті, що поруч із духовенством приймало участь у виборах, прагнули поставити на престол свого представника. Цей порядок був змінений тільки в 1059 р., коли пап стали обирати тільки кардинали. Часто на результати виборів впливала воля могутніх імператорів (*“німецькі (германські) папи”*), королів ін. країн (*“Авіньйонське полонення пап”*).

За Карла Великого папа був фактично васалом правителя франків. Виборці папи приносили клятву вірності королю. В 800 р. папа Лев III в Римі урочисто коронував Карла імператорською короною. В папських володіннях діяли імператорські чиновники, суди. Після розпаду імперії Каролінгів на папському престолі з середини IX ст. розпочалася справжня чехарда. Часто папи були просто маріонетками в руках римської знаті. З 850 до 1050 р. середня тривалість *понтифіката* становила всього 4 роки. Після коронації у 962 р. Іоаном XII імператором Римської імперії германського короля Оттона I, він був визнаний верховним сеньйором папської держави. Зміцнення позицій папи в їх державі відбувалося паралельно із посиленням їх впливу у церкві і політичному житті Західної Європи з другої половини XI ст. Однак для римських городян папи залишалися перш за все феодальним сеньйором, і в Римі в 1143 р. вибухнуло повстання, яке очолив Арнольд Брешіанський. Повсталі оголосили Рим республікою. Папське панування над Римом було відновлене тільки через кілька років за допомогою військ Фрідріха I Барбаросси.

В XII-XIII ст. папам вдалося значно розширити територію своєї держави за рахунок Перуджі, Болоньї, Феррари, Ріміні та ін. У 1274 р. Рудольф Габсбург офіційно визнав незалежність папської держави від імператорів Священної Римської імперії німецької нації. В економічному розвитку папська держава значно відставала від розвинутої Північної Італії. Папи не допускали самоуправління в містах своєї держави. На селі довгий час зберігалася особиста залежність селян. Під час перебування пап в

Авіньйоні (1309-1377 рр.) папська держава знаходилася в стані феодальної анархії. В 1347 р. в Римі була здійснена чергова спроба встановити республіку (повстання Кола ді Рієнцо). Завдяки спритній дипломатії та величезним фінансовим засобам в 70-ті роки XIV ст. папи відновили своє панування в Середній Італії. Однак “**Великий розкол**” та протистояння римського і авіньйонського пап знову спричинили анархію та розорення в папській державі. Ситуація покращилася тільки з середини XV ст. Влада пап була відновлена а папська держава в кінці XV в XVI ст. зросла територіально за рахунок приєднання частини герцогства Феррари та герцогства Урбіно.

Папська держава проіснувала до об'єднання Італії в 1870 р., коли була приєднана до Італії. Тепер папською державою є Ватикан (з 1929 р.) – карликова держава в центрі Риму площею 44 га.

Парафія – територіальна одиниця, підпорядкована єпархії. Управлялася священником-парохом, який міг мати за помічників інших духовних осіб. Основна клітина повсякденного церковного життя в Західній Європі.

Пасха – (грець. pascha – „проходження”, „пощада”) – 1) іудейське свято, встановлене на честь чудесного визволення євреїв від рабства єгипетського. Свято отримало свою назву від позначення того моменту, коли ангел, що вражав єгипетських первістків, побачивши кров жертвовного ягняти на дверях і перекладинах, проходив повз них, щадячи єврейських немовлят. Згідно Священного Писання Нового Завіту, заклання ягняти і його вкушання були прообразами страждань і смерті Ісуса Христа. 2) Головне християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа. Існувало уже при *апостолах*. Первісно було присвячене спогадам про смерть Ісуса Христа і відмічалось 14 дня місяця нісана, в день приготування євреями пасхального ягняти, коли за Євангелієм від Іоана, наступила смерть Ісуса на хресті.

Патарени – учасники *патарії* – релігійного руху збіднілих прошарків гірського населення Північної Італії, особливо Мілану, в XI-XIII ст., одна з гілок *катарів*. Винищені при папі Інокентії III.

Патарія – релігійний рух XI ст. в північноіталійських містах. Назву отримав від найменування одного із кварталів Мілану (Pataria) – барахолка, базар лахмітників, що був центром цього руху. Набуло форми релігійної боротьби за *кльонійської реформи*. Проявився у виступах ремісників, міської бідноти проти духовенства та сеньйорів, тісно пов'язаних із ломбардським духовенством. Було придушене до 80-х рр. XI ст. Патарія сприяла утворенню міських комун в Північній Італії (XI – поч. XII ст.). Дала назву ересі *патаренів*, що поширилася в містах Ломбардії.

Патримоній св. Петра – див. Папська держава.

Патристика – (від грецького *patres* – батько) - термін, яким визначають сукупність богословських, філософських та політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II – VIII ст., відомих як **Отці Церкви**. В XX-III ст. патристика виконувала в основному захисну роль, через що її ранніх представників називали апологетами. Вони обґрунтовували право християнства на існування, зображували його найдосконалішою і корисною римському суспільству релігією, захищали від нападок властей і прихильників античного політеїзму. Розквіт патристики настав після перетворення християнства на державну релігію. В творах богословів IV-V ст. Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Назіанзина, Іоана Золотоустого на Сході, Аврелія Августина на Заході головна увага приділялася систематизації віровчення, боротьбі з єресями. Твори цих св. Отців були включені до “Св. Переказу” і тривалий час вважалися непогрішними. Заключний період патристики пов’язаний насамперед з іменем візантійського богослова Іоана Дамаскіна (бл. 675-753), у творах якого були опрацьовані і систематизовані ідеї та поняття християнського віровчення, закладені основи середньовічної схоластики.

Патріарх - (від грецького *patriarches* – праотець, родоначальник) – духовний сан верховного ієрарха, що здійснював управління церквою у певній частині християнського світу. З XIII ст. титул патріарха носили і глави тих Церков на Близькому Сході, що були приєднані до римської церкви в результаті **хрестових походів**.

Патріархат – (від грецького *pater* – батько, *arche* – влада, начало) – церква, керована **патріархом**. У ранньосередньовічній християнській церкві періоду Вселенських соборів існувала п’ять патріархатів: Константинопольський, Римський, Олександрійський, Антіохійський, Єрусалимський (**пентархія**).

Патріаршество – система церковного врядування на чолі з **патріархом**.

Пекло – див. **Рай і пекло**.

Пелагіанство – течія у християнстві, яка виникла на рубежі IV-V ст. Названа за ім’ям її засновника британського ченця Пелагія (бл. 360- після 418), що розвивав етико-теологічне вчення про “свободу вибору”. Пелагіанство тяжіло до гуманістичних традицій античної філософії і робило акцент на морально-аскетичних зусиллях самої людини. Основні положення пелагіанства: первородний гріх не зруйнував духовну природу людини, тому спасіння досягається не стільки за допомогою божої благодаті (а отже, і церкви), скільки завдяки власним силам особи, її волі, свободі вибору. В зв’язку з цим церковне хрещення розглядалося не як акт, що очищує від гріха і відроджує душу до прийняття благодаті, а лиш як засіб прилучення

віруючого до громади. Довгий час прихильником Пелагія був Аврелій Августин. Згодом він з не меншим завзяттям боровся з пелагіанством. Через свою антицерковну спрямованість пелагіанство було оголошене *єресю* і засуджений на **III Вселенському соборі** у Ефесі (431). Сам Пелагій був підданий *анафемі* і вигнаний, а його послідовники зазнали переслідувань.

Пенітенціарій – (лат. poenitentia – „покаяння”) – керівник пенітенціарії – установи, що роздавала іменем папи відпущення гріхів та діспенсації (акти, що відміняли застосування закону до певної особи). Посаду пенітенціарія може займати тільки *кардинал*.

Пентархія – система п'яти вселенських патріархатів, кожен із яких здійснював управління церквою у певній частині християнського світу. Див. *патріархат*.

Первородний гріх – див. **Гріхопадіння**.

Перипатерики (від грецького peripatetikos – той, що прогулюється) – послідовники грецького філософа Арістотеля, який викладав своє вчення учням під час прогулянок. До XIII ст. у Європі, де панував неоплатонівсько-августинівський світогляд, Арістотель-філософ був маловідомий. Його знали як логіка. Тільки на території арабської Іспанії в XII ст. сформувалася блискуча філософська школа – Ібн-Баджі (кінець XI ст. – 1138), Ібн-Туфейль (1110-1185), *Ібн-Рушд*, що розвивала перипатетизм Арістотеля. В XIII ст. через Ібн-Рушда розпочалося засвоєння філософії Арістотеля в західноєвропейських країнах.

Перший Вселенський собор – зібрався в 325 р. в Нікеї. В центрі уваги собору було питання догмату про Св. Трійцю (тринітарне вчення). Проблема була піднята у зв'язку із виступом олександрійського священника Арія (**аріанство**) Одним із головних догматичних діянь собору стало проголошення віровизначення (оросу), в якому вносилися уточнення в символ віри про єдиносущність Бога-Сина Богу-Отцю, що означало рівність Отця і Сина по Божеству. Догматичні постанови собору були проголошені не тільки від імені св. Отців, але й імператора Костянтина, що закріпило особливу роль візантійських імператорів у взаємовідносинах із церквою. На соборі було прийнято близько 20 рішень канонічного характеру: про порядок вибору і утвердження єпископів провінцій; про надання вищої влади над західними- єпископами римському, над східними – антиохійському, над Єгиптом, Лівією – олександрійському та ін.

Перфект – (лат. perfectus – „досконалий”) - у *катарів* і *вальденсів* так називали членів братства, що повністю відмовилися від світського життя і присвятили себе проповіді та мандрівкам (рос. „странствиям”).

Першосвященник – титул глави старозавітної ієрархії. В історії єврейського народу першосвященники займають важливе місце як рятівники і захисники віри і народу. Цей титул перейшов до глав християнської ієрархії: так папа римський часто називається першосвященником.

Пипін Геристальський (? – 714) – майордом Австразії. Належав до знатного роду рипуарських франків *Піпінідів*. В середині VII ст. у їхніх руках опинилася вища адміністративна посада майордомів, що стала спадковою. Пипін Геристальський, розбивши в 687 свого суперника – майордома Нейстрії, домігся одноосібного правління в цих обох етнічних територіях Франкського королівства. Важливу роль у рості впливу роду окрім колосальних земельних угідь і в Австразії і в Нейстрії, а, отже, підтримки місцевої земельної знаті, був і авторитет роду, який дав 8 єпископів та 9 святих. Королі з династії Меровінгів на той час втратили реальну владу і призначалися, і зміщалися по волі майордомів («ліниві королі»). Фактично Пипін Геристальський та його нащадки стали правителями об'єднаного Франкського королівства та поклали початок нової династії *Каролінгів*.

Пипін Короткий (714/715 – 768) – франкський король з 751, перший із династії *Каролінгів*. Син *Карла Мартела*, майордом (741-751). Скинув останнього короля із династії Меровінгів Хільдерика III. Заручившись підтримкою папи, домігся свого обрання і помазання на перстол Це відбулося в Суасоні на зібранні франкської знаті. Підкорив Аквітанію, захопив Септиманію. В 754 та в 756 здійснив на прохання папи, що потребував військової допомоги проти тиску лангобардів, походи в Італію. Передав папі частину земель («*Піпінів дарунок*»), поклавши початок існування світської *Папської держави*. Батько *Карла Великого*.

“Піпінів дарунок” – назва частини земель, захоплених у лангобардів франкським королем з 751 р. Пипіном Коротким (714/715-768) і передана *папі римському* (див. *Папська держава*).

Піпініди – див. *Каролінги*.

Писемність - інструмент інтелектуального та соціального життя. Еволюціонувала разом із суспільством: *каролінзький мінускул* для еліти, призначенням якої було правити Церквою та державою; *курсив*, що засвідчив де сакралізацію інтелектуального інструментарію – для університетів та міських шкіл.

Пій II (в мру Енеа Сільвіо Пікколоміні) (1405-1464) – римський папа з 1458. Відомий письменник-гуманіст. В 1442 увінчаний лавровим вінком у Франкфурті. Написав значну кількість церковно-політичних та географічних творів (напр. «Германія» під впливом твору Таціта). Автор комедії

«Хрисеїда», новелли про кохання «Евріал і Лукреція», чисельних листів та віршів. Сприяв розвитку гуманізму в Німеччині.

Пілігрим - (старонім. *piligrim*, з італ. *pellegrino*, від лат. *peregrinus* – чужоземець, чужинець) – прочанин, богомолець, що йде на поклоніння до “святих місць”, паломник. Див. *паломництво*.

Плантагенети - королівська династія в Англії (1154-1399) Засновник династії *Генріх II*, граф Анжуйський (звідси її друга назва Анжуйська). Назва Плантагенети походить від того, що батько Генріха II – Жофруа Красивий граф Анжу – прикрашав свій шолом гілочкою дроку (лат. *planta genista*). Під владою Генріха II та його наступників знаходилися окрім Англії, території у Франції. Англія, таким чином стала частиною великої держави Плантагенетів, яку іноді називають Анжуйська імперія. Однак більша частина французьких земель була втрачена Плантагенетами на початку XII. При Плантагенетах в Англії проходили процеси державної централізації, що привели до появи станового представництва. Англійський парламент вперше був скликаний в 1265. В інтересах знаті велася активна завойовницька політика: у другій половині XII ст. почалося завоювання Ірландії, в 80-х рр. XIII ст. був захоплений Уельс, в 1296-1314 здійснена невдала спроба завоювання Шотландії. За Плантагенетів Англія вступила в Столітню війну. Представники династії Плантагенетів: *Річард I Левяче Серце*, *Іоан Безземельний*, Генріх III, Едуард I, Едуард II, Едуард III, Річард II; бічні лінії – Ланкастери (1399-1441), Йорки (1461-1485). Тому час правління Плантагенетів іноді закінчують 1485.

Плюралізм – практика, коли одна особа володіла більше, ніж однією *бенефіцією* або обіймала кілька церковних посад водночас. У такий спосіб світські та церковні владики винагороджували своїх наближених. Широко розповсюджене зловживання в класичному середньовіччі.

Поділ церков 1054 р. – кінцевий поділ християнської церкви на католицьку (західну) та православну (східну). Початок процесу розколу церкви поклав поділ Римської імперії на Західну та Східну в 395 р. В подальшому цей процес був зумовлений різницею в історичній долі Західної Європи і Візантії та християнства в них.

Уже в IV ст. виявилось суперництво за лідерство у християнській церкві між єпископами двох найбільших центрів християнства – Риму та Константинополя. Протистояння зумовлювалося і різними уявленнями про взаємовідносини світської і духовної влади. Суттєву роль в загостренні протиріч між Римом та Константинополем відігравали політичні фактори – такі, як відродження Римської імперії на Заході та боротьба імперії і папства проти Візантії у Пд. Італії в першій половині IX ст. Разом з тим, між латинською та грецькою церквами на середину XI ст. нагромадилися і значні

розбіжності в догматиці, обрядовості, церковній організації (див. *Православна церква, Католицизм*).

Гострі конфлікти спричиняли взаємні *анафеми*. Напр., в 858 р. її накладання було пов'язане невизнанням папою римським Миколою I константинопольського патріарха Фотія і прагнення папи підкорити собі християн Болгарії. Конфлікт 1054 р. розгорівся в результаті дискусії про церковну юрисдикцію над Пд. Італією. В ході її константинопольський патріарх Михайло Керуларій та папа римський Лев IX виступили із взаємними звинуваченнями в догматичних (*філіокве*) і культових помилках. Папа відправив до Константинополя своїх *легатів*, які в храмі св. Софії під час богослужіння поклали на *альтар буллу* про відлучення від церкви патріарха та його послідовників. Михайло Керуларій скликав собор, який піддав анафемі папу та його прибічників.

Не дивлячись на поглиблення теологічних розходжень, сучасники не сприйняли розкол 1054 р. як кінцевий. *Схизма* стала реальною тільки після розгрому хрестоносцями Константинополя під час IV хрестового походу в 1204 р. *Унії*, що фактично підкорювали папі римському ослаблену Візантію були підписані на II Ліонському (1274 р.) та Ферраро-Флорентійському (1439 р.) соборах. Згодом вони були відкинуті православною церквою.

Взаємні анафемі були зняті тільки в 1965 р. Папою Павлом VI та Константинопольським Патріархом Афінагором I.

Поліптик – (від грецького *poly* – багато і *ptyche* – складка, дощечка) – опис монастирських помість епохи Каролінгів, давав уяву про структуру помістя. Відомим є поліптик абата Сен-Жерменського монастиря під Парижем Ірмінона (помер бл. 825 р.). Заснований в 543 р., на час складання поліптика (поч. IX ст.), монастир став великим земельним власником. На його землях велася інтенсивна господарська діяльність. Поліптик представляє собою опис помість абатства з переліком залежних держателів та їх повинності. До нашого часу дійшла частина тексту, що складається з 25 описів окремих помість.

Понтифік – (від грецького *pontifex* – буквально „будівник мостів”, жрець) – 1) у Стародавньому Римі - член колегії жерців, що здійснював загальний нагляд за релігійними обрядами; 2) У християнській церкві *єпископ, прелат*. Титул „верховний понтифік” носили і всі римські імператори, в тому числі і християнські, до кінця IV ст. (до Граціана) і від них його перейняли (з V ст.)– **пап римські**. На церковній мові вираз *Romanus Pontifex* відображає дві основні функції папи: він є єпископом Риму і одночасно понтифіком, т.т. главою усієї католицької церкви.

Понтифікалії – знаки папської влади: посох, *митра*, перстень.

Понтифікат – термін перебування на престолі *папи римського*, один із титулів якого з V ст. – „верховний *понтифік*”

Помісні собори - єпископські синоди, „пленарні собори” (concilium plenarium) єпископів однієї країни, регіона, церковної провінції.

Потойбічний світ – світ реальності, істини. Поєднаний із світом земним через символи та сокровеним зв’язком. Утворений двома сферами – пеклом та раєм, пізніше – трьома (чистилище).

Православна церква – східно-християнська церква, що сформувалася в середньовіччі на основі візантійської церкви і стала самостійною офіційно в 1054 р. в результаті *поділу церков*. Розмежування західного і східного християнства розпочалося з поділу Римської імперії на Східну і Західну (395 р.), хоча цілий ряд відмінностей між християнами заходу і сходу Римської держави існували й раніше (особливо це стосується латинізації західної християнської церкви з II ст.). Православна церква зазнала впливу особливостей історичного розвитку Візантії, антична державність якої не була знищена в ході Великого переселення народів (IV-VII ст.) і плавно еволюціонувала в бік феодальної монархії. Сильна імператорська “богообрана” влада постійно втручалася у справи церкви, контролювала її. Спроби константинопольських патріархів відігравати самостійну політичну роль не допускалися. На відміну від монархічного принципу управління церквою на Заході, де її главою був *папа римський*, на Сході панував принцип *пентархії*. Главенство патріархів Константинополя поєднувалося з автономією ряду *патріархатів* (олександрійського, антиохійського, єрусалимського), з встановленням *автокефалії* місцевих церков. Гострі конфлікти між римськими папами і константинопольськими патріархами тривали впродовж усього раннього середньовіччя і зрештою привели до розколу. За західною церквою закріпилася назва “католицька” (див. *католицизм*), за східною – “православна”. Розкол утвердив розбіжності між католицькою і православною церквами у догматиці, обрядах, церковній організації, що склалися на той час.

Православна церква була і залишається більш консервативною. Вона строго слідувала своїй назві – “правильного прославлення Бога”. Не допустила (на відміну від католиків) зміну у нікеє-константинопольському символі віри, відкинувши, зокрема, догмат про *філіокве*. Не прийняла догмату про *чистилище*. Православна церква має ряд обрядових особливостей: хрещення через занурення у воду (у католиків обливання), причащення мирян і хлібом і вином (у католиків так причащається духовенство, а миряни – тільки хлібом), дозвіл на богослужіння та тексти священних богословських книг на місцевих мовах. Канонічними особливостями є *целібат* тільки вищих ієрархів церкви та чорного духовенства, відсутність інституту *кардиналів*, *чернечих орденів*, не визнання першості пап, католицьких вселенських (з XII ст.) соборів.

Православна церква у Візантії була, по суті, зброєю в руках імператорської влади, і така підпорядкованість церкви державі була притаманна православним церквам в інших країнах. Візантійська церква в середньовіччі була одним із найбільших землевласників. Відновлення після *іконоборчого* руху і бурхливий ріст (X-XI ст.) церковно-монастирського землеволодіння, деякі дослідники вважають однією з причин занепаду Візантії.

Великою була роль православної церкви у середньовічній культурі. Всі провідні візантійські письменники були ченцями, Візантійські місіонери Кирило та Мефодій створили слов'янський алфавіт, переклали новозаповітні та богослужбні книги, ввели слов'янську мову в літургію.

Захоплення турками-османами Балкан, Константинополя, Сирії, Палестини та Єгипту мали важкі наслідки для православної церкви в цих регіонах. Константинопольський патріарх залишився главою греко-православної общини в Османській імперії, володіючи рядом юридичних повноважень. Він вважався першим і серед інших православних патріархів, не маючи, однак, реальної влади над православними церквами. На кінець середньовіччя вільними від іновірів залишалися православні церкви у Великому князівстві Литовському (в якому, однак, правителі з кінця XIV ст. були католиками і час від часу прагнули обмежити права православних) та Московії.

Прагматична санкція 1268 – едикт Людовіка IX про становище католицької церкви у Франції. Затверджувала за прелатами і настоятелями церков право на церковні прибутки, відмінювала важкі грошові побори на користь *папської курії*, дозволяючи пожертви на користь папського престолу тільки у виняткових випадках за наказом короля і розпорядженнями церкви.

Прагматична санкція 1438 р. – едикт Карла VII, виданий 7 червня в Бурже (звідси Бурзька прагматична санкція), визначав статус церкви у Франції. Прагматична санкція 1438 р. декларувала главенство церковних соборів над папою римським, встановлювала виборність єпископів та абатів *капітулами*, монастирськими общинами, надавала праву королю і сеньйорам рекомендувати кандидатів, відмінювала роздачу папами *бенефіціїв* та *аннати*, забороняла апеляції до суду папи до тих пір, доки справу не розглянуть французькі судові інстанції. Едикт вперше обґрунтував вимоги галіканства, юридично оформив значну незалежність *галіканської церкви* від папства, певним чином підкорив її королівській владі. Прагматична санкція 1438 р. мала юридичну силу до підписання Франциском I Болонського конкордату 1516 р.

Праця – наслідок первородного гріха Адама і Єви (Книга Буття), зневажена феодалним суспільством. Згодом набуває соціальної цінності, аж до засудження неробства (праздности). Розрізняли вищі і нижчі форми праці (до останніх відносили ручну працю).

Пребенда – (лат. praebenda „те, що повинно бути даним, дане”) - , матеріальні засоби (земельні володіння (помістя), будинки для проживання кліру, прибутки по церкві, грошова винагорода), які надавалися привілейованій частині католицького духовенства за виконання обов’язків на посаді. Пребенда призначалася, зазвичай, єпископом. У виняткових випадках це право надавалося „патронам” – будівникам і добро чинникам церкви.

Прекарне право (від лат. praesces – „прохання”) – особливе право селянина (засвідчувалося спеціальними грамотами (прекарні грамоти)), що попав у нужду і звернувся по допомогу до церкви (монастиря), на землю, яку отримував від неї в аренду (прекарій даний – *precaria data*), а також на свою ділянку, яка переходила у церковну власність і використовувалася селянином на правах аренди (держання) із щорічною сплатою певної суми грішми і продуктами (*precaria oblate*).

Прелат – (лат. praelatus – „шанований, той, кому дана перевага”) – в Католицькій (Англіканській) церкві почесне звання вищих духовних сановників (кардиналів, архієпископів, єпископів і, взагалі, осіб, що займають вищі посади в церковній ієрархії). Прелати ордену миноритів – *міністри, кустоди, гвардіани*.

Премонстранти – члени чернечого ордену, заснованого на поч. XII ст. Норбертом Ксантенським (бл. 1080-1134). За ім’ям свого засновника носили також назву норбертани. Основою ордену стала заснована Норбертом у 1122 р. організація *регулярних каноніків*. Уже в 1230 р. орден нараховував більше 1000 монастирів у Франції, Німеччині, Англії, Італії, Піренейському п-ові, Угорщині, Польщі. Структурно орден премонстрантів нагадував орден *цистерціанців*. Існував поділ на власне повноправних ченців і *конверсів*. Найважливіші рішення в ордені приймалися генеральним *капітулом*. *Абат* монастиря Премонтре та абати трьох інших головних монастирів премонстрантів становили свого роду уряд ордену. Був одним із найбагатших і впливових чернечих орденів середньовічної Європи. На відміну від цистерціанців премонстранти, як священники, здійснювали богослужіння і обряди, займалися проповідництвом, боролися з єресями (Напр., Норберт Ксантенський був непримиренним опонентом Абеяра) .

Пресвітер – (від грецького presbyteros – „старійший”, „старійшина”) – найдавніша канонічна (тобто прийнята стародавнім церковним законодавством – правилами *апостолів, вселенськими і помісними соборами*) назва другої ступені *священства* (перша – *диякон*, третя – *єпископ*). В ранньохристиянських громадах пресвітер виконував адміністративні функції керуючого. Взагалі священнослужитель. В протестантизмі – обраний із мирян керівник громади.

Приватна церква – церква, яка належала феодалові, на землі і за кошти якого була збудована. Феодал як верховний сюзерен зберігав владу над такими церквами та їх майном. Інститут приватної церкви склався у VI-VII ст.

Примас – (лат. *primus* – „перший”) – в Католицькій церкві титул *архієпископа*, що головує на церковних зборах даної країни і володіє вищою церковно-судовою юрисдикцією над своїми колегами єпископами. Він скликає національні церковні збори, вводить на посаду новопризначених єпископів, приймає апеляції по церковно-судовим справам; іноді навіть здійснював коронації. На Заході він мав іноді звання апостольського *вікарія*. Як правило статус примаса на заході прирівнювався до титулу *патріарха* на Сході.

Пріор – (лат. *prior* – „перший”) – в монастирях Західної Європи (вперше у бенедиктинських монастирях) друга людина в управлінні після *абата*. Пріорія – *монастир*, в якому перебуває пріор. Великий пріор – звання другого, після великого магістра (гросмейстера), сановника духовних орденів. Так називали і провідника духовної обителі, яка не мала легального статусу монастиря.

Провізія – призначення на церковну посаду. В XIV ст. папський престол здобув право провізії над тисячами церковних посад в усій Європі.

Прокуратор – (лат. *procurator* – „завідуючий», «управляючий») – магістрат, до функцій якого входило управління суспільним майном (зокрема, чернечого ордену)

Проповідники – див. *ордени католицької церкви, францисканці, домініканці*.

Протектор – (лат. *protector* – „захисник”, „сторож») – офіційний покровитель *чернечого ордену, кардинал*, що призначався папою за згодою чернечої братії для здійснення постійного і тісного зв'язку з папською *курією*, де відстоював їх інтереси. Наприклад, першим офіційним протектором ордену братів-міноритів (*францисканців*), призначений на прохання св. Франциска, був кардинал Уголіно (згодом папа Григорій IX).

Протодиякон – перший, або головний, диякон при кафедральному соборі.

Проща – див. *паломництво*.

Псалмодія – читання псалмів у церкві в особливій манері (на одній ноті, одною інтонацією).

Псалтирь – Книга псалмів (від грецького psalterion – назва музичного інструменту) – одна із книг Біблії (Старого Завіту), містить 150 псалмів.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт - див. *Діонісій*.

“Псевдоісидорові декреталії” – комплекс фальшивок, який виник у IX ст. у Франкському королівстві і приписувався св. Ісидору Севільському (помер у 636 р.). Збірник включав у себе автентичні матеріали, майстерно перемішані з “посланнями” від пап, які жили до IV ст. Як і **“Константи нова грамота”**, служив справі утвердження папської теократії.

Пустельництво, єремітство – один з видів чернечого подвижництва, в якому реалізовувалася аскетична вимога зречення “миру” (світу). Див *єреміти, пустельники*.

П’ятий і Шостий Вселенські собори – відбулися в Константинополі у 553 і 680 рр. На цих соборах в ході полеміки із *монофелітами* (із грецької – одна воля), які хоч і визнавали у Христові дві сутності, але тільки одну діючу у ньому божественну волю, дальшого розвитку отримало христологічне вчення. Собор прийняв цілий ряд рішень канонічного характеру: в питаннях церковного життя – встановлення ієрархії кафедр східної церкви, обов’язки митрополитів скликати щорічні помістні собори і т.ін.; в питаннях, що торкалися мирян – відлучення від церкви тих, хто пропустив богослужіння в три святкові дні, визначення правил вступу в шлюб, накладення епітимії тим християнам, що каються за скоєний гріх та ін.

П’ятидесятниця – одне з головних свят у християн, Троїцин день. Святкується на п’ятдесятий день після *Пасхи*, звідси – назва.

- Р -

Равенський екзархат – візантійська провінція на Апеннінському півострові (Пн.-сх. Італія) з центром у м. Равенна. Відомий з 584 р. як форпост проти наступу варварів. Був завойований лангобардами в 751 р. Після завойовницьких походів Пипіна Короткого (754, 756) землі Равенського екзархату від лангобардів перейшли до франків. Потім Пипін Короткий “подарував” їх разом з Римською областю римському папі, що поклало початок існування світської держави пап (див. *Папська держава*).

Радегунда – франкська королева (521-587), дружина Хлотаря I. Пішла в монастир після того, як він вбив свого брата в боротьбі за владу. В 567 Радегунда заснувала монастир в Пуатьє. Духовником тут був поет Фортунат Венанцій.

Рай і пекло – за релігійними уявленнями місця перебування душ померлих у залежності від поведінки в земному житті. Рай – це нагорода за слідування приписам своєї релігії і духовенства, де найбільшим блаженством душі є споглядання Лику Господнього. Пекло – покарання за їх недодержання.

Рака – скриня, ящик або святилище, часто вигадливо оздоблені, де зберігалися святі *реліквії*. Раки часто приваблювали прочан (див. *паломництво*).

Регалії папські – сукупність політичних, військових, судових, фінансових та господарських прав і привілей, що робили папу повноправним феодалним сеньйором Риму.

Регулярні каноніки – див. **Канонік**.

Реймс – римський архієпископський престол (*архієпископ*). Його релігійне і політичне значення особливо зросло з XI ст., коли його церква стала священною для французьких королів. Тут відбувалися коронації *Капетингів*.

Ректор – (лат. *regere* – „управляти, правити”) - 1) священник, якому єпископ доручив управління церквою, що немала *приходу* і не належала релігійній общині. 2) голова *госпиція* членів секти *вальденсів*, що керував їх спільним проживанням; ректори регулярно (щороку) змінювалися. 3) перший консул в колегії консулів в італійських містах-комунах. 4) Очільник факультету мистецтва, що складав сукупність „націй” (земляцтв) в середньовічному університеті. Вибирався магістрами по черзі від кожної „нації” строком на три місяці. Ректор вважався також главою всього університету, приймав присягу від новоприбулих студентів, представляв університетську корпорацію на всіляких урочистостях. Ректора, що помер при виконанні своїх обов’язків, хоронили з почестями, рівними принцу королівської крові.

Релігійні війни – війни, що велися під релігійними лозунгами (напр., *хрестові походи, альбігойські війни, гуситські війни* та ін.). Під цими ж лозунгами відбувалося завоювання Піренейського півострова арабами та Реконкіста, завоювання турками Константинополя і т.д.

Релігійний театр – у середньовіччі бере свій початок від літургійної драми латинською мовою, які первісно ставилися в кафедральних чи монастирських школах наставниками та школярами. В Німеччині кінця XI ст., потім в Англії бл. 1100-1110, пізніше у Франції ці драми успішно

розігрувалися кліриками у храмах на великі християнські свята. Пізніше у міському середовищі видозмінився (див. *містерії, міраклі*).

Реліквія – (від лат. *reliquiae* – рештки) - предмет, якому поклоняються віруючі, бо він пов'язується з певним святим. Це або річ, яка належала святому, скажімо, клопоть матерії чи книга, або частіше частина від його тіла (святі мощі).

«Ренесансні папи» – період політичного розвитку *Папської держави* від понтифікату *Олександра VI* (1492-1503) і до правління Павла III (1534-1549). Діяльність так званих «ренесансних пап» визначалася здебільшого світськими інтересами. Вони прагнули в першу чергу збагатити себе та свою сім'ю. Прикладом може слугувати короткочасне піднесення сина папи Олександра VI - Чезаре Борджіа, політика Лева X, Климента VII в інтересах сім'ї Медичі, створення Павлом III держави для свого сина. Нескінченні війни всередині і поза межами *Папської держави*, інтриги, вбивства, злочини, здійснювані заради цієї мети спричинили слабкість Папської держави. Певним вододілом стало Пограбування Риму (*Sacco di Roma*) в травні 1527 р. військами Карла V Габсбурга в ході Італійських воєн. Наступний період політичної історії світської держави пап вже позначився посиленням уваги до церковних справ, спричинених розгортанням реформаційних перетворень та необхідністю протистояння їм. Зрештою через неможливість досягнути компромісу з протестантами, у церкві була розроблена система заходів, спрямованих на боротьбу з *Реформацією*, що отримала назву - контрреформація (реорганізація інквізиційних судів, введення книжкової цензури, створення Ордену єзуїтів зрештою проведення Трідентського собору (1545-1563) – XIX *Вселенський собор*, визнаний католицькою церквою).

Респонсорій – (лат. *responsum* – „відповідь”) – католицькі пісенспіви у вигляді діалогу між солістом (священником) і хором.

Реституції – (від лат. *Restitutio* – відновлення) відновлення у попередньому правовому становищі. Йдеться про повернення церковних володінь, що були секуляризовані *Карлом Мартелом* у ході бенефіційної реформи, *Піпіном Коротким* у власність церкви. Бенефіціарії на користь церкви мали вносити певні платежі. Такі земельні держання називалися «прекаріями по королівському повелінню» (*precaria verbo regis*). Бенефіціарії насли військову службу тільки на користь короля і без його дозволу церква не мала права відняти у них ці землі.

Рефекторій – (лат. *refectorium* – „трапезна”) – в католицьких монастирях трапезна братії, де окрім столів і лавиць, знаходилася *кафедра* для читання книг під час трапези, посудина для святої води, іноді престол для богослужінн (спеціальний стіл для здійснення *євхаристії*); на стінах –

розп'яття, картини на релігійну тематику, настінні розписи (для трапезної монастиря Санта-Марія делла Граціє у Мілані Леонардо да Вінчі намалював фресу „Темна вечір“).

Реформація – (від лат. Reformation перетворення). Традиційна історіографія тривалий час вважала, що протестантська Реформація і подальше руйнування єдності християнського світу відбулося внаслідок реакції на політику церкви, її надмірний універсалізм, зловживання, корупцію, фіскальний тиск, кризові явища в церкві (*«авіньйонське полонення папи»*, *Велика схизма*, *соборний рух*). Тому Реформацію кваліфікували як церковно-релігійні і суспільно-політичні течії, спрямовані проти Католицької церкви і папства. Сучасна історіографія, не заперечуючи обґрунтованості кожної з цих причин, проблему витоків Реформації вбачає в ширшому контексті культурних, соціальних і політичних чинників та в контексті внутрішньої кризи самої церкви. Йдеться про революцію релігійних почуттів, пошуків нової релігійності (*рух нового благочестя*), засвідчених великою кількістю вірян. Йшлося не про відокремлення від Церкви, чи про створення нової церкви, а у відновлення первісної Церкви. Не реформа, а *re forma* – повернення до старої, первісної форми, яку вона мала за часів апостолів. Початок Р. пов'язаний з ім'ям Мартіна Лютера (1483-1546), ченця-августинця, що опублікував «95 тез проти *індульгенцій*» у 1517 р., Ульріха Цвінглі (1484-1531), Жана Кальвіна (1509-1564). Результатом став розрив єдності римо-католицької церкви – поява національних церков та виникнення теології протестантизму. В її основі – так звані п'ять «тільки» (*Quinque sola*), *Sola scriptura* (тільки Писання), *Sola gratia* (тільки благодаттю), *Sola fide* (тільки вірою), *Solus Christus* (тільки Христос), *Soli Deo Gloria* (тільки Богу слава). Результат Реформації – це і реформа римо-католицької церкви, що розпочалася ще на початку століття з реформування старих і створення нових чернечих *орденів*, спрямованих у своїй діяльності на освітню, благодійну діяльність, засвідчена рішеннями Трідентського собору (1545-1563) і контрреформація. Зрештою церква продемонструвала здатність реагувати на виклики часу.

Рим – порівняно із Античністю у Середньовіччі глибоко депресивний у демографічному, художньому (зруйновані пам'ятки), політичному сенсі. Але залишався символом єдності християнського світу та імперської ідеї, незмінно притягальною силою для германських суверенів, що ставали імператорами тільки після коронації тут (*імперія*, *Саксонська династія*, *Штауфени*). Постійна резиденція папства, столиця *Папської держави*. В місті панувала аристократія неспокійних феодалів, котрі часто втручалися в імперські справи та у вибори папи. Клієнтелу феодалським політичним фракціям становив чисельний плебс. Пережив спроби демократизації влади і творення комуни за *Арнольда Брешианського* (XII ст.) та *Кола ді Рієнцо* (XIV ст.). Один із чотирьох великих центрів паломництва християнського світу.

Головний центр збереження художніх зразків античності, один із вогнищ релігійного середньовічного мистецтва.

Римсько-католицька церква – див. **Католицизм**.

Римська курія – так стали називати реорганізовану за Лева IX (1049-1054) папську канцелярію. До неї входили писарі, нотарі і найближчі радники папи.

Рицарі (воїни) Пресвятої Діви Марії – див. *Тевтонський орден*.

Річард I Левяче Серце (1157-1199) – король Англії (1189-1199), із династії *Плантагенетів*, Син *Генріха II Плантагенета* та Алієнор Аквітанської. Король-авантюрист, коронований трубадур, типовий середньовічний рицар. Народився в Оксфорді, виріс та виховувався на Пд. Франції, в Аквітанії. В Англії майже не перебував. Коли став королем, передав управління Англією наміснику. Вів безперервні війни; учасник третього *хрестового походу*; захопив острів Кіпр, фортецю Акру в Палестині; повертаючись інкогніто із хрестового походу таємниче зник; як стало відомо тільки в 1193, попав у полон до імператора *Генріха VI* Гогенштауфена, котрий попросив за нього викуп у 150 тис. марок. Після сплати викупу у 1194, дякуючи старанням матері, опинився на волі і до самої смерті вів боротьбу із *Філіпом II Августом* за анжуйську спадщину.

Рішар Сен-Вікторський (?-1173) – французький філософ, теолог, представник *містицизму*. Шотландець за походженням. Учень *Гуго Сен-Вікторського*, пріор монастиря Св. Віктора (Сен-Віктора) у Парижі, викладач Сен-Вікторської богословської школи. Розвивав ідеї Гуго Сен-Вікторського та *Бернара Клервоського*. Прагнув примирити розум і віру при пріоритеті віри. Ставив містичне споглядання вище логічного мислення.

Робер де Кларі (бл. 1170- після 1216) – французький хроніст. Походив із дрібнопомісного феодального сімейства, що здобуло благородний титул і стало називатися «де Кларі». Учасник четвертого *хрестового походу*. Знаходився в оточенні свого сеньйора П'єра Ам'єнського. Автор хронічки «Завоювання Константинополя», яку писав впродовж декількох років уже після повернення на батьківщину в 1206. Рядовий рицар Робер де Кларі не знав прихованої, закулісної сторони четвертого хрестового походу, тому виклав хід подій з точки зору простого учасника (хоч і прагнув дотримуватися історичної канви) і відобразив настрої, що панували в середовищі рицарів. Хроніка Робера де Кларі – важливе джерело по історії завоювання Константинополя хрестоносцями в 1203-1204; чудова пам'ятка історичної думки середньовічної Європи; перший історико-літературний твір, написаний на пікардійському діалекті.

Розряди, ордени (ordre) – соціальна категорія. Феодалне суспільство має три розряди, ордени (див. *Адальберон Ланський*). З XII ст. поступається місцем суспільству станів.

Романське мистецтво, романський стиль (від лат. romanum – римський) – перший загальноєвропейський художній стиль X-XII ст. Вираз вперше використали нормандські археологи Жервіль і Ле Прево в 1819 для позначення мистецтва християнського Заходу V – XIII ст. Вибір терміну визначався подвійним смислом: по-перше, на противагу англійським археологам того часу, які називали «саксонськими» чи «норманськими» пам'ятки XI-XII ст., він мав підкреслити латинську складову, існуючого в середньовіччі мистецтва до появи *готики*; по-друге, по аналогії з лінгвістикою, він повинен був показати, що мистецтво середніх віків успадкувало античне мистецтво, як романські мови – латинську. Це було мистецтво архітектури і декору, яке запанувало на Заході за перших Капетингів, переважно церковної (кам'яні храми, монастирські комплекси) та світської (замки). Її відрізняли могутні товсті стіни із вузькими вікнами-бійницями, напівциркулярні арки (у вікнах, порталах, аркадах). Найкраще представлене романське мистецтво у Франції, Німеччині, Італії, поширилося в Іспанії та Англії. Вершиною романіки стали собори в Клюні, Отені, Пуатьє. Строга романська архітектура, яку Огюст Роден назвав архітектурою важкого мовчання, багато в чому підготувала прихід готики.

Росцелін Іоан (бл. 1050- бл. 1122) – французький філософ, теолог, перший крупний представник номіналізму (див. *схоластика*). Народився в Комп'єні, був *каноніком* та викладачем логіки. Твори Росцеліна не збереглися. До нашого часу дійшов тільки один лист до Абеяра, в котрому Росцелін дуже обережно обґрунтовував свої теоретичні погляди. Уявлення про філософську позицію Росцеліна дають критичні зауваження *Ансельма Кентерберійського, Абеяра, Іоана Солсберійського* та ін.

Росцелін обґрунтував основні ідеї номіналізму та застосував їх до вчення про триєдність Бога. Його твердження часто були протилежні католицькій догматиці. Утверджував право розуму проти сліпого авторитету церкви. В 1092 церковний собор в Суасоні засудив вчення Росцеліна як єретичне і примусив відректися від нього.

Рука – символ влади і майстерності. Рука Божа, що показувалася із хмар, справедлива рука короля, благословляюча рука єпископа, рука Homo faber, людини вмілої, що відрізняла її від тварин.

Ряса – (від грець. rason – „вичовгана, поношена”) – повсякденний верхній одяг ченців та духовенства з довгими рукавами. Ряса могла бути чорного (**бенедиктинці**), коричневого (**францисканці**), білого (**цистерціанці**), темно-синього, рідше сірого чи кремового кольору. Давала можливість визначати належність ченця до того чи іншого *чернечого ордену*.

Савонарола Джіроламо (1452-1498) – італійський релігійний реформатор, політичний діяч, уродженець Феррари. Уже в 20 років написав поему «Про загибель світу», де розкрив несправедливість тодішнього суспільства, в котрому щасливим є тільки той, хто живе грабунком, оббираючи вдів та сиріт і штовхає в безодню бідняків. Всі свої надії на порятунок від такого стану речей Савонарола покладав на віру. Тому став членом *домініканського ордену*. Перебуваючи в ордені, здобув серйозну теологічну освіту і прийняв сан *священника*. Служив і проповідував в цілому ряді міст Італії. В 1491 обраний *абатом* монастиря Сан-Марко у Флоренції.

Прекрасний оратор він у своїх палких проповідях викривав розкіш і розпусту світських правителів, вищого духовенства («блудниця церква» одне із його визначень, закликав останніх повернутися до первісної простоти і бідності. Церковну реформу почав здійснювати з монастиря Сан-Марко. Суть перетворень зводилася до того, що монахи повинні жити за рахунок власної праці.

Після вигнання із Флоренції Медічі Савонарола став фактичним лідером республіки, розробив і провів у життя ряд реформ. Управління в республіці набуло олігархічних рис, новий податковий закон полегшив становище дрібних власників, була заборонена діяльність лихварів. Савонарола провів перетворення в повсякденному житті: були заборонені азартні ігри, танці, модний одяг, книги і твори мистецтва з найменшим натяком на еротичність. Проводилися публічні спалення вилучених книг, картин, одягу. Через спроби реформи церкви і різку критику папства, Савонарола був оголошений папою Олександром VI еретиком. 8 квітня 1498 його схопив розлючений натовп колишніх прихильників. Після жорстоких катувань Савонарола був страчений 23 травня 1498.

Саккати, боскоріоли – (лат. *saccus*, італ. *sacco* „мішок”, звідси *saccati* – „ті, що ходять в мішках”; *boscorioli* – „лісні брати” від італ. *bosco* – „ліс”) – релігійна община, що існувала в Італії у другій половині XIII ст. Її члени, не прийняті до ордену францисканців отримали пораду „ти в лісі та їсти коріння” (звідси їх назва „лісні брати”), називали себе орденом, хоча не мали жодного церковного устрою. Вони прагнули у всьому наслідувати францисканців-міноритів: проповідувати, сповідувати, просити милостиню. Носили одяг, що нагадував францисканський. Тканина їхнього плаща нагадувала мішковину (звідси їх друга назва: „ті, що ходять в мішках”, „одягнуті в мішки”).

Саксон Граматик (1140- бл. 1208) – істрик-хроніст. Автор «Історії Данії» (або «Діяння данів») в 16 книгах на латинській мові. Перші 9 книг вміщали героїчні сказання і пісні Пн. Європи, зокрема сказання про Гамлета, яке

використав Шекспір в своїй трагедії. Інші книги містять матеріали з історії Данії до 1185.

Саксонська династія – династія німецьких королів та імператорів Римської імперії (*Священна Римська імперія*): *Генріх I, Оттон I, Оттон II, Оттон III*; представник молодшої лінії – Генріх II (1002-1024)

Салах-ад-Дін, Саладін (1138-1198) – правитель Єгипту, відомий у Європі як переможець хрестоносців (*хрестові походи*). Як візир при останньому халіфі, захопив в 1171 владу в Єгипті і прийняв титул султана. Створив нову армію, основу якої склали курди (Салах-ад-Дін сам був курдом) та туркмени. Приєднав до своїх володінь Сирію, Йемен, завоював лівійське узбережжя. Одночасно вів війни з хрестоносцями. В битві при Хітіні (біля Генисаретського озера) 3 липня 1187 розбив військо держав хрестоносців на Сході. В полон до нього попали єрусалимський король та магістр ордену *тамплієрів*. Захопивши приморську частину Єрусалимського королівства, Салах-ад-Дін взяв у облогу Єрусалим. 2 жовтня 1187 місто здалося. На відміну від хрестоносців Салах-ад-Дін не влаштував у місті різні, городянам зберегли життя і дали можливість викупитися із рабства.

В ході третього хрестового походу Салах-ад-Дін втратив Акру в 1191 і зазнав важкої поразки від військ *Ричарда I Левяче Серце*. За умовами перемир'я хрестоносці повернули собі берегову територію. Однак Єрусалим залишився мусульманським. Після смерті Сала-ад-Діна в Єгипті до 1250 правили його спадкоємці (династія Айюбідів), що завдали ряд тяжких поразок хрестоносцям.

Салімбене Пармський (1221- бл. 1288) – італійський монах-францисканець, автор «Хроніки», яка охоплює період з 1168 до 1287. В хроніці йдеться про внутрішню боротьбу в ордені францисканців (*францисканці*), мирське життя перш за все Італії, частково Франції. Салімбене багато подорожував, звідси опис багатьох політичних та соціальних явищ очевидцем (напр. повстання пастушків у Франції). Засуджував боротьбу *гвельфів та гібелінів*, постійне суперництво Генуї та Пізи. В «Хроніці» знайшли відображення автобіографічна складова. Написана на розмовній латині.

Санктуарій (від лат. *sanctuarium*) - 1) в широкому сенсі святилище храму; приміщення у католицькому храмі, призначене для зберігання і демонстрації предметів літургії. 2) місце, де могла шукати прихисток людина, що переховувалася від закону (в Англії це право було скасовано в XVII в.).

Сантьяго-де-Компостела – третє велике паломництво християнського світу після Єрусалима та Риму. Римська гробниця св. Якова Старшого була знайдена в Галісії бл. 813. Вона відразу привернула увагу паломників. Її

охорону забезпечили бенедиктинці. Перший *санктуарій* був зруйнований в 997 під час набігів Алманзора. Притік паломників у XI ст. був таким великим, що виникла необхідність у будівництві великої церкви. Роботи по її спорудженню розпочалися у 1075, а завершилися у 1150.

Сарацени – (середньовічне лат. *saracenus*, араб. *Sark* – „схід”) – поширена на Заході назва східних мусульманських народів: арабів, тюрків-сельджуків.

Світло – основне прагнення. Як щось вище засвоювалося поступово релігією, мистецтвом, наукою (Христос – як світло; готика – як техніка освітлення; оптика – фундаментальна наука XIII ст.).

Свобода – привілей і, як наслідок, термін, що використовувався зазвичай у множині. В однині означав сукупність прав, що забезпечували незалежність і суверенітет; наприклад, *libertas Ecclesiae* – лозунг *григоріанської реформи*.

Святий престол – (лат. *Sancta sede* – досл. столиця-кафедра, крісло-трон) – символ влади Папи як єпископа Риму, найстарший знак його церковної влади, давніший від таких символів як ключі, перстень. Трон єпископа знаходився за *вістарем*; сидячи на ньому єпископ промовляв “*ex cathedra*”, тобто здійснював владу вчителя, отриману від Христа. Канонічне право церкви під висловом *Sancta Sedes Apostolica* розуміє не тільки самого Папу із його владою повчання, а також, якщо на те вказує контекст, його державного секретаря та ін. відомства папської адміністрації, тобто Римську *курую*.

Святі – реальні або неіснуючі люди, які за святість і праведність життя та здійснені чудеса вважалися святими. Впродовж тривалого часу створювалися народною, чи місцевою традицією, пізніше, починаючи з кінця XII ст. підлягали папській інвеститурі (канонізації). Головні об’єкти середньовічного вшанування. Відігравали визначну роль у мистецтві (реліквії, братства, іконографічні теми). Їх життєписом займалася агіографія. Надзаслуги святих належали церкві, використовуючи які вона мала моливість відпускати гріхи.

Священна Римська імперія – середньовічна держава, що займала значну частину Західної Європи і включала в себе німецькі, італійські, чеські землі, Нідерланди та ряд ін. територій. Створена в 962 р. германським королем Оттоном I як Римська імперія, в 1157 р. за Фрідріха I Барбариси в політичній переписці зафіксована нова назва – Священна Римська імперія (за

деякими свідченнями така назва з'явилася за Фрідріха II Штауфена). З кінця XV ст. – Священна Римська імперія німецької нації. Проіснувала до 1806 р.

Священник – див. **Пресвітер**.

Священство – ті повноваження і сила, які згідно з християнським віровченням, Бог надає чоловікам і які є необхідні для виконання спасительних обрядів Євангелія (всі таїнства, окрім рукоположення в священний сан). Право на священство людина здобуває від Бога через рукопокладення тих, хто вже його має. Згідно з католицьким і православним віровченням є три ступені священства (**диякона, пресвітера (священника), єпископа**). Таїнство священства полягає в передачі через єпископську хіротонію посвячуваному особливої благодаті Св. Духа, яка робить його посередником між Богом і людьми.

Сегареллі Гарардо (?-1300) – селянин з-під Парми, засновник секти апостольських братів (*апостолики*) в Пн. Італії (бл. 1260). Сегареллі проповідував спільність майна та загальну рівність, викривав католицьке *духовенство*, звинувачуючи його у стяжательстві. Був оголошений *єретиком*. Спалений 1300.

Секвенція – (лат. sequential „слідування”) – церковний піснеспів, що виник в IX-X ст. із юбіляцій – збагачених варіаціями наспівів у григоріанському хоралі. Для полегшення запам'ятовування цих вокалізів співцями для них почали складати тексти і розпівати їх таким чином, щоб на кожну ноту наспіву припадав один склад. Підтекстовка робила юбіляцію більш чіткою і розміреною. Мелодика і текст секвенцій були уже фактично відірвані від канонічних зразків. Згодом на нові вірші накладалася народні мелодії. Секвенція здобула самостійне значення, віддалившись від хорала. З початку XII ст. секвенція стала поширеним ліричним жанром, в текстах якого були присутні типово світські мотиви, а мелодія опиралася на народно-побутові інтонації.

Секуляризація церковних земель – (від лат. *secularis* – світський) – 1) переведення державою земельних володінь із церковної власності у світську. В першій половині VIII ст. секуляризація церковних земель була здійснена майордомом Франкського королівства Карлом Мартелом для перерозподілу земельного фонду на користь *бенефіціаріїв*. Секуляризація церковних земель могла здійснюватися також у вигляді прямої конфіскації – під час іконоборчого руху у Візантії (див. *іконоборство*), після ліквідації ордену *тамплієрів* у Франції. 2) У широкому розумінні слова секуляризація є процесом звільнення від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини. Наприклад, секуляризація філософії, науки, літератури із початком Відродження.

Сен-Вікторська школа в Парижі – заснована *Гільомом де Шампо* в 1108 після його відходу в Сен-Вікторську обитель приміський (на схилах гори Сент-Женевв) монастир ченців-каноніків. Школа продемонструвала прагнення до синтезу світської культури і духовного життя. Школа мала дуже значну для XII ст. бібліотеку. *Гуго Сен-Вікторський* (помер 1141) вів своїх учнів до споглядання через вивчення вільни мистецтв і теології, окреслюючи тим самим доктринальний синтез в дусі св. Августина. *Рішар Сен-Вікторський*, його учень та наступник (помер 1173) та *Андре Сен-Вікторський* (помер 1175) присвятили себе головним чином тлумаченню Біблії. Ашар, абат Сен-Віктора в 1155-1160 ((помер 1171) дав поштовх до до філософського та теологічного вивчення Трійці. *Годфруа Сен-Вікторський* (помер 1194) писав про багатство і гідність людської натури, вінця всесвіту, мікрокосма. Школа християнського оптимізму з часом все більше тяжіла до *містицизму*. Не спроможна слідувати еволюції міських шкіл до діалектики та схоластики, вдалася до полеміки їх представниками. *Готьє Сен-Вікторський* 1177-1178 уклав «*Contra IV labyrinthos Franciae*», де містилися критичні випадки по відношенню до *Абеляра*, *Петра Ломбардського*, *Жільбера де ла Поре* (*Жильберт Порретанський*) та *П'єра де Пуатьє*.

Сен-Галленський монах (див. *Ноткер Заїка*)

Сен-Дені – бенедектинське (*бенедиктинці*) абатство біля Парижа (північний пригород), головний монастир середньовічної Франції. Заснований бл. 625. В 626 до нього були перевезені останки св. *Діонісія*. Звідси і назва монастиря. Найбільшого розквіту досяг у часи *абата Сугерія*, за ініціативи та активної участі якого в 1137-1144 була побудована монастирська церква – перша споруда готичного стилю; з XIII ст. служила усипальницею французьких королів. В Сен-Дені зберігався королівський штандарт – *оріфлама*. Сен-Дені був пограбований і закритий в часи Великої Французької революції. Зараз національна пам'ятка.

Сен-Жермен-де-Пре – бенедектинське *абатство* на лівому березі р. Сени (на тер. сучасного Парижу). Засноване бл. 543 (або 558) р. *Хільдебєртом I*. Один із найбагатших монастирів Франції. Напр., в описі його володінь (*політтик* абата *Ірмініоні*, поч. IX ст.) перераховано 25 помість і більше 2 тисяч селянських сімей. Свою назву абатство отримало в IX ст. за ім'ям *єпископа* *Жермена* (Германа), похованого в ньому в VI ст. і проголошеного святим.

Сент-Шапель – *капелла* в Парижі, побудована на замовлення *Людвіка IX Святого* для зберігання Тернового вінка, придбаного ним у Венеції в 1239. Автором проекту двоповерхової капелли був *П'єр де Монтрейль* (долучився і до спорудження південного фасаду *Нотр-Даму*). Побудована за три роки і

освячена 1248 відразу була визнана шедевром. Нижня капелла служила основою релікварія. Верхня, унікальна 15 метровими вітражними вікнами площею 618 кв. м, в яких представлені 1134 сцени із *Біблії*. Одна із кращих пам'яток епохи розквіту *готики*.

Септуагінта – (лат. *septuaginta* – досл. сімдесят, Семидесятниця) - переклад П'ятикнижжя Мойсеєва з старовірської на грецьку мову (“койне”), здійснений для потреб єврейської діаспори за легендою за 72 дні 72 старійшинами на чолі з Єристеєм, які з цією метою приїхали з Єрусалиму до Олександрії на запрошення єгипетського царя Птолемея II Філадельфа.

Сергій II – *папа римський* (844-847). Римлянин. Обраний римською аристократією. Коронував внука *Карла Великого* Лотаря, короля Італії. Вперше в історії папства хроністи відмітили, що Сергій II протегував членам своєї сім'ї, а свого брата призначив єпископом, отримавши від нього солідну винагороду (*непотизм*). За його понтифікату араби пограбували Рим, особливо дісталось соборам св. Петра та св. Павла.

Символ віри – див. **кредо**.

Символізм - засіб осягнення світу, система символів. Середньовічне мистецтво прагнуло осягнути реальність репрезентацією символічних істот та дій. Великими сферами середньовічного символізму були природа (звірі, квіти, дорогоцінне каміння) та священна історія.

Симмах – *папа римський* (498-514). Його обрання підтримав остготський король-аріанін Теодоріх, що як і партія більшості серед італоримлян, прагнув незалежності від Константинополя. На синоді 499, скликаному королем для підтримки новообраного папи, вперше в історії був прийнятий декрет, що регламентував спосіб обрання папи. Серед основних положень: заборона претендувати на папський престол до смерті законно обраного римського єпископа, обирався він більшістю голосів місцевого духовенства, папа мав право призначати свого наступника, не йшлося про участь у виборах світських осіб. Симмах став першим папою, що переслав свій *паллій* іншому єпископу, утверджуючи тим самим основи римокатолицької церкви, підпорядкованої Риму.

Симонія – назва практики купівлі і продажу церковних посад або духовного сану. Назва походить від імені Симона Ворожбита (Волхва), який згідно євангельській легенді хотів купити “дари Святого Духа” (дар *священства*, здатність здійснювати чудеса) у апостолів Петра та Іоану: „Дайте і мені владу цю, щоб той, на кого я покладу руки, отримав Духа Святого”. Він був викритий і відкинутий апостолом Петром. Симон Волхв – засновник гностичної секти симоніан, або еленіан (за ім'ям його супутниці Єлени). За твердженнями давніх християнських письменників Симон Волхв

був родоначальником *гностицизма* та всіх *єресів* ранньої Церкви. Симонія широко практикувалася папами, королями, феодалами. Вона давала можливість купити за гроші церковну посаду, іноді не одну. Симфоністи прагнули здобути якнайбільше вигоди від купленої посади та ігнорували пап. Непримиренними противниками симонії виступили прихильники *кльонійського руху*.

Синекура – (від лат. *sine cura* – без турботи) – в середньовічній Європі церковна посада, що приносила прибуток без вкладення праці. В переносному значенні – добре оплачувана посада, що не вимагає великого клопоту.

Синергизму теорія – (від грецького *synergia* – „співробітництво”) - поєднання вільної людської діяльності і божого милосердя. На цій теорії базувалося відношення східної (*православної*) церкви до свободи віри. На противагу їй у *католицизмі* перемогла августинівська концепція визначеності, що спричинила основний принцип її діяльності: людина безсила перед гріхом і тільки церква, як корпорація, може через таїнства забезпечити їй спасіння.

Синод – (грець. *synodos* – „зібрання”) – дорадчий орган вищих ієрархів Католицької і Православної церков.

Сігер Брабантський (бл. 1235/1240 – бл. 1281/1284) – французький філософ, магістр мистецтв Паризького університету, засновник західноєвропейського *авероїзму*. Автор трактатів «Про вічність світу», «Про необхідність та взаємозв'язок причин», «Про розумну душу» та коментарів до «Фізики», «Метафізики» та ін. творів Арістотеля. Вважав, що істина раціонального знання може суперечити істині релігійного одкровення. Визнавав існування Бога як першопричини, заперечував творення із нічого, вважав, що світ співвічний Богу. Прийшов до висновку про вічність і несотворенність світу, що Бог є першодвигуном, але не творцем всього сущого. Заперечував безсмертя індивідуальної душі людини, відстоював пріоритет розуму. Центральним у доктрині Сігера Брабантського було вчення про єдиний, універсальний розум – загальний для всього людства. Визнаний сучасниками «Великим». Його погляди були засуджені Альбертом фон Больштедтом (*Альберт Великий*), *Фомою Аквінським* та ін. Був викликаний в Рим до папського двору, переданий до інквізиційного суду, під час слідства вбитий. (Інша версія: втік до Італії, де його заколов божевільний слуга). Філософські погляди Сігера Брабантського відобразили опозиційні настрої бюргерства. Його ідеї та вплив, що певно були значними на паризькому факультеті мистецтв, ще мало відомі. Данте помістив його в раю разом із св. *Фомою Аквінським* та св. *Бонавентурою*. По суті, це була велика університетська трійця XIII ст.

Сігізмунд I (1368-1437) – імператор *Священної Римської імперії* (1410-1437), син імператора Карла IV, останній із династії Люксембургів. В 1378 успадкував маркграфство Бранденбург. Король Угорщини (з 1387) після династичного шлюбу із дочкою угорського короля. Король Чехії в 1436-1437. В 1396 організував і очолив Нікопольський хрестовий похід. Гарантував безпеку *Яну Гусу*, що не врятувало його від інквізиції. Разом із папою римським організував п'ять *хрестових походів* проти гуситів (1420-1431), всі вони закінчилися поразкою хрестоносців.

Сільвестр II – *папа римський* (999-1003). Герберт. Був монахом у абатстві Оріньяк (Оверн). Декілька років провів у Каталонії (Пн. Іспанія), де навчався у арабів. Після повернення викладав у архієпископській школі у Реймсі (972-982). Став відомий як вчений. Король Франції Гуго Капет призначив його архієпископом Реймса. Невдовзі через конфлікт із місцевим духовенством Сільвестр покинув свою єпархію і став довіреною особою *Оттона III*, якого вважав «новим Константином». Саме за підтримки імператора отримав тіару і прийняв ім'я Сільвестр, як пам'ять про Сільвестра I – соратника першого римського імператора-християнина. Сільвестр та Оттон прагнули спільно створити універсальну християнську державу, очільником якої мав стати імператор, а співправителем, що підпорядковувався б йому у світських справах – папа. Цей утопічний проект не міг бути реалізований через опір королів Франції, Англії, німецьких князів, римської аристократії та Візантії. Передчасна смерть Оттона III (1002), а потім і Сільвестра (1003) поклала край цим честолюбним планам. Дехто вважає, що вкрита легендами постать папи вченого-алхіміка послужила прототипом доктора Фауста.

“Сім вільних мистецтв” – (лат. *artes liberales*) - важливий елемент римської шкільної традиції, сприйнятий середньовіччям. Система учбових предметів, що викладалися в середньовічних школах та університетах (в останніх - на молодшому артистичному факультеті). Вільні мистецтва в античності – це науки, вивчати які мали можливість вільні люди (на відміну від “мистецтв”, пов'язаних із фізичною працею). Поділялися на два рівні: нижній – трівіум (*trivium*), що включав у себе граматику, діалектику, риторику та вищий – квадрівіум (*quadrivium*), в який входили арифметика, геометрія, музика, астрономія.

Скрипторій – (від лат. *skriptor* - „писар”) - майстерня, в якій переписувалися книги, передовсім в монастирях. Перші скрипторії з'явилися в VI-VII ст. на півдні Італії, у Франції, Ірландії, Іспанії. Найбільшою славою в епоху Карла Великого користувався скрипторій Турського монастиря Св. Мартина, *абатом* якого був Алкуїн. Спочатку книгу писали під диктовку (як і за пізньої античності), тримаючи матеріал для письма на колінах. Столи з'явилися пізніше. Уже у VIII-IX ст. іконографічні зображення каліграфів, що

сидять за столом, стають нормою. В XIII ст. скрипторії занепадають, виробництвом книг починають займатися міські ремісники.

Служба Божа – релігійні відправи, що співаються або проказуються священнослужителями, або ченцями в так звані канонічні години – сім разів удень і один раз уночі.

Собор – (грець. *synodoi*, лат. *concilia*) - 1) зібрання духовних осіб відповідного рангу для вирішення питань віровчення, церковної дисципліни і різних проблем, що стоять перед церквою (**собор церковний**). 2) кафедральний чи головний храм міста або монастиря, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; храми, що мають особливе значення.

Собор церковний – зібрання духовних осіб відповідного рангу для вирішення питань віровчення, церковної дисципліни, християнської моралі та різних проблем, що стоять перед церквою. По відношенню до церковних соборів вживаються терміни *consilium*, *synodus*. Вперше вжиті для означення зібрання християн у III ст. У ранньому християнстві цими термінами позначали і різного роду церковні зібрання, і місце зібрання, і храми, де віруючі збиралися для богослужіння, і об'єднання, злагоду; де нема злагоди, там нема собору. У середньовіччі поняття *consilium* набуло дещо нового сенсу через встановлення тісного зв'язку між поняттям «собору» і «радою» (*consilium*) як світським інститутом, що був одним із головних елементів політичної культури і організації суспільства, побудованого на основі сеньйоріальних відносин. Перші собори єпископів мали місце у Малій Азії в середині II ст. Бл. 220 р. Зустрічається перше визначення церковних соборів як органу, що представляє всю церкву, а також зібрання керівників церкви, єпископів – наступників апостолів і вчителів церкви. Поділ соборів на *universalia* і *particularia* – **вселенські** і **помісні** – і відмінність термінів *consilium* і *synodus* з'явилася тільки в Новий час. До XI-XII ст. уявлення про собори у церковних письменників і юристів базувалися на досвіді проведення великих соборів Римської імперії. Їх проведення залежало від імператорської влади. Однак, не дивлячись на „вселенський” характер, їх рішення отримували статус загальноцерковних тільки після визнання їх місцевими соборами і папами. Розробка теоретичних концепцій соборів розпочалася на Заході при Каролінгах в рамках загального пошуків соборної активності. Основна увага приділялася встановленню легітимності собору, здатності виконувати свою основну функцію – законотворчу і віроповчальну. У відповідності із тлумаченням Ісідора Севільського, визначення собору як *generale* вказувало на загальну важливість питань, що обговорювалися на ньому. Необхідність папського дозволу почала обговорюватися із VI ст. Положенні про необхідність папської санкції на проведення вселенського собору остаточно сформувалася в церкві в „*Dictatus pape*” Григорія VII (1073-1085). Уявлення про «вселенські» собори

були розвинуті в період т.зв. папських concilia generalia в XI-XIV ст. Впродовж XII-XIII ст. папська влада, що посилювалася, прагнула обмежити реальну компетенцію „вселенських” соборів. Тому папські собори XII-XIV ст. практично не продукували власних постанов, а тільки утверджували, підготовлені в папській курії декрети. Т.ч. головною функцією соборів стала репрезентація папської влади. Цілий ряд діячів церкви розвивали уявлення про concilium universale як вищий представницький орган церкви. Кінцево ці ідеї були обґрунтовані в працях Уільяма Оккама та Марсілія Падуанського, що стояли на боці Людовіка Баварського в його конфлікті із папством і отже були направлені проти концепції папського примату. Важливі положення „соборної теорії” були відображені в основних постановах соборів епохи **соборного руху**. Йшлося про верховенство concilia universalia над папою. Згідно цих положень собори претендували на роль верховного органу влади в церкві, представництва віруючих усього християнського світу, духовенства і мирян, вищої судової інстанції і претендували в міжнародній політиці на місце, рівне папському. У другій половині XV ст. з посиленням папства „соборний рух” втратив силу і подальші т.зв. „католицькі” собори XVI ст. трактувалися в дусі уявлень про „папські” собори високого середньовіччя.

Соборний рух – рух в католицькій церкві, що оформився в результаті **Великого розколу (1378-1449)**. Його прихильники стверджували, що папа не є абсолютним главою християнського світу, не є і непогрішимим. „Те, що стосується всіх, повинно бути схвалене всіма”, і тільки вся церква в цілому, представлена **Вселенським собором**, непогрішима. Соборний рух був неоднорідний і по складу і по характеру вимог, які висував. Кардинали і римська курія прагнули використати падіння авторитету папства для зміцнення своєї влади в церкві. Європейські монархи, від підтримки яких і залежало визнання законним того чи іншого папи, прагнули посилити свій вплив у національних церквах. Широкі кола духовенства і мирян на соборний рух поклали надії на здійснення глибоких реформ церкви. Прихильники соборного руху прагнули провести в життя свої рішення на **Констанському соборі (1414-1417)**. Він поклав кінець “Великому розколу” в католицькій церкві, прийняв рішення про верховенство в церкві вселенського собору і обов’язок пап підкорюватися його постановам. Одним із своїх канонів собор постановив, що наступний вселенський собор буде скликаний через 5 років, далі – через 7, а згодом кожні 10 років. Однак ці постанови не були виконані, папам вдалося захистити свою монархічну владу в церкві від зазіхань соборного руху. Базельський собор (1431-1449) привів до нової схизми: законному папі Євгену IV (1431-1447), невдоволеному подальшим наступом на прерогативи Риму, був протиставлений „соборний” папа – Фелікс V (1439-1449) – останній антипапа в історії Риму. Євген IV в свою чергу скликав свій собор, відомий під назвою **Ферраро-Флорентійський (1438-1445)**. Цей собор, що засідав з перервами у Феррарі, Римі та Лозанні, відомий заключенням (з участю візантійської делегації на чолі з імператором Іоаном VIII) т.зв. “**Флорентійської унії**”, що значно зміцнило позиції Риму в

самій Західній Європі і підняло авторитет папства. На соборі була здійснена невдала спроба прихильників соборного руху скинути папу Євгена IV і вибрати нового – більшість собору підтримала Євгена IV. В результаті Базельський собор втратив підтримку як більшості в церкві, так і багатьох світських монархів. Останніх задовільняли базельські постанови про обмеження влади папи над національними церквами, які санкціонував і Євген IV. Ці постанови відкривали шлях до законодавчого оформлення національних церков у деяких країнах Західної Європи. Єдиновладдя папи було відновлене.

Сорбона – теологічна колегія (колеж). Заснована в Парижі в 1257-58 рр. *капеланом* Робером де Сорбона, духівником французького короля Людовіка IX Святого. Являла собою гуртожиток для 16 незаможних студентів богословського факультету Паризького університету. Згодом, дякуючи пожертвам, була розширена, до неї стали приймати студентів із багатих сімей на платній основі і на платний пансіон. Сорбона не тільки надавала студентам дах над головою і харчування, але і була місцем занять. Колегія для студентів-теологів швидко зайняла провідне місце як на теологічному факультеті, так і в університеті в цілому. Із середини XVII ст. Сорбонаю стали називати весь Паризький університет.

Сотеріологія – (від грецького *soterion* – „спасіння”, *logos* – „вчення”) – вчення про спасіння людини; частина богослов'я, що тлумачить питання про умови, шляхи та засоби спасіння.

Спадкоємність – домінуюче поняття середньовічних концепцій історії: історія імперій, де влада передається зі Сходу на Захід (*translatio imperii*), та історії цивілізацій, де культура передається із Вавилону в Афіни, потім до Риму, а в Середні віки – в Париж (*університет*): *translation studii*.

Спірітуали – (лат. *spiritus* – „дух”) – „мужі Духа”, члени францисканського ордену, що в середині XIII ст. виступили за строге дотримання первісного ідеалу засновника ордену Франциска Ассізького, його заповітів на відміну від *конвентуалів*, які засуджували надмірне захоплення бідністю. Спірітуали збирали і записували спогади про св. Франциска, прагнули на прикладах із його життя показати істинність його ідеалів. Не маючи можливості направити життя ордену в бажаному руслі, вони тим не менше пасивно чинили супротив конвентуалам, яких вважали обмирщеними. Спірітуали Південної Франції в кінці XIII ст. згуртувалися навколо захисника євангельської бідності Оліви. Друга група спірітуалів – прихильники відокремлення реформованих монастирів знаходилися в Тоскані та на півночі Італії, її очолював Убертіно да Казале. Із спірітуалів Анконської марки виокремилася третя група – „бідні ереміти Целестіна” (за ім'ям папи Целестіна V, що співчував їм). Нею керували Ліберал та Анжело Кларено. Із середовища останніх вийшов рух „обсервантів” (XIV ст.).

Протистояння конвентуалів і обсервантів привело до поділу ордену францисканців на дві частини в 1517 р.

Сповідь – покаєння – одне із семи *таїнств* в католицькій і православній церквах. Суть сповіді заключалася в каятті віруючого у своїх провинах і отриманні прощення гріхів від імені Ісуса Христа через посередництво священника, що здійснює обряд. За античного християнства сповідь була привселюдною. В ранньому середньовіччі її витіснила індивідуальна (таємна) сповідь, зміст якої священнику не дозволялося розголошувати. Велику роль в поширенні саме такого виду сповіді відіграли ірландські ченці. IV Латеранський собор (1215 р.) встановив обов'язковість щорічної сповіді перед *пасхою*.

Стани (etats) – соціальні та професійні категорії, позбавлені сакральної ідеї, на противагу розрядам (orders), угодний Богу (див. *Адальберон Ланський*): світські стани.

Стефан II (III) – *папа римський (752-757)* (така нумерація пов'язана з тим, що попередній папа Стефан II через короткий термін (три дні) свого перебування на престолі, не був внесений до офіційного реєстру пап). Римлянин, перший папа, що здійснив поїздку до Франкського королівства. Причиною послужила серйозна загроза Риму з боку лангобардів. Король *Піпін Короткий* пообіцяв надати військову допомогу і повернути папі завойовані ними території («*Піпінів дарунок*», *папська держава*). Під час перебування у франків заново помазав на престол Піпіна, що вже раніше зробив Боніфаций і присвоїв йому титул «патриція Риму», який до цього часу надавався тільки наміснику візантійського імператора в Равенському *екзархаті*. Дав обіцянку королю подарувати йому реліквію св. Петронели, яка згідно легенди була дочкою св. Петра і тіло якої чудесним чином було виявлено в катакомбах. На цій основі в наступні століття Францію називали «первородною дочкою церкви». Стефан встановив у межах собору св. Лаврентія перший у Римі церковний дзвін. За його понтифікату у папській канцелярії був сфабрикована «*Константинова грамота*».

Стефан III (IV) – *папа римський (767-772)*. Знаходився під опікою синів Піпіна Короткого Карла Великого і Карломана. Провів 769 синод у Латерані, який прийняв постанову, згідно якої папський престол могла зайняти тільки особа духовного стану, з кола кардиналів. Світські особи були повністю виключені з-поміж виборщиків папи. Ця постанова пізніше постійно порушувалася, але мав місце прецедент. Синод рішуче засудив іконоборство

Стигматизація – (від грець. stigma – „клеймо”) – поява на тілі знаків (стигматів), подібних до тих, що залишилися на тілі розіп'ятого Христа від цвяхів та тернового вінця. Явище стигматів вперше засвідчене в життєписі

св. Франциска Асизького (1881-1226), у котрого за два роки до смерті з'явилися рани на тих місцях, що і у Христа. В середньовіччі було багато свідчень про стигмати (особливо на страсний тиждень) у жінок, що перебували в релігійному екстазі.

Страсті Господні (Христові) – все більше значення в літургії, мистецтві, сприйнятті починають відігравати з XI ст.

Страх – поширене почуття в індивідуальній та особливо колективній формі по відношенню до бід та терзань пекла.

Страшний суд – остання подія історії. Примушувала людину середньовіччя бачити в Богові суддю і сприймати своє життя як звіт.

Сугерій, Сюжер (1081-1151) – французький церковний і державний діяч, настоятель абатства *Сен-Дені* (з 1122), радник королів Людовіка VI Товстого та Людовіка VII, регент Франції в 1147-1149 у час відсутності Людовіка VII. Сугерій написав ряд творів, в тому числі «Життєпис короля Людовіка Товстого» - цінне джерело з історії Франції. З його ім'ям пов'язують зародження художнього стилю *готики*. Бенедиктинець Сугерій, який розглядав Сен-Дені як вершину земної світобудови, своїм завданням вважав турботу про «зовнішнє благородство» монастирської церкви, оновлюючи її убранство на славу Господа, святого *Діонісія*, в також французьких королів. Про свої наміри він написав у двох трактатах «Про мое управління» та «Про освячення». Пам'ятник королівській владі був задуманий ним як синтез всіх естетичних новацій, з якими він познайомився відвідуючи монастирі півдня Галлії. Він прагнув, щоб його монастир, що належав королю, вивищувався над іншими, подібно тому, як монарх вивищується над усіма владиками свого королівства. Послугувався центральною ідеєю трактату *Діонісія*, що Бог є світло. Церква Сен-Дені і стала зразком мистецтва світла і безперервного відображення.

Сумма – тоталітарна конструкція схоластичної науки: XIII ст. стало епохою великих сумм, найбільш знаменита «Сума теології» *Фоми Аквінського*.

“**Сума теології**” – головний твір Фоми Аквінського (1225/1226- 1274), створений в 1266-1273 рр. Залишився незавершеним. Метою його написання було пристосування поглядів аристотелізму до вимог середньовічного християнства.

Супрематія - (від лат. *supremus* – „найвищий”) – домінування світської влади над церковною, або навпаки.

Схизма – (від грецького *shisma* – „розщеплення”, „розрив”) – розкол. В Новому Завіті це слово означало всякий церковний поділ, розриви з приводу незгоди в якомусь практичному питанні. Пізніше схизмою стали називати такий поділ в лоні Церкви, що не стосувався догматів, питань віри. Цим схизма відрізняється від *єреси*. Розкол (схизма) 1054 р. (див. *поділ церкви 1054 р.*) призвів до формального розриву між римським католицизмом і греко-православною церквою. **Великий Розкол (Схизма) (1378-1414)** розділив західну Церкву на прихильників римського папи і папи авіньйонського.

Схоластика – (від лат. *schola* – „школа”) – в прямому значенні означає “шкільна філософія”, що швидше вказує на місце її народження, чим зміст. Головний напрямок у розвитку філософії середньовіччя. Сутність її – осмислення християнської догматики із раціоналістичних позицій з допомогою логічного інструментарію. Спочатку схоластами називали людей, що навчали або вчилися в школі. Із часів Карла Великого слово “схоласт” означало “вчитель”. Згодом ним називали всіх, хто займався наукою, особливо філософією. Із появою університетів схоластиком стали називати релігійну філософію. Головним питанням, яким займалася схоластика було відношення знання до віри. “Батьком” схоластики називали Боеція, бо він перший в історії Західної Європи спробував дати інтерпретацію проблеми віри і розуму з допомогою логіки Арістотеля. У розвитку схоластики розрізняють три періоди: ранній (XI-XII ст.), зрілий (XII-XIII ст.) – звідси і назва цього періоду у історії середньовічної Європи - Висока Схоластика, пізній (XIII-XIV ст.). Як широкий інтелектуальний рух схоластика бере початок із XI ст. Центральне місце в ній зайняла боротьба навколо проблеми універсалій. – загальних понять. В її інтерпретації визначилися три основні напрямки схоластики: реалізм, номіналізм, концептуалізм. Реалісти (більшість) вважали, що “універсалії” існують реально, незалежно від людської думки, перебуваючи в божественному розумі. Номіналісти стверджували, що “універсалії” не мають об’єктивного існування. Вони існують тільки в голові у вигляді абстракцій. Загальні поняття не існують реально, незалежно від людини, а видобуваються розумом із осягнення одиничних, конкретних речей. При цьому вони стверджували, що носієм загального є слово, ім’я, “номен” (звідси назва). Проміжну позицію між реалістами і номіналістами займали концептуалісти. На їх думку загальні поняття як щось існували не тільки в слові, але і в поняттях, в речах. Прихильниками номіналізму були Беренгарій Турський, Росцелін, Оккам, та ін. найбільш відомими реалістами були Гільом де Шампо, Ансельм Кентерберійський. Прихильником концептуалізму виступав “найблискучіший розум свого часу” П’єр Абеляр, який раціоналізував відношення віри і розуму, наголошуючи на тому, що обов’язковою умовою віри має бути розуміння.

Сьомий Вселенський собор – відбувся в Нікеї в 787 р. Виступив із рішучим засудженням ересі іконоборців, завершив перший період *іконоборчого руху*. Головним визначенням собору було проголошення догмату іконовшанування. Згідно цього догмату честь, що віддавалася образу, сходила до першообразу, і той, що вклоняється іконі, вклоняється іпостасі, зображеного на ній. Серед 22 канонічних рішень собору найбільш відомими є правила, що забороняли *симонію*, відчуження церковного майна монастирів, призначення на церковні посади мирян та ін.

- Т -

Таїнства – (лат. sacramentum) – обрядові дії в християнстві, через які, за вченням церкви при посередництві священника, віруючому передається Божя благодать. Першими таїнствами, що утвердилися в християнстві в кінці II – на початку III ст. були **євхаристія** та **хрещення**. Поступово до раннього середньовіччя склалася система семи таїнств (вони й донині визнані як в **католицькій** так і в **православній** церквах): євхаристія (причащення), **хрещення**, **священство**, покаяння (**сповідь**), миропомазання, шлюб, соборування. Система таїнств охоплювала найважливіші моменти життя людини, тісно пов'язувала її з церквою, в першу чергу з духовенством. Поява таїнств в християнському культі була пов'язана з оформленням церковної організації та поділу усіх християн на **мирян** та **кліриків (духовенство)**. Саме до останніх перейшла монополія на здійснення обрядів (адже в общинах перших християн, які називалися харизматичні, усі віруючі володіли благодаттю (від грецького – charisma – благодать)). Постулат “поза церквою нема спасіння” означав в тому числі, що без Божої благодаті людина не може розраховувати на загробне спасіння.

Тамплієри (храмовники) – члени католицького духовно-рицарського ордену, що виник під час хрестових походів у Палестині. Свій початок веде від братства “Бідні рицарі Христа”, заснованого в 1118 р. в Єрусалимі групою французьких рицарів, що дали чернечу обітницю. Назву отримав від легендарного Храму царя Соломона, біля місця розташування якого в давнині знаходилася їх резиденція. Статусу ордену тамплієри домоглися при підтримці Бернара Клервоського, який підготував і статут, затверджений папою римським в 1128 р. Згідно статуту головним заняттям членів ордену була “священна війна” з іновірцями та еретиками. На відміну від інших чернечих орденів тамплієрам не дозволялися довгі пости – рицар-чернець повинен був добре харчуватися, щоб бути сильним воїном. В ордені встановлювалася залізна дисципліна, статут передбачав чисельні покарання за її недотримання – тільки так можна було приборкати амбіції молодших синів феодалів, які становили основну масу братів-рицарів. Відмінною ознакою членів ордену був білий плащ із червоним хрестом.

Структура ордену була ієрархічною тамплієри поділялися на декілька розрядів: брати-рицарі (із родів феодалів), брати-зброєносці (із багатих

городян), капелани (священники, що здійснювали обряди і богослужіння). В бойових діях брали участь тільки брати-рицарі та брати-зброєносці. Тільки брати-рицарі склали **генеральний капітул** ордену, з-поміж них обирався по життєво великий магістр та інші посадовці ордену. Орден був вилучений з-під юрисдикції будь-якої світської та церковної влади і підпорядковувався виключно папі римському.

Орден мав свої відділення в багатьох європейських країнах (провінції на чолі з великими командорами). Завдяки чисельним пожертвам, військовій здобичі, перевезення із Європи до Палестини паломників та хрестоносців тамплієри нагромадили значні багатства. Вони ще більше зросли, дякуючи торгівлі та лихварству, на яких орден зосередив свою увагу після переселення до Європи (переважно Франції), що було спричинене падінням останньої християнської твердині в 1291 р. м. Акри.

Багатства ордену в багатьох викликали заздрість. Філіпі IV Красивий, що відчував гостру потребу в грошах, домогся від залежного від нього авіньйонського папи засудження тамплієрів та звинувачення їх у ересі. Всі тамплієри на території Франції 13 жовтня 1307 р. були арештовані, а багатства ордену конфісковані королем. Ліквідація ордену була визнана папою в 1312 р. на В'єнському соборі. Останні тамплієри та залишки їх майна перейшли до ордену **іоанітів**.

Таулер Іоган (1304-1361) – німецький теолог, філософ-містик (*містицизм*), учень *Екхарта*, монах-домініканець (*домініканський орден*), проповідник. Розглядав Божество як єдність, позбавлену всякої визначеності. Вважав, що людина не здатна пізнати Бога своїм розумом; єдиний шлях пізнання Бога – це шлях віри та містичного споглядання. Людина завдяки «глибині душі», створеної Богом, може піднятися до досягнення чистої сутності Бога шляхом споглядання, для чого потрібний аскетизм, смиренність та самозречення.

Творіння – Боже діяння. Початок людської історії. Об'єкт чисельних коментарів («Hexameron»: шість днів творіння, згідно початку Книги Буття).

Тевтонський орден – один із **духовно-рицарських орденів**, що виник під час **хрестових походів**. Походження веде від німецького госпітального братства, заснованого ще в 1118 р. в Єрусалимі. Братство, що підпорядковувалося **іоанітам**, припинило своє існування в 1187 р. в зв'язку з втратою хрестоносцями Єрусалиму. Його члени разом з німецькими хрестоносцями бл. 1190 р. при облозі м. Акри створили госпіталь для поранених німців. У 1191 р. це госпітальне братство було офіційно затверджене папою Климентом III, а в 1198 р. папа Інокентій III надав йому статусу ордену з назвою “Орден госпіталю Пресвятої Діви Марії німецького дому в Єрусалимі”. Формою одягу рицарів тевтонського ордену були білі плащі з нашитим з лівого боку вузьким чорним хрестом.

В перші десятиліття існування орден був малочисельний і не відігравав серйозної ролі ні в військових, ні в політичних справах. Перелом наступив при четвертому гросмейстері тевтонського ордену Германі фон Зальці. Усвідомлюючи, що панування хрестоносців у Палестині недовговічне, він взявся за створення орденської держави в Європі. Спроба створити її в Трансильванії, куди орден був запрошений угорським королем Ондрашем II за обіцянку тевтонів боротися з половцями, не увінчався успіхом. В 1225 р. орден був вигнаний з Угорщини.

В 1226 р. польський князь Конрад Мазовецький запросив орден на польські землі, віддавши йому Хелминську область в обмін на обіцянку боротися із прусами. Ця територія стала основою для держави Тевтонського ордену. Впродовж декількох століть пруські землі були завойовані, а пруси винищені. У 1236 р. відбулося об'єднання Тевтонського ордену із залишками розбитого під Шауляєм Ордену меченосців. Тевтонський орден підкорив собі латишів та естонців. Новий орден згодом став називатися Лівонський.

Піку своєї могутності держава Тевтонського ордену в Східній Прибалтиці досягла в XIV ст., а з другої половини XV ст. вимушена була визнати себе васалом польського короля. У 1525 р. ця феодално-чернеча держава була оголошена **секуляризованою** і гросмейстер Альбрехт Гогенцоллерн став світським правителем – герцогом Пруссії.

Тезаврація – скарб, нагромадження. Домінувала в житті та економічній ментальності вищих класів, зокрема Церкви в ранньому середньовіччі. Скарби представляли собою економічний резерв. Наука в цю епоху також розглядалася перш за все як скарб, а не предмет викладання чи поширення.

Теодоріх Великий (бл. 454-526) – король остготів. Скинув Одоакра та створив Остготське королівство (зі столицею в Равені). Це було найбільше за розмірами варварське королівство, що включало території сучасних Італії, Швейцарії, Австрії, Тіроля, Ілїрії на Балканах. Теодоріх зосередив в своїх руках вищу законодавчу, військову, судову, адміністративну фінансову владу. Майже повністю зберіг римський державний апарат. Розумний, обережний політик та дипломат, взяв під покровительство римську сенаторську знать та католицьку церкву, хоч сам сповідував *аріанство*. На правління Теодоріха припадає розквіт Остготського королівства, культурне піднесення. Теодоріх запрошував до свого двору римських письменників, філософів (*Боєція, Кассіодора, Симмаха*), сприяв розвитку наук та мистецтва. Цей культурний спалах отримав назву «*Остготське відродження*»

Теократія – (від грецького Theos – бог, kratos – влада) - форма державного правління, за якої політична влада в країні належить духовництву. Класичним прикладом теократії в середньовічній Європі була **папська держава**, де верховним світським сюзереном був глава всіх католиків. Теократичною державою був Арабський халіфат, правителі якого

вважалися намісниками пророка Мухамеда і духовними владиками усіх мусульман. Теократичними можна вважати і держави, створені **духовно-рицарськими орденами**.

Теофілакти – один із наймогутніших родів Італії X-XII ст., що мав безпосередню дотичність до обрання 8 пап і антиап. Родоначальником роду був граф Тусколо. В 901 він вперше згадується як сенатор Риму. Перший папа, якого підтримала ця сім'я був Сергій III (904-911). Глава сімейства був одружений на Теодорі Старшій і мав двох дочок: Марозію та Теодору Молодшу. Саме ці жінки часто-густо вирішували долю папського престолу (звідси термін порнократія – панування блудниць, бо папами призначалися їх родичі і коханці)). Сергій передав свої світські функції Теофілактам, які титулували себе князями, консулами і сенаторами Риму. Марозія була коханкою Сергія і народила від нього сина – майбутнього папу Іоана XI (931-936). Один із синів Теодори Молодшої став папою Іоаном XIII (965-966). Теодора Старша посадила на престол Ландона (913-914). За її протекцією Старшим архієпископом Равени, а потім після смерті Ландона і папою римським був призначений Іоан X (914-928). Коханець Теодори він виявився енергійною людиною, що активно боровся проти арабів (перший папа, що із зброєю в руках брав участь у бойових діях). Церковні справи цікавили його мало. Про те, як низько він оцінював функції єпископів свідчить факт призначення ним у 926 єпископом Реймсу п'ятирічного Гуго, сина графа Гериберта. Коронація ним імператорською короною Беренгарія Фріульського була розцінена Теофілактами як спроба позбавитися їх впливу. Тому доля його була вирішена. Іоан X був заарештований і задушений в тюрмі. Марозія посадила на папський престол Лева VI (928) та Стефана VII (VIII) (928-931). 931-936 понтифіком був позашлюбний син Сергія III та Марозії Іоан XI. Марозія за протекції папи хотіла коронувати імператорською короною свого другого чоловік Гуго Провансальського. Проти матері виступив її син від першого шлюбу Альберіх II, що фактично здійснював світську владу у папській державі (932-954). Підчас повстання римлян загинули і Марозія та Іоан XI. Згодом за наполягання Альберіха II папою став його син Октавіан під ім'ям Іоана XII (955-964). Розпусний юнак перетворив Латеранський палац у будинок побачень. Його поведінка примусила через рік по коронації 963 знову здійснити поїздку до Риму Оттона I Великого. Собор 6 грудня цього ж року прокляв папу і він вимушений був тікати. При допомозі своїх прихильників Іоан невдовзі повернувся до Риму, але згодом був вбитий, скоріш за все від рук одного із обманутих чоловіків, в будинку коханки. Ще одним представником роду Теофілактів на папському престолі був *Іоан XIII* (965-972), син Теодори Молодшої.

Після панування Теофілактів контроль над Римом перейшов до роду Кресценціїв. Дядько останнього з роду Тусколо став родоначальником роду Колона.

Терціарії – (від лат. tertius – „третій”) – братство *мирян*, що існували при *жебракуючи орденах*. Їх члени не давали *обітниць*, але вели активне релігійне життя і допомагали ордену. Одне із перших братств терціаріїв заснував св. Франциск Асизький в 1221 р. („*Третій орден св. Франциска*”).

Тіара - потрійна корона *папи римського*. Виготовлялася із дорогоцінних металів, прикрашалася дорогоцінним камінням. В основі тіари – єпископська *митра*, на яку ніби надіті три корони, що символізували потрійність прав папи: як судді, як законодавця і як священника. Тіару увінчував хрест. В такому вигляді тіара існувала з XIV ст.

Тіло – «мерзенна оболонка душі» (Григорій Великий). Вмістилище вад та хвороб. Поступово звільнялося та здобувало значущість в XIII ст. в медицині (анатомія), гігієні (лазні), мистецтві (нагота). Для феодального класу завжди мало значення як інструмент фізичної сили.

Тітмар Мерзебурський (975-1018) – німецький хроніст, єпископ Мерзебурський (з 1009), родич імператорів *Саксонської династії*, автор хроніки про правління імператорів, починаючи від *Генріха I* до 1018 (особливо цінними є свідчення про період правління *Оттона III* та *Генріха II*), важливими є дані про культуру слов'янських народів періоду язичництва. Захищав сильну королівську владу, завойовницьку політику (зокрема стосовно слов'ян).

Тонзура – (лат. tonsura – „стрижка”) – 1) священний ритуал посвячення в ченці в католицькій церкві, що супроводжувався обстриганням волосся або гоління маківки на голові. Тонзура була церемонією посвяти людини на служіння Богові. Вона була першим кроком до вступу в духовний стан. 2) вибране місце на маківці, знак належності до *духовенства в католицизмі*.

Торквемада Томас (1420-1498) – генеральний інквізитор у Кастилії, Арагоні, Валенсії і Каталонії (з 1483). Член домініканського ордену. Був духівником кастильської (згодом іспанської) королеви Ізабелли. Розробив кодекс інквізиції, за яким суд оголошувався таємним з правом винесення кінцевого вироку для еретиків. Єретики, що не визнали своєї вини, відлучалися від церкви і передавалися світській владі для привселюдного спалення на вогнищі. Для слідства в справах еретиків не встановлювалися строки. На місцях створювалися постійно діючі трибунали інквізиції. Торквемада всіляко заохочував провокаторів, донощиків. Згідно свідчень, за вироками Торквемади в Іспанії було спалено від 4 до 10 тис. людей, звинувачених у еретизмі.

Трансляція – 1) переїзд єпископа з однієї єпархії в іншу; 2) перенесення святих мощів до іншого місця, часто від первісної могили до святої *раки*.

Третій Вселенський собор – відбувся в Ефесі в 481 р. Собор засудив вчення константинопольського патріарха Несторія та його послідовників (*несторіан*) і висунув віровизначення про ідеальну рівновагу природ в Боголюдині. В церковну історію Ефесський собор увійшов перш за все як такий, на якому був проголошений догмат про Пресвяту Богородицю.

Тринітарне вчення – вчення про Св. Трійцю. Вироблення єдиного погляду на догмат про Св. Трійцю був у центрі уваги *Першого та Другого Вселенських соборів*, на яких розгорнулася запекла боротьба з ересю Арія та єпископа Македонія. Див. *трійця*.

Тривіум (trivium) – див. „сім вільних мистецтв”.

Трійця – християнський догмат, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує у трьох особах (або іпостасях) Бога –Отця, Бога-Сина, Бога-Духа Святого. Саме цей догмат (вчення) відрізняє християнство від античного (філософського), іудейського та мусульманського монотеїзму.

- У -

Універсалії – див. *схоластика*.

Університет – корпорація, що об’єднувала (*universitas* – об’єднання) викладачів і студентів одного міста. На середину XIII ст. можна говорити про формування системи університетів, які поступово самоорганізувалися і за підтримки папства відстояли свою автономію від світської та єпископської влади. Інша назва об’єднання наставників і студентів – *stadium generale*, загальна (вища) школа. Університет засвідчив інтеграцію інтелектуального життя в життя середньовічного міста, хоча горизонти університету виходили далеко за межі міста. Існували два основні типи університетської організації: південний, яким управляли студенти (Болонья), північний, що керувався магістрами (Париж). Париж представив один з кращих типів організації. XIII ст.: університет ділився на чотири факультети – три вищих (канонічного права, медичний і теологічний) та більш масовий факультет мистецтв (*сім вільних мистецтв*). Кожен факультет управлявся титулярними викладачами (*regents*) на чолі з деканом (*doyen*). Факультет мистецтв складався із чотирьох націй (французька, пікардійська, англійська, нормандська), що управлялися прокурорами; над прокурорами стояв ректор, щл керував факультетом мистецтв. Генеральна асамблея університету об’єднувала усіх викладачів і вирішувала загальні проблеми усіх факультетів. В кінці XIII ст. ректор факультету мистецтв став главою університетської корпорації. Його обирали тільки на один триместр, хоча можливим було і переобрання. Він розпоряджався університетськими фінансами і головував на генеральній

асамблеї. Університет володів трьома основними привілеями: правом на статут (юридична автономія з правом звернення до папи), право на страйк (сецесію (відхід)), монопольне право присвоювати наукові ступені. Університетський курс був наступним: базова освіта, яку здобували у віці 14-29 років на факультеті мистецтв у два етапи – бакалаврат через два роки та докторат в кінці навчання. На факультеті медицини і права навчалися з 20 до 25 років. Факультет теології вимагав 15-річного навчання, а мінімальний вік отримання звання доктора становив 35 років. Організація програми та іспитів була неоднаковою, в залежності від місця і часу навчання. Спільним була методика навчання (лекції та диспути) і набожність (покровителем студентів був св. Миколай, згодом особливого значення здобув культ Діви Марії). Злет університетів був підсилений в XIII ст. еволюцією книжкової техніки та писемності (див. *книга, писемність*). Університети виробили свій інтелектуальний метод – *схоластику*. Університети були матеріально залежні від церкви. Викладачі жили за рахунок церковних *бенефіцій* і ця залежність в кінцевому випадку відрізала їх від технічної, економічної та соціальної еволюції. Університети часто ставали полем битви церковних та політичних фракцій. Наприклад, протистояння папства і Штауфенів, суперництво мирян і монахів (домініканців і францисканців), формування національних церков (Філіп IV Вродливий), Великий розкол – все це, зрештою, знижувало рівень навчання та привело до закостеніння методу. Зокрема, постійне втручання Паризького університету в область політики в момент схизми, громадянської війни між арманьяками та бургундцями часково підірвали його авторитет, а його доктори, що провели процес Жанни д'Арк, втратили свої старовинні привілеї: фіскальний (1437), судовий (1445), право на сецесію (1499).

Унціальне письмо, унціал – каліграфічний варіант одного із основних типів звичайного письма III-V ст., іноді називали первісним мінускулом (від лат. *minus* – малий). Характеризувався великими заокругленими літерами, що майже не виходили за межі рядка, без гострих кутів і ламаних ліній. Грецькі та латинські унціали виконувалися *каламом* або пером. Унціальне письмо широко застосовувалося у християнських книгах, а також у рукописах із античними текстами. З IX ст. використовувалося виключно для заголовків. Науці відомі близько 500 унціальних рукописів італійського, французького, іспанського, візантійського походження. Особливо славилися унціальними рукописами англійські *скрипторії*.

Утраквісти – див. *гусити*.

Унія церковна – (від лат. *unio* – „єднання”) – об'єднання однієї з церков православного сходу чи її частини з римо-католицькою церквою на засадах визнання першості римського папи. Перші спроби унії між католицькою і православною церквами після *поділу церкви 1054 р.* відбулися в 1274 та 1439 р. Див. *Флорентійська унія*.

Урбан II – *папа римський* (1088-1099). Француз, Оддон де Лажері, пріор абатства *Клюні*, згодом кардинал-єпископ Остії. Вибраний *конклавом* кардиналів в Террачині, бо в Римі знаходився антипапа Климент III, призначений імператором *Генріхом IV*. Урбан зумів увійти до вічного міста тільки 1093 при підтримці норманських військ Роже, брата Роберта Гвіскара. Папу-француза у Римі прийняли без особливого ентузіазму. Всі наступні його кроки були направлені на утвердження свого авторитету. Знаходився в переписці із імператором Візантійської імперії Олексієм I Комніном, який шукав підтримки на заході в боротьбі із ісламом. Скориставшись ідеєю, висловленою ще *Григорієм VII*, в жовтні 1095 на синоді в Клермоні проголосив *перший хрестовий похід*. Всім учасникам обіцяв відпущення гріхів. Так у документації вперше з'явився лат. термін *indulgentia* (*індульгенція*). Сприяв і активізації військових дій проти сарацин норманів, визнавши взамін їх володіння в Сицилії Сицилійським королівством. В період його понтифікату з'явилася нова гілка реформованого бенедиктинського ордену в заснованому Робертом із Моле монастирі в Сіто (на півдні від Діжона) (*цистерціанці*). В 1093 призначив архієпископом Кентерберійським бенедиктинця Ансельм із Аости (*Ансельм Кентерберійський*). Помер через два тижні після взяття хрестоносцями Єрусалиму.

Урбан IV – *папа римський* (1261-1264). Жоакіно панталон Кур-Пале. Син чоботаря із Труа. Став єпископом у Вердені, патріархом у Єрусалимі. Обраний папою 8 кардиналами у Вітербо, ніколи не був у Римі. З його ім'ям пов'язують зміну напрямку політики папства в бік Франції. Урбан IV віддав Сицилійське королівство в ленну залежність Карлу Анжуйському, молодшому брату *Людвіка IX Святого*. При його дворі знаходився *Фома Аквінський*.

- Ф -

Фелікс III – *папа римський* (483-497). Походив із знатного римського роду. На час обрання папою був одружений (його правнук стане папою Григорієм I Великим). Його обрання стало результатом компромісу між двома партіями: більшості, що прагнула незалежності Риму від Константинополя і яку активно підтримував Одоакр, що скинув останнього римського імператора Ромула Августула 476, та меншості, яка виступала за тісний союз із константинопольським двором. Здійснюючи «незалежну» політику Фелікс III, як і його попередники, різко виступав проти імператора Зенона та патріарха Акакія, котрого навіть викликав на синод до Риму для пояснень через недотримання положень *Четвертого Вселенського собору* в Халкідоні. 484 латинські єпископи, що зібралися у Римі на собор, засудили відсутність Акакія і проголосили *анафему* константинопольській церкві. Так

відбувся перший *розкол (схизма)* між західним і східним християнством, що тривав 40 років.

Фелікс IV (III) – *papa римський* (526-530). Обраний під тиском короля остготів Теодоріха. В період його понтифікату з ініціативи *Бенедикта Нурсійського* був заснований монастир Монте-Кассіно.

Феофан Сповідник (760-818) – візантійський історик із сім'ї багатого провінційного чиновника, монах Сигріанського монастиря. Як активний прихильник іконовшанування, був відправлений імператором-іконоборцем (*іконоборство*) Левом V у заслання. Канонізований церквою. Його праця «Хронографія» (810-814) – зразок нового жанру середньовічної всесвітньої хроніки. Розповідь ведеться в строгому хронологічному порядку і охоплює події з 284 до 813 року. У «Хронографії» вміщені важливі свідчення про внутрішню (напр., іконоборчий рух, ересь *павликіян*) зовнішню політику імперії.

Фердінанд Арагонський (1452-1516) – король Арагону (Фердінанд II) з 1479, Сицилії (Фердінанд II) з 1468, Кастилії (Фердінанд V) з 1479 (як чоловік Ізабели Кастильської) та Неаполітанського королівства. Після смерті Ізабели (при Хуані Безумному, їх дочці) – регент Кастилії з 1504. Перший король Іспанії після об'єднання Арагону і Кастилії в 1479. Прихильник абсолютизму. Спирався на середнє і дрібне дворянство, на міста і церкву. Проводив разом із Ізабелою політику централізації, позбавив крупних феодалів – грандів – попередньої політичної самостійності (знаць була позбавлена права карбувати монету, вести приватні війни), конфіскував частину їх земель та руйнував замки; зосередив управління в руках королівських рад, кортеси скликалися рідко не регулярно; втратили частину своїх привілей і міста. Разом з Ізабелою проводив прокатолицьку політику (звідси «католицькі королі», а самого Фердінанда називали «католиком»). В його правління була заснована іспанська *інквізиція* (з 1481), яку в 1483 очолив Томас *Торквемада*; завершена *Реконкіста* (із захопленням Гренадського емірату 1492) і таким чином весь Піренейський півострів (окрім Португалії) опинився в руках католицьких королів; 12 жовтня 1492 Іспанії була відкрита Америка. Підтримував політику переслідування маврів (арабів), марранів та *євреїв*. В 1492 Фердінанд та Ізабела видали указ про вигнання євреїв, більша частина яких покинула Іспанію, а решта вимушена була прийняти християнство. Виселення зазнали і араби, а ті, що залишилися також християнізувалися.

Філіокве – (лат. *filiogue* – „та від сина”) – одне із головних догматичних розходжень між західним та східним християнством. Сформований вперше на помісному Толедському соборі в 589 р. в Вестготській Іспанії, додаток до нікеє-константинопольського *символу віри* про сходження Св. Духу від Бога-Отця “і від Бога-Сина”. VII Вселенський

собор в Нікеї (787 р.) засудив вчення про філіокве, чим викликав незадоволення серед християн Західної Європи та запеклі суперечки Риму та Константинополя. Аахенський помісний собор (809 р.) знову наполягав на філіокве. Греко-візантійські ієрархи відкинули його, а папи римські остаточно визнали з середини IX ст., що стало одним із приводів *поділу церкви в 1054 р.*

Філіп II Август (1165-1223) – король Франції з 1180, із династії *Капетингів*, син і спадкоємець *Людівіка VII*. Енергійний політик і вмільний дипломат. Більша частина його правління пройшла в боротьбі з англійськими королями із династії *Плантагенетів*. *Генріху II* Плантагенету окрім Англії належали на континенті Анжу, Мен, Турень, Нормандія, Пуату, а після одруження з *Алієнор Аквітанською* – Аквітанія. Домен французького короля в результаті став менший, ніж володіння англійського монарха. Однак Філіп II Август розглядав останнього як свого васала, підтримував розбрат його із синами аж до заключення союзу із *Річардом I Левяче Серце*. Найбільших успіхів Філіп II Августом домогся у боротьбі із Іоаном Безземельним. Оголосив його володіння у Франції конфіскованими, завоював Нормандію (1202-1294), далі захопив Анжу, Мен, Турень, частину Пуату з містом Пуатьє. У результаті у Плантагенетів залишилися частина Пуату та герцогство Аквітанське. Цей успіх був закріплений в 1214 у виграних битвах при Ларош-о-Муане (біля Анжера) та при Бувіне (Фландрія). Домен Філіпа II Августа збільшився більш як у три рази. Провів ряд адміністративних перетворень: створив Королівську раду із призначеними крупні феодала та освічені службовці із духовенства та дрібних рицарів. В кінці XII ст. Королівська рада була поділена на Палату рахунків (фінансове відомство) та Парламент (судове відомство). На місцях були створені нові територіальні округи: превоства (на чолі із прево), бальяжі (на чолі – балі). У новоприєднаних територіях на півдні призначалися королівські чиновники сенешалі.

В 1189-1191 разом із Річардом I Левяче Серце очолив третій хрестовий похід (*хрестові походи*). В його правління розпочалися *альбігойські війни*.

Філіп IV Вродливий (1268-1314) – король Франції з 1285, із династії *Капетингів*, внук *Людівіка IX Святого*. З його ім'ям пов'язане формування станового представництва у Франції. Основою становлення нової форми держави слугували процеси централізації країни і подальше посилення королівської влади. Йому вдалося збільшити королівський домен у боротьбі із англійцями та через одруження із спадкоємицею графа Шампані. На початку XIV ст. він становив $\frac{3}{4}$ території королівства. Це зміцнило зазіхання короля на владу у якості верховного суверена, який прагнув перетворити все населення країни у своїх підданих. Для цього Філіп IV, ламаючи ієрархію, встановив прямі зв'язки з ар'єр-васалами; при допомозі суду і податків включив у сферу своєї політики селянство, залежне від світських і духовних феодалів. Розширив компетенцію королівського суду, заклав основи

державної податкової системи, реформував армію, замінивши феодальне ополчення найманцями. Посилення королівської влади спричинило конфлікт із папством. Король суттєво обмежив майнові та судові права церкви. Безпосереднім приводом до конфлікту стала податкова політика монархії відносно церковних земель. Протириччя між королем і церквою переросли рамки внутрішнього конфлікту, бо французька церква підпорядковувалася римському папі. Папа *Боніфацій VIII* в 1294 заборонив світській владі знімати податки з духовенства, а духовенству сплачувати їх без дозволу папи. Філіп IV у відповідь заборонив вивіз із Франції золота і срібла, що унеможливило поступлення у папську казну грошей від французького духовенства. Боніфацій VIII вирішив винести питання внутрішнього становища у Франції на церковний собор 1 листопада 1302. Свою рішучу позицію він, як колись Григорій VII підкріпив тезою про примат духовної влади над світською.

Філіп IV розцінив таку політику як втручання у внутрішні справи Франції. Королівськими легістами була організована компанія із звинуваченнями Боніфація VIII у зловживаннях. У відповідь папа підготував булу про відлучення короля від церкви. В обстановці широкого невдоволення королівською політикою в країні ця міра могла викликати серйозні ускладнення для монархії. Випереджаючи події, Філіп IV скликав у 1203 Генеральні штати – станово-представницькі збори. При розгляді питання про засудження папи як еретика, попри опозицію в особі представників півдня країни, король все ж зумів заручитися підтримкою своїх прихильників і розрядити напружену ситуацію. Щоб скинути папу квін відрядив до Італії своїх агентів – Гійома Ногаре і Гійома Плезіана. Не шкодуючи коштів, ті привертали на свій бік політичних супротивників папи. Увірвавшись у папський палац у Ананьї, вони піддали Боніфація VIII домашньому арешту. Від пережитого приниження папа невдовзі помер. В 1305 під тиском Філіпа IV на папський престол був обраний француз під ім'ям Климента V.

Прагнучи закріпити перемогу, Філіп IV за допомогою легістів організував судовий процес проти Ордену тамплієрів (*тамплієри*), звинувативши їх у ересі. Французький король переслідував політичні та економічні цілі. Він хотів позбутися незалежного противника всередині країни, а також конфіскувати землі та казну ордену. В цій боротьбі король знову заручився підтримкою представницького органу, скликавши генеральні штати у 1308. Орден розпустили за рішенням церковного собору у 1312. Під тиском короля Климент V переніс свій двір із Риму до Авіньйону, спричинивши тим самим 70-річний період т.зв. *Авіньйонського полонення* пап (1309-1378), що попали під контроль французького короля.

Флагелланти – (лат. *flagellans* – „бичувати, шмагати”) - учасники покайного релігійного руху, що набув широкого розповсюдження в Західній Європі в XIII-XV ст. На відміну від “пенітентів”, що бичували один одного, флагелланти бичували себе самі. Самобичування супроводжувалося співанням псалмів. Духовний предтеча – Петро Даміані (XI ст.). На його

думку флагелланти: 1) наслідували Христу; 2) приймали мучеництво; 3) усмиряли плоть; 4) спокутували гріхи. З'явився в XIII ст. в Італії серед бідних прошарків міського населення; особливо поширився в період **Чорної чуми** 1348-1349 рр., коли з'явилися чутки про наближення кінця світу. Рух охопив Пд. Францію, Німеччину, Нідерланди, Ельзас, Лотарингію, Англію, Данію. Самобичування перетворилося в масовий психоз. Папа Климент VI (1349 р.) та Констанцький собор (1417 р.) засудили рух флагеллантів, однак в XV ст. вони все ще час від часу влаштовували свої процесії (частіше в Альпах).

Флодоард (894-966) – французький хроніст, поет, *канонік* Реймського собору, автор «Історії рейнської церкви» та «Анналів». Останні охоплювали період з 919 до 966 і стали важливим джерелом політичної історії Пн. Франції, Італії, Зх. Німеччини.

Флорентійська унія – угода про об'єднання католицької та православної церков, прийнята на Ферраро-Флорентійському соборі в 1439 р. Ідею висунув візантійський імператор Іоан VIII Палеолог, розраховуючи на допомогу Заходу в боротьбі проти турок. Папа Євген IV охоче сприйняв звістку – і тому, що реальністю ставало багатівікове прагнення підкорення східної Церкви, і тому, що папа отримував шанс на перемогу в конфлікті з прихильниками **соборного руху**, які в той час засідали на, скликаному в 1431 р., соборі в Базелі. Папа використав пропозицію візантійської сторони для внесення розколу в ряди противників. Він закликав учасників собору переїхати у Феррару (а згодом до Флоренції) для переговорів з візантійцями, і більшість собору прослідувало за ним.

На засіданні собору в Феррарі та Флоренції (в 1438-1439 рр.) була присутня візантійська делегація в складі 700 чоловік на чолі з імператором та константинопольським патріархом. Після довгих богословських дискусій 6 липня 1439 р. був підписаний документ про унію Об'єднання здійснювалося при серйозних поступках православ'я: визнання главенства папи римського, прийняття католицького догматів про **філіокве**, **чистилище**. Впродовж наступних шести років на Флорентійському соборі були заключені угоди про об'єднання з іншими християнськими церквами (єгипетськими коптами, маронітами та ін.). Флорентійська унія зміцнила авторитет папи римського в Західній Європі, однак виявилася нежиттєздатною. Населення Візантії не сприйняло унії, глава руської православної церкви Ісідор, що підписував унію, був ув'язнений. Собор православних ієрархів у Єрусалимі в 1443 р. піддав Флорентійську унію **анафемі**.

Фогт - (захисник) – світська посадова особа в церковних закладах (напр., суддя в монастирській вотчині) в державі Каролінгів (пізніше у Франції та Німеччині), що виконував судові, поліцейські, а також фіскальні функції на території дії імунітету, іноді командував військом **прелата**. Виникла в часи правління Карла Великого. Фогти, із місцевих

землевласників, призначалися графами або королівськими посланцями. Здобули значну самостійність з послабленням королівської влади, тоді їх посада стала феодалом (леном).

В Німеччині існували також фогти – засновники монастирів, що мали спадкові права на церковну землю та судові збори.

Фома Аквінський (1225/1226-1274) – філософ, теолог, схоласт, із роду італійських графів Аквіно. В 1243 став членом *домініканського ордену*. Вчився в Сорбоні (1245-1248), у німецького теолога *Альберта Великого*, завершив освіту в Кьольні (1248-1252), куди послідував за вчителем. В 1256 став магістром Паризького університету. В 1259-1269 викладав богослів'я в Італії (Анан'я, Рим), в 1269 повернувся до Паризького університету, де виступив проти *аверроїстів Сігера Брабантського*, Джона Пекхемп та ін.. Основні твори – «*Сума теології*» (1265-1273), «Сума проти язичників» (1261-1264). В дискусії про *універсалії* займав позицію поміркованого *реаліста*. Філософія Фоми Аквінського – свого роду спроба пристосувати Арістотеля до вчення католицької церкви. Він систематизував та обґрунтував християнську догматику, використовуючи вчення Арістотеля, створив свою філософсько-теологічну систему, в якому синтезував християнські ідеї з перипатетичними, повністю підпорядкував філософію теології. Основний принцип філософії Фоми Аквінського – гармонія віри і розуму. Вважав, що розум здатний раціонально довести існування (буття) Бога. У випадку конфлікту істин розуму та істин одкровення надавав перевагу істинам одкровення. Обґрунтував ідею загального главенства папи як Божого намісника на Землі, вважав владу монарха священною, але допускав виступ проти монарха-тирана. Останні роки життя провів у Італії. Помер на шляху до Ліона, де мав відбутися Вселенський собор. В 1323 був канонізований. Спеціальною енциклікою папи Лева XIII (1879) вчення Фоми Аквінського було визнано єдиною та офіційною істиною філософії католицизму.

Формоз – *папа римський* (891-896). Походив із аристократичного римського роду. Папа періоду «темних сторіч» в історії папства. До обрання був легатом у Болгарії, єпископом. Активний учасник політичного протистояння проримських сил та аристократії Сполето. Князя Сполето Гвідона, а потім його сина Ламберта (892) папа навіть коронував імператорською короною, не зваживши на права Арнульфа із Каринтії – нащадка Каролінгів. Коли ж Арнульф зі своїм військом вступив до Риму, увінчав імператорською короною його. Сполетанська партія цей крок кваліфікувала як зраду національних інтересів. Уже за понтифікату Стефана VI (VII) 896-897) над покійним Формозом було вчинено жажливий суд. Тіло його вирили із могили, одягнули у папський одяг і всадили на лаву підсудних. Після судового засідання і звинувачення у нарузі над церковним правом, з тіла зняли одяг, відрубали три пальці, якими папа благословляв народ. Потім порубане тіло папи викинули в Тібр. Така наруга над тілом

Формози викликала обурення римлян, які через кілька місяців арештували Стефана і вкинули в темниці, де його і задусили.

Фотій (бл. 810 – бл. 897) – крупний богослов і церковний діяч Візантії, чи не найблисучіша особистість на патріаршому престолі Константинополя (858-867 та 877-886). Займав високі посади при дворі імператора Михаїла III (842-867), брав участь у посольствах до арабів. Представляв інтереси вищих церковних кіл та світської провінційної знаті. Один із перших серед візантійських патріархів розпочав боротьбу проти глвенства імператора над церквою, відкрито виступав з ідеєю рівності світської та духовної влади, за що поплатився саном (в 886 Фотія змістив із патріаршого престолу імператор Лев IV та помер у засланні). Фотій здійснював широку місіонерську діяльність, сприяючи поширенню християнства серед слов'ян – у Болгарії, Моравії, сербських князівствах та на Русі. При Фотії з особливою силою проявилися політичні та догматичні відмінності з римським престолом, що стало черговим кроком до церковного розколу 1054 р.

Фотій суміщав служіння церкві з плідною діяльністю мецената, знавця античної культури. Автор «Міріобібліона» («Множество книг»), де була розглянута творчість 280 античних та ранньовізантійських авторів з об'ємними цитатами з оригіналів (багато нині втрачених творів античних авторів дійшли до нашого часу дякуючи праці Фотія). Писав також твори з філософії, богослів'я, церковного права. Йому належать чисельні проповіді та листи з питань церковної догматики та полеміки, що містять важливу інформацію про внутрішню та зовнішню історію Візантії.

Франциск Ассізький, Джовані Бернардоне (бл. 1181-1226) - засновник ордену францисканців. Народився в сім'ї багатого купця в м. Ассізи (Італія). Після полону (куди потрапив під час війни Ассізи з перуджією) та тяжкої хвороби різко поміняв спосіб життя: став відлюдником, аскетом. Скоро у нього з'явилися послідовники. Вони жили в повній бідності, проповідували, на їжу заробляли поденною роботою, або просили милостиню. Франциск Ассізький проповідував любов не тільки до людей, але і до всіх творінь Божих, прагнув слідувати ідеалам апостольського життя, закликав людей жити в мирі і покаятися. Разом з тим він не виступав проти багатства духовенства, не вимагав повернення церкви до апостольської простоти і бідності, як це робили, наприклад, *вальденси*.

В 1209 Франциск домігся прийому у папи Інокентія III та отримав від нього дозвіл жити за євангельськими приписами та проповідувати їх перед громадою. Для своїх послідовників написав «Правило», яким вони повинні були керуватися. Нове «Правило» Франциска у 1223 було затверджено папою Гонорієм III в якості статуту францисканського ордену.

В 1212 під впливом проповідей Франциска дочка одного із знатних городян Ассізи Клара прийняла чернечий постриг і заснувала жіночий францисканський орден – *кларис*. Статут для нього написав також Франциск. Він заснував і третій орден – *терціаріїв*. До нього входили світські особи, що

продовжували жити в миру, але при цьому строго дотримувалися постів, багато молилися, не розважалися. Їх духовними наставниками були францисканські монахи.

В 1219 Франциск приєднався до хрестоносців, що прагнули прорватися до Єгипту. Франциск попав у полон до султана і став переконувати його відмовитися від ісламу та прийняти християнство. Вражений поведінкою проповідника, султан його відпустив. В 1224 на руках і ногах Франциска з'явилися стигми – криваві язви в тих місцях, в котрі були нанесені рани Ісусу Христу на хресті. Франциск таким чином, був першим стигматиком (*стигматизація*). Франциск був канонізований через два роки після смерті – в 1228.

Францисканці, мінорити, „менші брати” – спочатку чернече жебракуючи братство, засноване Франциском Асизьким (1182-1226). Франциск поглибив ідею бідності, що із самого початку була присутня в християнстві, і з від'ємної ознаки (відречення від світу) вивів позитивний ідеал (бідність як наслідування Христу). В 1223 р. після утвердження його статуту папою Гонорієм III, братство перетворився в чернечий орден з *генеральним міністром* на чолі (першим генеральним міністром став св. Франциск). Кожний монастир мав настоятели-*гвардіана*, монастирі об'єднувалися в кустодії на чолі із кустодом, а декілька кустодій – в провінції, що очолювалися *провінційним міністром*. Важливою особливістю статуту ордену була відмова не тільки від індивідуальної власності кожного ченця (у відповідності з обітницею бідності), але й колективної власності всього ордену. Послідовники Франциска мали жити тільки за рахунок милостині (брати гроші заборонялося). Традиційне чернече пустельництво Франциск замінив апостольським місіонерством. Францисканці зрікалися світу, але залишалися в миру. Вони протиставили бенедектинському ідеалу аскета-пустельника, що зачинився в монастиреві, ідеал аскета-проповідника, що подорожував по світу, проповідуючи євангельський спосіб життя в суспільстві.

За задумом пап, орден францисканців був створений як засіб для боротьби з тодішнім масовим незадоволенням багатством церкви, феодалів. Орден повинен був ввібрати в себе таких незадоволених, поставити їх під контроль папста, адже орден підпорядковувався церковній ієрархії.

Жебракуючі ченці із самого початку зосередились на проповідницькій діяльності в містах, а також місіонерстві. Надзвичайно швидко розповсюдилися у всіх країнах Західної Європи. Уже в XIII-XVI ст. вони проповідували в Палестині, Єгипті, Закавказзі, Криму, державі монголів в Центральній Азії, досягли навіть Китаю.

Із середини XIII ст. францисканці стали вірними слугами папської курії і разом з *домініканцями* здійснювали інквізицію над еретиками. З'явилися францисканські монастирі (в 1316 р. їх нараховувалося 1400). Дійшло до того, що францисканці збирали церковні податки на користь Риму. Тоді ж всередині ордену виділилася партія, що не бажала відступати

від духу і статуту ордену. Керуючись вченням Іоахіма Флорського ця партія відходить від ордену і приймає назву “братів Вільного Духу” (“*спірітуалів*”). “Спірітуалів” очолив П’єтро ді Джованні Оліві. Противниками їх виступили *конвентуали*, що вважали за можливе відступ від принципу абсолютної бідності. Останні і взяли верх в ордені, тим більше, що їх підтримав папа Інокентій IV, який пом’якшив статут францисканців і оголосив все, чим володів на той час орден, власністю папи. Цим самим орден оминув заборону на власність. Спірітуали виступили проти цього рішення. Із їх середовища вийшов Герардо Сегареллі, засновник ересі *апостольських братів*.

Від папи відпала й інша більш поміркована частина ордену на чолі з Уільямом Оккамом, Михайлом Цезенським і Бонаграцієм Бергамським. Ця частина вступила в союз з противником папи – імператором Людовіком Баварським.

Навколо ордену згуртувалося багато мирян. Із них виник „третій орден св. Франциска” – *терціарії* („другий орден св. Франциска” – *клариси*).

Фратічеллі – (італ. *fraticelli* – „браття”) – представники еретичного руху в Італії. Виділилися в кінці XIII ст. із рядів *спірітуалів*. Закликали до євангельської бідності, виступали проти багатства католицької церкви. Відлучені від церкви в 1317 р.; в 1318 р. утворили самостійну секту, в яку входили селяни і плебс. Особливою популярністю користувалися в Сицилії. Переслідувалися *інквізицією*. Рух припинив існування в XV ст.

Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий) (бл. 1125-1190) – німецький король з 1152, із династії *Штауфенів*, імператор *Священної Римської імперії* (з 1155). Проводив активну італійську політику з метою підкорити ломбардські і тосканські міста-республіки, а також *Папську державу*. Розвиток процесів феодалізації в Німеччині зробили насущним для її королів завдання формування могутнього комплексу власних фамільних володінь як основи влади в країні. Фрідріх I прагнув створити такий комплекс у найбагатшій частині імперії. Правове обґрунтування його претензій розробили болонські юристи, спираючись на римське право. Уявлення про те, що середньовічна імперія є безпосередньою спадкоємицею імперії Августа і Константина, вельми сприяла рецепція (т.т. сприйняття) та широке розповсюдження в Західній Європі починаючи з XII ст. норм класичного римського права.

Фрідріх I здійснив п’ять походів на Італію (1154-1155, 1158-1162, 1163-1164, 1166-1168, 1174-1178). Під час першого походу допоміг папі придушити повстання *Арнольда Брешіанського* в Римі (1143-1155), за що отримав імператорську корону. Під час другого походу 1158 зібрав у Ронкальській долині біля П’яченци представників міст-комун і провів рішення про позбавлення міст прав самоуправління і передача їх під владу подеста. Мілан, що відмовився підкоритися був захоплений військами імператора і зруйнований.

Ця розправа викликала опір та об'єднання міст Пн. Італії на чолі із Міланом у союз – Ломбардську лігу (1167), яку активно підтримав папа Олександр III. У вирішальній битві при Леньяно (1176) війська імператора були розбиті об'єднаним ополченням ліги та Папської держави. Фрідріх I був вимушений піти на укладення мирних договорів із папою (1177) та Ломбардською лігою (1183). За Констанцьким миром 1183 він відмовився від своїх претензій, що фактично означало відновлення самоуправління міст Пн. Італії, але провів одним із положень миру одруження свого сина Генріха на спадкоємиці Сицилійського королівства Констанції, тим самим приєднавши у 1186 до володінь Штауфенів Пд. Італію та Сицилію.

Очолив разом із французьким королем *Філіпом II Августом* та англійським королем *Річардом I Левяче Серце* третій хрестовий похід (хрестові походи) під час якого втопився (10 червня 1190) в гірській річці Салефа в Кілікії (Мала Азія).

Фрідріх II Штауфен (1194-1250) – король Сицилії (з 1197), Німеччини (з 1212 до 1250), імператор *Священної Римської імперії* (з 1220); син *Генріха VI*, внук *Фрідріха I Барбаросси*. Народився і виріс в Сицилійському королівстві (його мати Констанція була єдиною спадкоємицею королівства). Рано осиротілого (його батько помер у 1197), його та його королівство взяв під свою опіку папа Інокентій III. І хоч об'єднання корон Сицилії та Німеччини було не вигідно Риму, обставини примусили папу висунути своїм претендентом на німецький престол саме юного Фрідріха II. В 1212 він став німецьким королем, а через вісім років імператором. Не дивлячись на те, що Фрідріх був ставлеником римської церкви, саме за його правління боротьба між імперією і папством набула найбільш запеклих форм. Рішуче продовжуючи політику діда і батька в Північній та Середній Італії, Фрідріх міг спиратися на великі ресурси виключно централізованого за мірками XIII ст. Сицилійського королівства. Після майже 30-літньої боротьби з італійськими містами, відлучений папою від церкви і оголошений Антихристом, рішенням Вселенського собору знятий з імператорського престолу (1245), він вкотре був близький до успіху, якби не раптова смерть (1250). З відходом цього непересічного правителя краху зазнала і династія *Штауфенів* і італійська політика германських імператорів. В Сицилію за наказом папи прибув з флотом молодший брат французького короля *Людвіка IX Святого* Карл Анжуйський.

На другому місці після італійської політики для Фрідріха II, як і для всіх представників династії Штауфенів, була справа звільнення Гробу Господнього (*хрестові походи*). Перебуваючи під відлученням, він висадився з невеликим військом на Святу Землю (Шостий хрестовий похід). Без єдиної битви Фрідріх II домовився із єгипетським султаном про мирну передачу Єрусалима, Віфлеєма та Назарета на декілька років під владу християн. Він сам увінчав себе короною в храмі Гробу Господнього і підтвердив прийнятим ним уже раніше титул короля Єрусалимського (1229).

Фрідріх всіляко підкреслював месіанський характер своєї влади, називаючи себе образом і намісником Всевишнього, повелителем світу та чотирьох елементів, одухотвореним законом, новим Константином, засновником золотого віку, загального миру (Friedrich – «царство миру»), а після коронації в Єрусалимі ще і наступником царя Давида. Містечко, де народився імператор, порівнювали з Віфлеємом, канцлер Фрідріха – з апостолом Петром. Під час урочистих процесій імператор роздавав народу благословення, як священник або, скоріше, як месія. В дусі есхатологічних очікувань прихильники Фрідріха II вважали його останнім імператором, що завершує світову історію до другого пришествя, а вороги – як Антихристом або предтечею Антихриста, або апокаліпсичним Звіром.

Сам Фрідріх, однак, не був релігійним фанатиком. В розмовах із людьми султана він дозволяв собі підсміюватися над християнськими обрядами та схвально відгукувався про ісламські звичаї. Вороги імператора стверджували, що він називав Мойсея, Ісуса, Мухамеда трьома найбільшими обманщиками в історії. Про раціональний склад розуму свідчить його книга про соколине полювання.

Уже за життя Фрідріха називали дивом світу (*stupor mundi*), а після його смерті з'явилася легенда, що імператор не помер, а таємниче зник, щоб з'явитися в кінці часів, реформувати церкву і встановити царство загального миру. Впродовж всієї другої половини XIII ст. в Італії та Німеччині з'являлися самозванці, що видавали себе за Фрідріха II.

Фульберт Шартрський (бл. 960-1028) – єпископ, філософ, засновник богословської соборної школи в м. *Шартр* (кінець X ст.), математик. Представники Шартрської школи за арабськими джерелами знали Арістотеля, випередивши в цьому ортодоксальну *схоластику* майже на століття. Філософи цієї школи відродили атомізм.

Фульхерій Шартрський (бл. 1059 - бл. 1127/1128) – французький хроніст, учасник першого хрестового походу (*хрестові походи*), священник із *Шартра*. Хроніка Фульхерія – одне із важливих джерел про похід, про Єрусалимське королівство, створена на основі особистих вражень.

- X -

Харизма – (від грець. *charisma* – „дар”) – благодать, Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Св. Духом в Єрусалимському храмі на *П'ятидесятницю* для подолання гріховності та досягнення спасіння.

Хвороби – наслідки і покарання за гріхи.

Херувими і серафими – в християнстві (як і в іудаїзмі) ангели, особливо наближені до Божого престолу. За класифікацією Псевдо-Діонісія Ареопагіта (V- поч. VI ст.) належать до першої тріади дев'яти чинів ангельських. Херувими і серафими зображувалися людиноподібними істотами з шістьма крилами.

Хіліазм (мілленаризм) – (від грецького *chilioi*, лат. *millennium* – досл. „тисяча”) - тисячолітнє Царство Боже на землі та вчення про нього. Базується на “Одкровенні Іоана”, в якому йдеться про тисячолітнє царювання Христа, яке встановиться з його другим пришествям. Хіліазм був популярний в первісному християнстві. Після перемоги християнства в Римській імперії ідеологи церкви почали трактувати хіліазм в дусі того, що тисячолітнє царство уже наступило із втіленням Ісуса Христа. Відродження середньовічного хіліазму пов'язане з діяльністю Іоахіма Флорського (бл. 1132-1202 рр.), який поділив усю історію людства на три періоди: 1) Отця (від Авраама до Іоана Хрестителя); Сина (від Іоана Хрестителя до сучасності); 3) Святого Духа (з 1260 р.). З третім періодом Іоахім Флорський і пов'язував прихід тисячолітнього царства із оновленою без попередніх недоліків церквою. Церква засудила вчення іоахімітів (**іоахімізм**). Секти цього напрямку становили духовне ядро багатьох радикальних соціально-політичних рухів середньовіччя, **єресів**, що прагнули доцентру зруйнувати існуючу феодальну структуру суспільства і замінити її “християнським братством”.

Хіліазм є органічною складовою християнської *есхатології*.

Хлодвіг I (465/466-511) – вождь і король салічних франків (з 481) із роду Меровея. Засновник династії *Меровінгів*. У 486 на чолі салічних франків при Суасоні розбив останнього римського намісника Галлії Сіагрія, розширив свої володіння до Луари. Заснував Франкське королівство (*Regnum Francorum*) у Північній Галлії. Згодом під своєю владою об'єднав усіх франків. 25 грудня 498 Хлодвіг та владна верхівка салічних франків прийняли християнство, відбувши обряд хрещення. Він перший серед варварських вождів прийняв християнство канонічного обряду, а не *аріанство*. Цей важливий політичний крок дав можливість королю зміцнити союз із місцевою знаттю та гало-римською церквою. Вів активну успішну завойовницьку політику: залежність від франків визнали алемани, що населяли нижній і середній Рейн (497), вестготи після поразки при Пуатьє, втрати столиці Тулузи були відтіснені за Піреней і таким чином у складі королівства франків опинилася Аквітанія (507). За Хлодвіга був здійснений запис звичаєвого права франків – «Салічна правда» (*Lex Salica*). У ключовому джерелі для вивчення суспільного ладу франків Пн. Галлії вперше у європейській історії був застосований принцип персоніфікації права: суб'єктів цього права розрізняли за етнічною ознакою. За наступників Хлодвіга були завойовані Бургундія (534) та Прованс (536).

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, *архієпископ* Майнца, вчений, педагог, поет, діяч «*Каролінзького відродження*». Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людівика Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Храм – узагальнене визначення сакральних будівель для відправлення культу. Див. **собор**.

Храмовники – див. **тамплієри**.

Хрест – символ перемоги і страждання. Знак християн. Емблема хрестового походу. Об'єкт вшанування, що поступово утвердився, починаючи з каролінзької епохи. Утвердився у великій іконографічній темі розп'яття. Відкидався багатьма *єретиками* як об'єкт ганебного культу.

Хрест св. Антонія охоронний знак, що з'являвся на чолі праведників та обраних. Здобув форму від посоху пустельників та інструменту їх магічної влади.

Хрестові походи – воєнно-колонізаційний рух західноєвропейських феодалів, частини городян і селянства, що здійснювався у формі релігійних воєн під лозунгом звільнення християнських святинь у Палестині з-під влади мусульман, або навернення язичників чи єретиків у католицизм. Класичною епохою Хрестових походів прийнято вважати кінець XI-XIII ст., однак спроби відродити їх здійснювалися до кінця середньовіччя, а використання символіки та атрибутів христового руху характерне і для нового часу, аж до сучасності. Традиційно нараховують вісім хрестових походів, що були здійснені в період з 1096 до 1270 рр. Кінцем класичної епохи хрестових походів прийнято вважати 1291 р., коли на Близькому Сході впала остання твердиня хрестоносців Акра.

Назву “хрестові походи” ввів у науковий обіг придворний історик Людовіка XVI Луї Мельбур, що в 1676 р. опублікував книгу “Історія хрестових походів”. Назва “хрестовий” пояснювалася тим, що учасники походу носили на своїх плащах нашитий хрест. Самі вони називали себе пілігрімами, а походи – паломництвом (*peregrinatio*), діяннями (*gesta*), експедицією (*expeditio*), священною дорогою (*via sacra*).

Хрещення – християнське *тайнство*, яке здійснюється служителями культу при прийнятті людини в лоно церкви. Хрещення відкриває шлях до спасіння людини, ураженої первородним *гріхом*. У *православній церкві* хрестять новонароджених триразовим зануренням у наповнену водою купіль з наступним миропомазанням і надіванням хрестика, в *католицизмі* їм окроплюють голову.

Християнський світ – загальна назва для територій, населених переважно християнами.

Христологія – вчення про природу Ісуса Христа. Сутність догмату полягає у визнанні двох природ в особі Ісуса Христа – божественної і людської. Запеклі христологічні дискусії потрясли церкву впродовж V-VII ст. догматичне віровизначення утверджувалося в боротьбі з *несторіанами*, *монофізитами*, *монофелітами* на *III, IV, V, VI Вселенських соборах*.

Христос – друга персона Трійці, виходить на перший план, починаючи з XI ст. Скоріше Христос – страдник, чим Христос-тріумфатор, він залишається Богом-Спасителем. Його тілесне втілення – центральна подія людської історії, навколо якої зорганізується історична еволюція в «до» і «після».

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, *архієпископ* Майнца, вчений, педагог, поет, діяч «*Каролінзького відродження*». Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати

заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людовіка Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, архієпископ Майнца, вчений, педагог, поет, діяч *«Каролінзького відродження»*. Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людвіка Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, архієпископ Майнца, вчений, педагог, поет, діяч «*Каролінзького відродження*». Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людвіка Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, архієпископ Майнца, вчений, педагог, поет, діяч

«Каролінзького відродження». Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людовіка Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Храбан (Рабан) Мавр (бл. 780-856) – франкський теолог, учень *Алкуїна*, абат Фульди, архієпископ Майнца, вчений, педагог, поет, діяч *«Каролінзького відродження»*. Народився в майнці. Його батько багатий і могутній Нітхард, представник древнього і знатного роду Магненціїв, більшу частину свого життя провів на державній військовій службі. Мати заохочувала і підтримувала потяг сина до знань і до Бога. В дев'ять років Храбан став ченцем ордену бенедиктинців у Фульді. В монастирі проявилися його здібності до наук. В 801 став дияконом, згодом (802 або 806) його відправили до м. Тур на навчання до Алкуїна. Після шестирічного навчання повернувся у Фульд, де очолив монастирську школу. На практиці застосовував методику навчання, яку перейняв у Алкуїна – поступовість та багатоваріантність навчання. Починаючи із викладання граматики, Храбан переходив до риторики та ін. дисциплін. Він враховував вікові відмінності учнів, схильність до вивчення тієї чи іншої дисципліни. Велику увагу приділяв вивченню мов, був першим, хто ввів Франкському королівству вивчення грецької мови. Слава про школу Фульдського монастиря

рознеслася по всій Німеччині, кількість учнів зростала; серед них були абати, ченці, діти знатних осіб. Багато із тих, що навчалися тут стали згодом відомими вченими-богословами.

Близько 815 чи 818 Храбан звернувся до літературної творчості. Серед його праць – багато коментарів до Біблії, життєписи святих (мартирологи), описи церковного і монастирського життя, проповіді, моралізаторські твори, праці з різних галузей знання, підручники для монастирської школи («Про виховання кліриків», «Книга про граматику», «Твір про Всесвіт», «Про винахід мов», «Про складання віршів» та ін.).

В період 825-847 був абатом Фульдського монастиря і радником *Людвіка Благочестивого* та його синів. У 847 став архієпископом Майнца. Багато сил віддавав облаштуванню церковного життя. За його ініціативи було відновлено багато старих церков та побудовано нових, засновано декілька монастирів.

Хротсвіта Гандерсгеймська (бл. 935-970) – німецька поетеса періоду «Оттонівського відродження», черниця, її часто називають першою німецькою письменницею. Створила кілька латинських поем і драм як церковного так і світського змісту, а також апологетичну історію правління *Оттона I*.

- Ц -

Цезарій Арелатський (бл. 470-542) – леренський монах, архієпископ Аелатський, один із організаторів католицизму в сфері церковної дисципліни (соборні канони, щодо підпорядкування нижчого кліру єпископам), моралі (канони і настанови), догматики (поміркуване августіанство у питанні про свободу волі та благодаті, прийняті Оранським собором, 529) та монастирської організації (монастирські статuti).

Цезарій Гейстербахський (бл. 1180 - після 1240) – монах (з 1199) цистерціанського монастиря в Гейстербасі (біля Кьольна), німецький теолог, письменник. Автор чисельних богословських творів, серед яких найбільш відомі «Розмови про дива» (1219-1223) – середньовічна пам'ятка латинської прози, що відобразила настрої часів хрестових походів. Біограф Енгельберта, архієпископа Кьольнського.

Цезаропапізм – (від лат. caesar – „цезар”, papa – „папа”) – політика монархів по відношенню до церкви, при якій монарх фактично є керівником церкви і управляє нею. Термін, введений католицькими історіографами ХІХ ст. для характеристики особливих стосунків між імператорською та церковною владами Візантії. Імператор фактично був главою церкви, призначав патріархів. Політика цезаропапізму характерна для російської державності уже з самого початку її історії.

Целестин V – П’єтро Анджеларі дель Мурроне, калабрійський монах-пустельник. Бл. 1260 заснував орден *целестинців*. Після 2-річної вакансії на папському престолі за, досі не в’яснених обставин, у віці 80 років був обраний папою в 1294. Його понтифікат викликав схвалення великої групи францисканських *спіритуалів*, які очікували згідно пророцтв *Іоахима Флорського* прихід нової ери, революцію в церкві та повернення до євангельської бідності. Після шестимісячного перебування на престолі змушений був відмовитися від тіари. Не без участі свого наступника *Боніфація VIII* був ув’язнений і помер 1296. Під тиском *Філіпа IV Вродливого* Целестина V канонізували 1313

Целестинці – члени *чернечого ордену*, заснованого в 1254 р. пустельником Петром із Мороне (з 1294 р. – папа Целестин V). Орден відрізняли: строгий статут, певна опозиційність до зазіхань папи на абсолютне верховенство у церкві, пишні служби і убранство церков. Був популярний в XIV-XV ст.

Целібат – (від лат caelebs – „нежонатий”) – обов’язкова безшлюбність католицького духовенства. Запроваджений папою Григорієм VII (1073-1085 рр.). Практично утвердився в XII ст. В 1967 р. папа Павло VI підтвердив непорушність целібату. Обов’язковим є і для православного чернецтва та вищих ієрархів церкви.

Церковні держави – держави, очолювані представниками католицької церкви. Окрім **Папської держави** найбільш відомими серед декількох сотень в середньовічній Європі були: Равенське, Кельнське, Майнське, Трірське, Мюнстерське архієпископства. У вигляді т.зв. “духовних” курфюршеств ці церковні держави до кінця XVIII ст. відігравали важливу роль в структурі *Священної Римської імперії* німецької нації.

Церковні собори – церковні з’їзди кількох різновидів: а) провінційні собори – зустрічі єпископів зі своїм архієпископом; б) єпархіальні збори – зустрічі єпископа із духовенством своєї єпархії; в) вселенський собор – збори всіх (принаймні в теорії) єпископів, які підлягали імператорові або папі.

Церковні школи – школи при великих монастирях, єпископських кафедрах, церквах, що існували в середньовічній Європі з часів її християнізації. До виникнення міських шкіл забезпечували монополію церкви на освіту.

Монастирські школи виникли після появи статуту Бенедикта Нурсійського, засновника монастиря **Монтекасіно**, згідно якого чернець не міг бути бездіяльним. Так як головною їх працею була розумова, що зводилася до читання та переписування книг, вони повинні були бути грамотними людьми. Так і з’явилася думка про відкриття шкіл при

монастирях. Пізніше Карл Великий видав спеціальний “Капітулярій про науки” (787 р.), який передбачав відкриття шкіл для кліриків та мирян при кожному монастирі. Готували в цих школах передовсім священнослужителів. Навчання включало читання, письмо, знайомство з біблійною історією, піснеспіви та велося латинською мовою. Найбільш відомими були школи Сант-Галленського, Лоршського, Турського (заснованої главою каролінгської академії Алкуїном в 796 р.), Фульдського монастирів.

З VIII ст. при єпископських кафедрах почали з’являтися школи більш високого рівня. В них навчали “*семи вільних мистецтв*” та Святому Письму. Нижчим типом шкіл були приходські при окремих церквах, де навчали тільки читанню та письму.

В період Високого Середньовіччя, окрім вище перерахованих, з’явилися і школи, організовані ченцями *жебракуючих орденів*. Навчання в них було безкоштовне. Старші викладачі отримували за свою працю *бенефіції* та наймали інших вчителів.

Церква – (від грецького *Куріак* – „Божий дім”) – 1) Релігійна організація *духівництва* та *мирян*, об’днана єдиною догматикою, культом, обрядами, системою керівництва, заснованого, як правило, на ієрархічному принципі та авторитаризмі. Організаційною формою раннього християнства були общини. Церковна організація в християнстві утвердилася впродовж II-III ст. В ранньому середньовіччі на території колишньої Західної Римської імперії існувало декілька церков (римська, франкська, північно африканська, іспанська, ірландська та ін.), які на початок Високого Середньовіччя або зникли (в результаті завоювань), або підкорилися папі римському і перетворилися таким чином в римо-католицьку, відмовившись від особливостей в догматиці, обрядовості, ієрархії духовенства. Прийняття християнства по візантійському зразку болгарами, сербами, східними слов’янами, падіння Візантії привели до виникнення самостійних (*автокефальних*) православних церков. Кінцевий поділ на католицьку та православну церкви відбувся в 1054 р. 2) Православний храм.

Цероферарій – (від лат. *sega* - „віск”, *fero* – „несу”) – кліриу, в обов’язки якого входило нести запалену велику свічку під час церковної служби.

Цистерціанці – члени чернечого ордену цистерціанців (від міста Сіто (лат. Цістерцій) в Бургундії, де з’явилася перша обитель в 1098 р.). Надзвичайно строге дотримання статуту Бенедикта Нурсійського відлякувало від них багатьох людей. Перелом наступив після вступу до ордену Бернара Клервоського (1091-1153 рр.). Його діяльність принесла ордену велику популярність (звідки і друга назва цистерціанців – бернардинці). Уже в 1150 р. нараховувалося 350 монастирів, а в 1500 р. – 738 чоловічих та 650 жіночих обителів. Цистерціанці зазвичай створювали свої монастирі на неосвоєних землях. Це вимагало важкої фізичної праці.

Завдяки щедрим пожертвам земельні володіння ордену швидко зростали, що спричинило появу в ордені “світських братів” (*конверсів*), які і займалися обробитком цих земель. Конверси походили із селян, були неграмотні, давали традиційні чернечі *обітниці*, але не мали права голосу в ордені. Повноправні брати в ордені займалися тільки релігійними справами.

Орден став новою формою організації чернецтва. На відміну від клюнійських об'єднань, главою яких був абат Клюні, цистерціанський орден був федеративним із значною автономією монастирів. П'ять перших (по часові створення) монастирів вважалися головними. Інші групувалися навколо них у п'ять об'єднань, абат – глава такого об'єднання – керував життям підконтрольних йому монастирів. Щорічно збирався генеральний *капітул* усіх абатів цистерціанських монастирів, де обговорювалися найважливіші проблеми і приймалися обов'язкові для всіх цистерціанців рішення. Згодом за цистерціанським зразком усе чернецтво, включаючи і клюнійське, зорганізувалося в різні ордени, кожен із яких мав свої правила співжиття, ті чи інші види діяльності, певний колір одягу і т.ін.. Цистерціанців також називали білими ченцями, бо вони носили одяг із нефарбованої вовни на відміну від чорного, введеного в бенедектинському ордені клюнійцями.

- Ч -

Чашники – (утраквісти) див. **гусити**.

Чернецтво – (від грецького *μονος* – „один”) – форма реалізації ідеалу праведного життя, що передбачає зречення світу і аскетизм. Ченці дають три традиційні *обітниці*: цноти, бідності та послуху, живуть в особливих приміщеннях (*монастирях*).

Християнське чернецтво зародилося в епоху античності у східних провінціях Римської імперії (Єгипті, Сирії, Палестині). Спочатку це був рух *пустельників* (анакоретів). Згодом, коли пустельники почали групуватися навколо найбільш авторитетних своїх представників, виникло (кіновітійне (від „спільне проживання”)) чернецтво. Засновником цієї форми чернецтва вважається св. Пахомій, що створив першу чернечу общину в Єгипті в 323 р. та склав перший статут. Чернецтво зародилося не в середовищі духовенства, а мирян. Прихильники чернецтва прагнули наслідувати ідеали первісного християнства і буквально виконувати заповіді Ісуса Христа. Багато дослідників схильні вбачати в первісному чернецтві протест проти союзу церкви з імператорською владою. Первісне чернецтво привнесло в християнство багато примітивних релігійних уявлень. У своєму впливі на мирян становили серйозну конкуренцію духовенству. Єпископату знадобилося декілька століть, щоб поставити чернецтво під свій контроль.

Справжнім ідеологом чернецтва був Василій Кесарійський (IV ст.). Його правилами православне чернецтво користується до цього часу. Головний акцент він робив на спільності життя та майна ченців; послуху,

доведеного до повного самозречення, помірному аскетизмі. Тоді ж розпочався ріст культурного рівня чернецтва, активне включення його в гуманітарну діяльність. За це монастирі отримували дари, податкові пільги від держави, численні пожертви від мирян. Принцип забезпечення чернецтва за рахунок власної праці поступово відмирав, що не узгоджувалося з принципом бідності. Вихід був знайдений шляхом оголошення власності монастирів власністю всієї общини при збереженні індивідуальної обітницької бідності кожним ченцем.

В Західній Європі монастирі з'явилися пізніше. Величезна роль в їх організації належить Бенедикту Нурсійському (480-545) (див. **монастирі**). На відміну від православної в католицькій церкві виникли **чернечі ордени**.

Середньовічне чернецтво як і духовенство було найосвіченішим прошарком населення. Монастирі були справжніми вогнищами культури та освіти. Із середовища ченців вийшло багато середньовічних вчених. Незаперечною є роль чернецтва в релігійному, суспільно-політичному житті середньовічної Європи. Чернецтво неодноразово ставало ініціатором проведення церковних реформ (в розумінні *re forma* – повернення до первісної форми) (див. **кльонійська реформа**). В руках чернецтва знаходилася **інквізиція**, воно брало активну участь в організації і проведенні **хрестових походів**.

Чернець (монах) – людина, що вступила до релігійної обители, яку називали монастирем, де вона давала обітницю жити в убогості, цноті та послуху. Найпоширенішою формою чернецтва були ті громади, що які жили за “Статутом” св. Бенедикта. Назва чернець походить від чорного кольору **ряси**.

Чернечі ордени - в католицькій церкві об'єднання ченців, що керувалися в своєму житті особливим статутом, затвердженим папою римським. Першим чернечим орденом був **бенедектинський**. В X-XI ст. в ході **кльонійського руху** частина реформованих бенедектинських общин об'єдналася в конгрегацію зі строгою централізацією. В XII – першій половині XIII ст. найбільш значимими і багаточисельними були ордени **цистерціанців, премонстрантів**. В ході **хрестових походів**, Реконкісти, німецької експансії на Схід виникли **духовно-рицарські ордени**. Розвиток середньовічних міст, поширення **єресей** спричинило появу **жебракуючих орденів**. Чернечі ордени були як чоловічі так і жіночі. Жіночі, зазвичай, були елітарними – туди не приймали жінок низького походження. Уже на початок XIII ст. кількість чернечих орденів була такою великою, що IV Латеранський собор (1215 р.) заборонив створення нових. Винятки траплялися рідко і вимагали особливого дозволу папи римського. Див. також **ордени католицької церкви**.”

Четвертий Вселенський собор – відбувся в 451 р. в Халкідоні. На соборі обговорювалося вчення архимандрита одного із

константинопольських монастирів Євтихія. Він впав в іншу крайність на відміну від Несторія (*несторіанство*) і відкидав людську природу в Христі. Євтихій вважав, що все в Христі було поглинуте божественною іпостассю. Його послідовників називали *монофізитами*. На соборі був прийнятий особливий догмат, в якому викладалися основи христологічного вчення. Згідно халкідонського оросу Христос в одній особі “без злиття, непреложно, нероздільно і нерозлучно” поєднував дві природи – божественну і людську (Боголюдина), при збереженні кожною з цих природ, притаманних їй властивостей. Найвідомішим канонічним рішенням собору стало визначення кола судової та адміністративної діяльності константинопольського патріарха, що урівняли його права для східних *діоцезів* із правами римського єпископського престолу для західних.

Чини (нижчі/старші) – щаблі християнської духовної ієрархії. До так званих нижчих чинів належали паламарі, псаломщики, дяки, екзорцисти. До старших чинів, від яких вимагали дотримуватися celibату, належали єпископи, священники, диякони та іподиякони.

Чистилище – (від лат. *purgatorium*) – так в католицькому віровченні називається проміжне місце між *раєм і пеклом*, де душі померлих, які не одержали прощення за час земного життя, але не обтяжені якимись смертельними гріхами, горять в очищувальному вогні. Одні теологи визнають цей вогонь як реальність, інші – як символ совісті і каяття. З метою полегшення долі душам, скорочення терміну їх перебування в чистилищі, церква радить живим родичам померлого справляти на їх пам’ять “добрі справи” – молитви, меси, пожертви. Вчення про чистилище розробив Фома Аквінський, а догмат про нього прийняв Флорентійський собор 1439 р. В православ’ї відсутнє вчення про чистилище, але близькою до нього є віра в митарства душі грішника впродовж 40 днів після смерті, після чого над нею звершується частковий суд і вона відправляється в рай або пекло аж до часу страшного суду над нею.

“Чорна смерть” – назва, дана сучасниками епідемії чуми 1347-1353 рр., занесеної із Азії. Спустошила багато європейських країн. Вважається, що понесла життя майже половини населення Європи (близько 25 млн. чол.).

Чорне духовництво – ченці, каноніки, жебрущі ченці та інші особи духовного стану, які жили громадою, дотримуючись певного статусу. Протиставлялося білому духовництву, єпископам та священникам, які обслуговували релігійні потреби мирян (див. *чернецтво*). Чорне від чорного кольору *ряси*.

Чума – серед чисельних епідемій Середньовіччя виділялися дві головні хвилі чорної чуми (в легеневої і бубонній формі) в VI ст. (починаючи з 543)

та в XIV ст. (починаючи з 1347 (див. «*Чорна смерть*»)), які знищили близько третини населення християнського світу. Покарання Господнє.

- Ш -

Шартрська школа – відома з XI ст.. при Фульбері, пережила розквіт наступного століття, здобувши репутацію одного із найбільших центрів ренесансу XII ст. Серед її прославлених метрів були: Ів Шартрський єпископ міста (1090-1115) та кантоніст; Бернар Шартрський, директор школи 1114-1119, ректор 1119-1126, що побудував своє викладання на граматиці, повторюючи античну апологію: «Ми карлики, що стоять на плечах велетнів. А тому бачимо більше і далі, чим вони, не тому, що наш зір гостріший, а ріст вищий, а тому, що вони підтримують нас, підносячи на всю висоту свого велетенського зросту». Тим самим він утверджував цінність спадщини древніх, як і можливість нескінченного інтелектуального прогресу. Жільбер де Порре, теолог, філософ, займав пост ректора 1126-1140. Святий Бернар (Бернар Клервоський) звинуватив його в еретизмі за трактування Трійці, але йому вдалося уникнути арешту. Вивченню Платона та піфагорійських тез присвятив себе філософ єдності, ректор 1142-1150 Тьєрі Шартрський. В Шартрі по текстах Платона, Сенеки, Макробія, *Боеція* викладав бл. 1120-1150 Гільом де Конше (йому належать слова: «Що може бути більш сумним, ніж сказати: «Це тому, що так може зробити Бог», - і не знати причини чому є саме так»). Його учнем був *Іоан Солсберійський* (1115 - бл. 1180). Бернар Сільвестр написав «Космографію» (бл. 1150), що мала гучний успіх впродовж всього Середньовіччя. У цьому творі піднімалися платонічні і піфагорські теми, відновлюючи ідею натури. В Шартрі розвивалася оригінальна педагогіка, що базувалася на послідовності і наступності, хоча декотрі вчені заперечували факт наявності школи і говорили тільки про ряд індивідуальностей. Головною заслугою школи було відновлення філософських, літературних та наукових занять, заснованих на відкритій заново античності, зокрема Арістотеля, Вергілія, і, головне, Платона.

Штауфени – династія королів Німеччини та імператорів *Священної Римської імперії*. До неї належали *Фрідріх I Барбароса*, його син Генріх VI, син Генріха *Фрідріх II*, син Фрідріха II Конрад IV. При Штауфенах у Німеччині спостерігалось послаблення центральної влади, посилення самостійності територіальних князівств. Характерною рисою політики усіх Штауфенів було вперте прагнення підкорити своїй владі Італію. Якщо Оттони (за винятком Оттона III) та Салії обмежилися окремими експедиціями за Альпи, то Штауфени послідовно прагнули перетворити Італію в головну опору своєї влади (щось на зразок власного домену). Природньо, що така політика приводила до їх зіткнення із ломбардськими містами та римськими папами, які вбачали в Італії область виключно власного впливу. Багаторічна боротьба імперії і папства тому представляла собою не стільки суперництво двох універсалістських сил, що претендували

на першість у всьому християнському світі, скільки зіткнення конкретних політичних інтересів німецьких імператорів та пап в Італії. Штауфени у цій боротьбі зазнали поразки. За розпорядженням папи Климента IV в 1268 був страчений 14-річний внук Фрідріха II Конрадин і знищені всі інші члени цієї сім'ї.

Імперія для Штауфенів не тільки політичне утворення, але й метафізичне явище, вона освячена Богом і має виключне значення для виконання Божого промислу. Не випадково саме з часу правління Штауфенів звичною назвою німецької держави стала *Sacrum imperium*, або *Sacrum Romanum imperium* – Священна (точніше, Освячена) імперія, або Священна Римська імперія. В дусі есхатологічних очікувань, характерних для XII-XIII ст., поширилося уявлення про Штауфенів як останню імператорську династію перед другим пришестям. Імператором, що завершує світову історію, вважали Фрідріха II (особливо після звільнення ним Єрусалиму від невірних).

- Ю -

Ювілейні (святі) роки – ювілейні торжества католицької церкви, що періодично святкувалися в наперед визначені роки. Вперше Святий рік був відмічений в 1300 р. за постановою папи Боніфація VIII. Повинні були відмічатися кожні сто років, на початку нового століття. Після Боніфація VIII було вирішено святкувати ювілеї кожні 50 років, згодом – кожні 33 роки (в честь земного життя Христа). В 1470 р. папа Павло II прийняв нову постанову: ювілейні роки повинні відмічатися кожні 25 років, щоб кожне нове покоління мало змогу брати участь в ювілеї. Так виникла традиція, що зобов'язувала святкувати ювілейний рік на початку кожної чверті століття.

Католицька церква пов'язувала з ювілейними роками відпущення гріхів, звільнення від покарання за них в мирському житті.

Юстиніан I (482/483-565) – візантійський імператор з 527. Народився в сім'ї бідного іллірійського землероба із Македонії. Його дядько імператор Юстин, що був бездітним, (518-527) наблизив до себе племінника, дав йому добру освіту, усиновив, додавши до його справжнього імені – Петро Савватій ім'я Юстиніан, а згодом зробив своїм співправителем. Після смерті дядька Юстиніан став правителем величезної імперії. Його відрізняли з одного боку великодушність, простота, мудрість політика, талант дипломата, з іншого – жорстокість, невдячність, підступність. Він був одержимий ідеєю величі своєї імператорської особи. Внутрішня політика Юстиніана була направлена на централізацію держави та її економічне зміцнення, розвиток торгівлі, пошуки нових торгових шляхів. Він здійснив законодавчу та адміністративну реформи, здійснив кодифікацію римського права. У зовнішній політиці керувався ідеєю відновлення Римської імперії; завоював Північну Африку, Італію, Пд.-Сх. Іспанію. В результаті успішної завойовницької політика територія імперії збільшилася майже вдвічі. На сході вів війни з Іраном, на

півночі відбивав натиск слов'ян. Юстиніан жорстоко придушував заколоти та народні рухи, переслідував єретиків та інакодумців, прагнув міцного союзу із церквою. Стимулював грандіозне будівництво: зводив військові укріплення для оборони від вторгнення варварів, відновлював старі та закладав нові міста, прикрашені палацами та храмами. В Константинополі був споруджений в 532-537 найбільший на той час у християнському світі храм св. Софії. Видатну роль в політичному житті Візантії відіграла дружина Юстиніана – Феодора.

-Я-

Яків Вітрійський - див. *Жак де Вітрі*.

ПОНТИФІКАТИ

Петро св. апостол, 33?- 67?
Лін св., 67?-76?
Анаклет (Ананклет, Клет), 76?-88?
Климент I, 88?-97?
Еварист св., 97?-105?
Олександр I св., 105?-115?
Сікст I (Ксист) св., 115?-125?
Телесфор св., 125?-136?
Гігін св., 136?-140?
Пій I св., 140?-155?
Анікет св., 155?-166?
Сотер св., 166?-175?
Елевтерій св., 175?-189?
Віктор I св., 189-199?
Зеферін св., 199-217.
Калікст I св., 217-222.
Іпполіт св., 217-235¹
Урбан I св., 222-230.
Понтіан св., 230-235.
Антер св., 235-236.
Фабіан св., 236-250.
Корнелій св., 251-253.
Новаціан, ?-251.
Луцій I св., 253-254.
Стефан I св., 254-257.
Сікст II (Ксистус) св., 257-258
Діонісій св., 259-268.
Фелікс I св., 269-274.
Євтихій св., 275-283.
Кай св., 283-296.
Марцеллін св., 296-304?
Марцел I св., 308?-309?
Євсевій св., 309?
Мільтіад (Мельхіад) св., 311?-314
Сільвестр I св., 314-335.
Марк св., 336.
Юлій I св., 337-352.
Ліберій, 352-366.
Фелікс II, 355-365.
Дамасій I св., 366-384.
Урсін (Урсіцин), 366-367.
Сіріцій св., 384-399.
Анастасій I св., 399-401.
Іннокентій I св., 401-417.
Зосима св., 417-418.
Боніфаций I св., 418-422.
Євлалій, 418-419.
Целестін I св., 422-432.
Сікст III св., 432-440.

¹ Курсивом подані імена антипап

Лев I Великий св., 440-461.
Гіларій св., 461-468.
Сімпліцій св., 468-483.
Фелікс III (II) св., 483-492.
Геласій I св., 492-496.
Анастасій II, 496-498.
Сіммах св., 498-514.
 Лаврентій, 498
Гормізд св., 514-523.
Іоан I св., 523-526.
Фелікс IV(III) св., 526-630.
Боніфацій II, 530-532.
 Діоскор, 530.
Іоан II, 533-535.
Агапій I св., 535-536.
Сільверій св., 536-537.
Вігілій, 537-555.
Пелагій I, 556-561.
Іоанн III, 561-574.
Бенедикт I, 575-579.
Пелагій II, 579-590.
Григорій I Великий св., 590-604.
Сабініан, 604-606.
Боніфацій III, 607
Боніфацій IV св., 608-615.
Адеодат I (Деусдедіт) св., 615-618.
Боніфацій V, 619-625.
Гонорій I, 625-638.
Северин, 640.
Іоанн IV, 640-642.
Теодор I, 642-649.
Мартін I св., 649-655.
Євген I св., 654-657.
Віталіан св., 657-672.
Адеодат II, 672-676.
Домн, 676-678.
Агафон св., 678-681.
Лев II св., 682-683.
Бенедикт II св., 684-685.
Іоанн V св., 685-686.
Конон, 686-687.
 Теодор, 687.
 Пасхалій, 687.
Сергій I св., 687-701.
Іоанн VI, 701-705.
Іоанн VI, 705-707.
Сізінній, 708.
Константин, 708-715.
Григорій II св., 715-731.
Григорій III св., 731-741
Захарій св., 741-752.
Стефан II, 752

Стефан II (III), 752-757.
Павло I св., 757-767.
 Константин, 767-769.
 Філіп, 768.
Стефан III (IV), 767-772.
Адріан I, 772-795.
Лев III св., 795-816.
Стефан IV, 816-817.
Пасхалій I св., 817-824.
Євген II, 824-827.
Валентин, 827.
Григорій IV, 827-844.
 Іоанн, 844.
Сергій II, 844-847.
Лев IV св., 847-855.
Бенедикт III, 855-858.
 Анастасій, 855.
Микола I Великий св., 858-867.
Адріан II, 867-872.
Іоанн VIII, 872-882.
Марін I, 882-884.
Адріан III св., 884-885.
Стефан V (VI), 885-891.
Формоз, 891-896.
Боніфацій VI, 896.
Стефан VI (VII), 896-897
Роман, 897.
Теодор II, 897.
Іоанн IX, 898-900.
Бенедикт IV, 900-903.
Лев V, 903.
 Христофор, 903-904.
Сергій III, 904-911.
Анастасій III, 911-913.
Ландон, 913-914.
Іоанн X, 914-928.
Лев VI, 928.
Стефан VII (VIII), 928-931.
Іоанн XI, 931-936.
Лев VII, 936-939.
Стефан VIII (IX), 939-942.
Марин II, 942-946.
Агапій II, 946-955.
Іоанн XII, 955-964.
Лев VIII, 963-965.
Бенедикт V, 964-966.
Іоанн XIII, 965-972.
Бенедикт VI, 973-974.
 Боніфацій VII, 974, 984-985.
Бенедикт VII, 974-983.
Іоанн XIV, 983-984.
Іоанн XV, 985-996.

Григорій V, 996-999.
 Іоанн XVI, 997.
Сільвестр II, 999-1003.
Іоанн XVII, 1003.
Іоанн XVIII, 1004-1009.
Сергій IV, 1009-1012.
Бенедикт VIII, 1012-1024.
 Григорій, 1012.
Іоанн XIX, 1024-1032.
Бенедикт IX, 1032-1044.
Сільвестр III, 1045.
Бенедикт IX (другий раз), 1045.
Григорій VI, 1045-1046.
Климент II, 1046-1047.
Бенедикт IX (третій раз), 1047-1048.
Дамасій II, 1048.
Лев IX св., 1049-1054.
Віктор II, 1055-1057.
Стефан IX (X), 1057-1058.
 Бенедикт X, 1058.
Микола II, 1059-1061.
Олександр II, 1061-1073.
 Гонорій II, 1061.
Григорій VII, 1073-1085.
 Климент III, 1080, 1084, 1085, 1089.
Віктор III, 1086-1087.
Урбан II, 1088-1099.
Пасхалій II, 1099-1118.
 Теодеріх, 1100.
 Альберт, 1102.
 Сильвестр IV, 1105
Геласій II, 1118-1119.
 Григорій VIII, 1118.
Каліст II, 1119-1124.
Гонорій II, 1124-1130.
 Целестин II, 1124.
Інокентій II, 1130-1143.
 Анаклет II, 1130-1138.
 Віктор IV, 1138.
Целестин II, 1143-1144.
Луцій II, 1144-1145.
Євген III, 1145-1153.
Анастасій IV, 1153-1154.
Адріан IV, 1154-1159.
Олександр III, 1159-1181.
 Віктор IV, 1159-1164.
 Пасхалій III, 1164-1168.
 Калікст III, 1168.
 Інокентій III, 1179-1180
Луцій II, 1181-1185.
Євген III, 1145-1153.
Анастасій IV, 1153-1154.

Адріан IV, 1154-1159.
Олександр III, 1159-1181.
 Віктор IV, 1159.
 Пасхалій III, 1164.
 Калікст III, 1168.
 Інокентій III, 1179.
Луцій III, 1181-1185.
Урбан III, 1185-1187.
Григорій VIII, 1187.
Климент III, 1187-1191.
Целестин III, 1191-1198.
Інокентій III, 1198-1216.
Гонорій III, 1216-1227.
Григорій IX, 1227-1241.
Целестин IV, 1241.
Інокентій IV, 1243-1254.
Олександр IV, 1254-1261.
Урбан IV, 1261-1264.
Климент IV, 1265-1268.
Григорій X, 1272-1276.
Інокентій V, 1276.
Адріан V, 1276.
Іоанн XXI, 1276-1277.
Микола III, 1277-1280.
Мартин IV, 1281-1285.
Гонорій IV, 1285-1287.
Микола IV, 1288-1292.
Целестин V, 1294.
Боніфаций VIII, 1294-1303.
Бенедикт XI, 1303-1304.
Климент V, 1305-1314.
Іоанн XXII, 1316-1334.
 Микола V, 1328-1330.
Бенедикт XII, 1334-1342.
Климент VI, 1342-1352.
Інокентій VI, 1352-1362.
Урбан V, 1362-1370.
Григорій XI, 1371-1378.
Урбан VI, 1378-1389.
Боніфаций IX, 1389-1404.
Інокентій VII, 1404-1406.
Григорій XII, 1406-1415.
 Климент VII, 1378-1394.
 Бенедикт XIII, 1394-1423.
 Климент VIII, 1423.
 Бенедикт XIV, 1423.
 Олександр V, 1409-1410.
 Іоанн XXIII, 1410..
Мартин V, 1417-1431.
Євген IV, 1431-1447.
 Фелікс V, 1439
Микола V, 1447-1455.

Каліст III, 1455-1458.

Пій II, 1458-1464.

Павло II, 1464-1471.

Сікст IV, 1471-1484.

Інокентій VIII, 1484-1492.

Олександр VI, 1492-1503.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Августин, Святий. Сповідь / Пер. з латини Ю.Мушака. Київ: Основи, 1996. 319 с.
2. Бедуел Гі. Історія церкви / Пер. з фр. Г.Григорович. Львів: Свічадо, 2000. 296 с.
3. Блок М. Феодальне суспільство. Будь-яке видання.
4. Браччоліні П. Вибрані дотепи / пер. з латини і коментарі Ростислава Паранько та ін. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 176 с.
5. Гілл Дж. Флорентійський собор / пер. з англ. Мар'яни Прокопович. Львів: Видавництво УКУ, 2016. 442 с.
6. Гофманн Й. Історія ранньої церкви: найважливіші аспекти / пер. з нім. Олега Конкевича. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 244 с.
7. Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. П.Таращук, О.Коваленко. Київ, Основи, 2001. 1463 с.
8. Дюбі Ж. Доба соборів (Мистецтво та суспільство 980-1420 років). - Время соборов. Искусство и общество 980-1420. – М., 2002.
9. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем /пер. з нім. Х.Назаркевич, наук ред. Ростислав паранько. Львів: Видавництво УКУ, 2009. 512 с.
10. Здіорук С. Сповідь Святого Августина і українська духовність // Святий Августин. Сповідь. – С.310-326.
11. Історія Візантії. Вступ до візантистики / За ред. С.Б.Сорочанаї Л.В.Войтовича. Львів: Вид-во «Апріорі», 2011.
12. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Пер. з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2004. 720 с.
13. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани / За ред. Умберто Еко; пер. з італ. Харків: Фоліо, 2018. 667 с.
14. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста / За ред. Умберто Еко; пр. з італ. Харків: Фоліо, 2018. 667 с.
15. Курціус Е.Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. Львів: Літопис, 2007. 752 с.
16. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. – Будь-яке видання.
17. Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія / пер. з англ. Віктор Шовкун. Київ: Основи, 1994. 492 с.
18. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю.Лісняка, П.Таращука. Київ: Основи, 1995. 759 с.
19. Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
20. Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-X Д.Ч.Сомервелла / пер. з англ. Віктор Шовкун. В 2 т. Київ: Основи, 1995. 614 с., 406 с.
21. Федорак Н. Ключові тексти середніх віків і Відродження: Західна Європа. Львів: Вид-во УКУ, 2021. 300 с.
22. Хома І. о. Нарис історії Вселенської церкви.- Львів: Стрім, 1995. 304 с.
23. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на Середньовічному Заході. – Харків, 2002.
24. Schaff Philip. History of the Christian Church, Volume V: The Middle Ages. A.D. 1049-1294.
25. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2002. 492 p.
26. Donald Logan F., A History of the Church in the Middle Ages, London: Routledge, 2013. 383 p.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Абат (абатиса) 4
2. Абатство 4
3. Августинці 4
4. Аверроїзм 5
5. “Авіньйонське полонення пап” 5
6. Автокефалія 6
7. *Авторитети*
8. Агіографія 6
9. Альбігойські війни 7
10. Альбігойці 7
11. Аколїт 8
12. „Аллилуйя” 8
13. Анафема 8
14. Ангельський доктор 8
15. Ангели 8
16. Англо-саксонські місіонери 9
17. Анната 9
18. Антифонія 9
19. Апокрисарій 10
20. Апостоли 10
21. Апостолики (апостольські брати, «брати-орачі») 10
22. Апостольська Столиця 10
23. Апостольське життя 11
24. Апостольське наступництво 11
25. “Ареопагітик” 11
26. Аріанство 11
27. Архідиякон 12
28. Архієпископ 12
29. Архипресвітер 12
30. *Ассізи*
31. Апостоличні грамоти 12
32. Аскетизм 12
33. Аутодафе 13

34. Базельський собор (1431-1445) 13
35. Базиліка 13
36. Баптистерій 13
37. Беатифікація 14
38. Бегінки, (бегарди, бегіни) 14
39. Бенедиктинці 14
40. Бенефіцій 15
41. Біблія 16
42. Біле духовенство 16
43. *Бове*

- 44.Боже перемир`я 17
- 45.Божий мир 17
- 46.“Божий суд” 17
- 47.Бреве 18
- 48.Бревіарій 18
- 49.*Брехня*
- 50.Булла 18

- 51.Вальденси 18
- 52.Вальпургієва ніч 19
- 53.“Велика схизма” (“Великий розкол”) 19
- 54.Вестмінстер 20
- 55.Вівтар 20
- 56.Вівтар стулковий 21
- 57.Відлучення від церкви 21
- 58.Відлюдник (пустельник) 21
- 59.Відьомство 21
- 60.Візитатор 22
- 61.Вікарій 22
- 62.Видіння 22
- 63.*Вогонь*
- 64.“Воїнство Ісуса Христа” 22
- 65.Вормський конкордат (1122 р.) 22
- 66.*Ворота*
- 67.Восьмидення, октава 23
- 68.Вселенський 23
- 69.Вселенські собори 23
- 70.*Втілення*
- 71.“Вульгата” 25
- 72.Вчення про спасіння 25
- 73.Вчителі церкви 25

- 74.Галліканська церква 25
- 75.Гвардіан 26
- 76.Гвельфи і гібелліни 26
- 77.Глосси 26
- 78.Гностицизм 26
- 79.Гогенштауфени
- 80.*Голіарди*
- 81.*Голод*
- 82.Гомілія, Емілія 27
- 83.Госпіталіти (госпітальєри, іоаніти) 27
- 84.Госпіцій, оспіцій 27
- 85.Гостії, остії 27
- 86.*Готичне мистецтво*

- 87.Граль**
88.Григоріанська реформа 28
89.Григоріанський хорал 28
90.Гріх 29
91.Гріхопадіння 29
92.Гріхопадіння 29
93.Гусити 29
94.Гуситські війни 30
- 95.Далматик, далматинка 31**
96.Декалог 31
97.Декан 31
98.Декреталії 32
99.Декретум 32
100. Десятина 32
101. Дефінітор 32
102. Джихад 32
103. Дзвони
104. Діва Марія
105. Діоцез 33
106. Дива
107. “Диктат папи” 33
108. Диякон 33
109. Догмат 33
110. Домініканський орден 34
111. Донатисти 34
112. Донатор 34
113. Доктор церкви (учитель церкви) 34
114. Дорміторій 34
115. Другий Вселенський Собор 35
116. Дуалізм 35
117. Дуалістичні вчення 35
118. Духовенство 35
119. Духовно-лицарські ордени 36
- 120. Екзархат**
121. Екзегети 37
122. Елей 37
123. Ехемплум 37
124. Епітимія 38
125. Евсеї 38
126. Есхатологія 38
- 127. Єва**

- 128. Євангелісти 38
- 129. Євангелічний 38
- 130. Євангелія 38
- 131. Євлогія 39
- 132. *Євреї*
- 133. Євхаристія 39
- 134. Єпархія 39
- 135. Єпископ 39
- 136. Єпископство, єпископія 40
- 137. Єпитрахиль 40
- 138. Єреміти, пустельники 40
- 139. Єресі 40
- 140. Єресіарх 41
- 141. Єретик 41
- 142. Єрусалим

- 143. Жебракуючі 42
- 144. Жебракуючі ченці 42
- 145. *Жермін 'ї-де-Пре*
- 146. *Жінки*

- 147. Завіт 42
- 148. Затворництво 42
- 149. Зілоти 43
- 150. *Знамення*

- 151. Ієрарх 43
- 152. Ікона 43
- 153. Іконоборство 43
- 154. Іконопис 44
- 155. Імперія 44
- 156. Імперська церква 44
- 157. Інвеститура 45
- 158. Індульгенція 45
- 159. Інквізиція 45
- 160. Інтердикт 46
- 161. Іоаніти 47
- 162. Іоакімізм 47
- 163. Іслам 47
- 164. *Історія*

- 165. *Калам*
- 166. Канон 47
- 167. “Канон Мураторі” 48

- 168. Канонізація 48
- 169. Канонік 48
- 170. Канонічне право (церковний канон) 49
- 171. Каносса 49
- 172. Кант 50
- 173. Капелла 50
- 174. Капеллан 50
- 175. Капітул 50
- 176. Кардинал 51
- 177. Кармеліти 51
- 178. *Каролінги*
- 179. *«Каролінзке відродження»*
- 180. Картезіанці 52
- 181. Катари 52
- 182. Католикос 53
- 183. Католицизм 53
- 184. Каула 60
- 185. Кафедра 60
- 186. Квадрівіум 60
- 187. *Кларендонські постанови*
- 188. Клариси 60
- 189. Клерикалізм 60
- 190. Клір 60
- 191. Ключійське абатство 60
- 192. Ключійський рух 61
- 193. *Книга*
- 194. *Книги сентенцій*
- 195. Книжники 61
- 196. Ковчег Заповіту 61
- 197. Комплеторій 62
- 198. *Колесо Фортуни*
- 199. Конверс 62
- 200. Конвенти 62
- 201. Конгрегація 62
- 202. Конклав 62
- 203. Конкубінат 62
- 204. Консисторія 63
- 205. “Константинів дарунок” 63
- 206. Константський собор (1414-1417) 63
- 207. Корректор 63
- 208. Королівська церква 63
- 209. *Космографія*
- 210. Кредо 64
- 211. Крипта 64
- 212. Курія 64

213. Курфюрсти 64
214. *Кьольн*
215. Латеран 64
216. *Латинь*
217. Лауда 64
218. Легат 65
219. Лімб 65
220. Літургія 65
221. *Ломбардська ліга*
222. Лолларди 65
223. *Людина*
224. Люципер 66
225. *Магія*
226. *Магомед*
227. Маніхейство 66
228. *Марани*
229. Мендиканти 66
230. Месса 66
231. мечоносці 66
232. *Мікрокосм*
233. *Мілленаризм*
234. „Міліція Ісуса Христа” 67
235. Міністр генеральний 67
236. Міністр провінційний 67
237. Мінорити 67
238. *Мир*
239. Мир Божий 67
240. Миро 67
241. Миропомазання 68
242. Миряни 68
243. Митра 68
244. Митрополит 68
245. Мінорити (“молодші брати”) 68
246. Міракль 68
247. Місіонери 68
248. Містерія 69
249. Містицизм 69
250. *Мобільність*
251. Монастирі 70
252. Монастирська церква 70
253. Монахи „чорні”, „білі” 70
254. *Монголи*
255. Монофеліти 70

- 256. **Монофізити 70**
- 257. *Монтексіно*
- 258. *Монтереаль*
- 259. *Море*
- 260. **Мусульмани 70**

- 261. *Навернення*
- 262. **Непотизм 71**
- 263. **Несторівни 71**
- 264. **“Німецьких пап” епоха 71**
- 265. *Ніч*
- 266. **Новіціат 72**
- 267. **Нунцій 72**

- 268. **Обітниця 72**
- 269. **Облат 72**
- 270. *Одержимі*
- 271. **Ордалії (“божий суд”) 72**
- 272. **Ордени католицької церкви 73**
- 273. **Ординація 73**
- 274. *«Остготське відродження»*
- 275. *«Оттонівське відродження»*
- 276. **Оттонові привілеї 73**
- 277. **Отці Церкви 74**

- 278. **Павликіяни 74**
- 279. **Паломництво 75**
- 280. **Папа 75**
- 281. **Папа римський 75**
- 282. **Папська держава 76**
- 283. **Парафія 78**
- 284. *Париж*
- 285. **Пасха 78**
- 286. **Патарени 78**
- 287. **Патарія 78**
- 288. **Патримоній св. Петра 79**
- 289. **Патристика 79**
- 290. **Патристика 79**
- 291. **Патріархат 79**
- 292. **Патріаршество 79**
- 293. **Пекло 79**
- 294. **Пелагіанство 80**
- 295. **Пенітенціарій 80**
- 296. **Пентархія 80**
- 297. **Первородний гріх 80**

- 298. *Перипатетики*
- 299. Перший Вселенський собор 80
- 300. Перфект 81
- 301. Першосвященник 81
- 302. “Пипінів дарунок” 81
- 303. Пілігрим 81
- 304. *Пінініди*
- 305. *Писемність*
- 306. *Плантагенети*
- 307. Плюралізм 81
- 308. Поділ церков 1054 р. 81
- 309. Поліптик 82
- 310. Понтифік 83
- 311. Понтифікалії 83
- 312. Понтифікат 83
- 313. Помісні собори 83
- 314. *Потойбічний світ*
- 315. Православна церква 83
- 316. Прагматична санкція 1268 р. 85
- 317. Прагматична санкція 1438 р. 85
- 318. *Праця*
- 319. Пребенда 85
- 320. Прекарне право 85
- 321. Прелат 86
- 322. Премонстранти 86
- 323. Пресвітер 86
- 324. Приватна церква 87
- 325. Примас 87
- 326. Пріор 87
- 327. Провізія 87
- 328. Прокуратор 87
- 329. Проповідники 87
- 330. Протектор 87
- 331. Протодиякон 88
- 332. Проща 88
- 333. Псалмодія 88
- 334. *Псалтир*
- 335. “Псевдоісидорові декреталії” 88
- 336. Пустельництво, єремітство 88
- 337. П’ятий і Шостий Вселенські собори 88
- 338. П’ятидесятниця 88

- 339. Равенський екзархат 89
- 340. Рай і пекло 89
- 341. Рака 89

- 342. Регалії папські 89
- 343. Регулярні каноніки 89
- 344. *Реймс*
- 345. Ректор 89
- 346. Релігійні війни 90
- 347. *Релігійний театр*
- 348. Реліквія 90
- 349. Респонсорій 90
- 350. *Реституції*
- 351. Рефекторій 90
- 352. *Рим*
- 353. Римсько-католицька церква 90
- 354. Римська курія 90
- 355. Рицарі (воїни) Пресвятої Діви Марії 90
- 356. *Розряди*
- 357. *Романське мистецтво*
- 358. *Рука*
- 359. Ряса 90

- 360. Саккати, боскоріюли 91
- 361. *Саксонська династія*
- 362. *Санктуарій*
- 363. *Сантьяго-де-Компостела*
- 364. Сараціни 91
- 365. *Світло*
- 366. *Свобода*
- 367. *Святі*
- 368. *Святий Дух*
- 369. Святий престол 91
- 370. Священна Римська імперія 91
- 371. Священник 92
- 372. Священство 92
- 373. Секвенція 92
- 374. Секуляризація церковних земель 92
- 375. *Сен-Галенський монастир*
- 376. *Сен-Вікторська школа*
- 377. *Сен-Вікторський монастир*
- 378. Сен-Дені, абатство 93
- 379. Сен-Жермен-де-Пре, абатство 93
- 380. Септуагінта 93
- 381. Символ віри 93
- 382. Симонія 93
- 383. Синекюра 94
- 384. Синергизму теорія 94
- 385. Синод 94

386. “Сім вільних мистецтв” 94
387. *Символізм*
388. Скрипторій 94
389. Служба Божа 95
390. *Смерть*
391. Собор 95
392. Собор церковний 95
393. Соборний рух 96
394. Сорбонна 97
395. Сотеріологія 98
396. *Спадкоємність*
397. Спірітуали 98
398. Сповідь 98
399. *Стани*
400. Стигматизація 99
401. *Страшний суд*
402. Страсті Господні (Христові)
403. *Страх*
404. *Сумма*
405. “Сума теології” 99
406. Супрематія 99
407. Схизма 99
408. Схоластика 99
409. Сьомий Вселенський собор 100
410. Таїнства 101
411. Тамплієри (храмовники) 101
412. *Творіння*
413. Тевтонський орден 102
414. *Тезаврація*
415. Теократія 103
416. Терціарії 103
417. Тіара 104
418. *Тіло*
419. Тонзура 104
420. Трансляція 104
421. Третій Вселенський собор 104
422. Тринітарне вчення 104
423. Трівіум (trivium) 104
424. Трійця 104
425. Універсалії 105
426. *Університет*
427. *Унціальне письмо*
428. Утраквісти 105

- 429. Унія церковна 105

- 430. Філіокве 105
- 431. Флагелланти 105
- 432. Флорентійська унія 106
- 433. Фогт 106
- 434. Францисканці, мінорити, „менші брати” 107
- 435. Фратічеллі 108

- 436. Харизма 108
- 437. *Хвороби*
- 438. Херувими і серафими 109
- 439. Хіліазм (мілленаризм) 109
- 440. Храм 109
- 441. Храмовники 109
- 442. *Хрест*
- 443. *Хрест св.. Антонія*
- 444. Хрестові походи 109
- 445. Хрещення 110
- 446. Християнський світ 110
- 447. Христологія 110
- 448. *Христос*

- 449. Цезаропапізм 110
- 450. Целестинці 111
- 451. Целібат 111
- 452. Церковні держави 111
- 453. Церковні собори 111
- 454. Церковні школи 111
- 455. Церква 112
- 456. Цероферарій 112
- 457. Цистерціанці 112

- 458. Чашники 113
- 459. Чернецтво 113
- 460. Чернець (монах) 115
- 461. Чернечі ордени 115
- 462. Четвертий Вселенський собор 115
- 463. Чини (нижчі/старші) 116
- 464. Чистилище 116
- 465. “Чорна смерть” 116
- 466. Чорне духівництво 116
- 467. *Чудовиська*
- 468. *Чума*

469. Шартр

470. Ювілейні (святі) роки 117

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

1. Абеляр П'єр
2. Августин Аврелій
3. Адалберон Ланський
4. Адалберт Бременський
5. Адалберт Магдебурзький
6. Адам Бременський
7. Адам Персенський
8. Алан Лільський
9. Алкін Альберт Великий
10. Альфред Великий
11. Амвросій Медіоланський
12. Ансельм Кентерберійський
13. Ансельм Ланський
14. Антоній Падуанський
15. Арнольд Брешианський

16. Біда Вельмишановний
17. Бекет Томас
18. Бенедикт IX
19. Бенедикт Нурсійський
20. Беренгарій Турський
21. Бернар Клервоський
22. Бонавентура
23. Боніфацій VIII
24. Боецій
25. Бурідан Жан

26. Вадафлід
27. Валла лоренцо
28. Венет Жан
29. Вікліф Джон
30. Віліброд
31. Вінсент із Бове
32. Віссаріон Нікейський
33. Вітрі Жан

34. Гальфрід Монмутський
35. Генріх II Плантагенет
36. Генріх IV
37. Генріх V
38. Генріх VI

39. Генріх VII
40. Герард Камбрезійський,
41. Герман фон Зальца
42. Герман фон Рейхенау,
43. Гіберт Ножанський
44. Гільдебрант – див. Григорій VII
45. Гільом Бретонський
46. Гільом де Шампо,
47. Гільом із Конша,
48. Гільом із Нанжі
49. Гільом із Сент-Амура,
50. Глабер Рауль
51. Гогенштауфени див *Штауфени*
52. Годескальк
53. Гонорій III
54. Гонорій Августодунський
55. Готфрід Бульонський
56. Григорій I Великий
57. Григорій VII (Гільдебрант)
58. Григорій Турський

59. Гуго Сен-Вікторський
60. Гус Ян

61. Д'Абано П'єтро
62. Даміані Петр
63. Данте Аліг'єрі
64. Діонісій Малий,
65. Дольчіно
66. Домінік Гусман,
67. Дюбуа П'єр

68. Еберхард Німецький
69. Егідій Римський
70. Едуард I
71. Едуард Сповідник
72. Ейнгард
73. Еккехард IV Санкт-Галенський
74. Екхард
75. Елоїза
76. Еріугена

77. Жак де Вітрі
78. Жан де Мнн

79. Жанна д'Арк
80. Желівський Ян
81. Жерсон Жан
82. Жижка Ян
83. Жильберт Порретанський

84. Ібн Рушд
85. Ієронім Празький
86. Інокентій III
87. Інокентій IV
88. Іоан XII
89. Іоан XXIII
90. Іоан Безземельний
91. Іоан Дунс Скот
92. Іоан Скот Еріугена
93. Іоан Солсберійський
94. Іоакім Флорський
95. Ісидор Севільський

96. Карл Великий
97. Карл Мартел
98. Каролінги
99. Кассіодор
100. Катерина Сієнська
101. Кирило і Мефодій
102. Климент V
103. Козьма Празький
104. Кола ді Рієнцо
105. Колет Джон
106. Колумбан
107. Крістіна Пізанська

108. Ламберт Герсфельдський
109. Ланфранк
110. Лев IX
111. Лев Диякон
112. Ліппі Філіппо
113. Лулій Раймунд
114. Луп Сервет
115. Людовік IX Святий

116. Майстер Екхард
117. Мартін Браганський
118. Меровінги
119. Микола I

120. Микола II
121. Микола Кузанський
122. Монфор Сімон

123. Ногаре Гійом
124. Норберт
125. Ноткер Заїка

126. Оккам Уілям
127. Олександр III
128. Орем Нікола
129. Отлох Еммерамський
130. Оттон I
131. Оттон II
132. Оттон III
133. Оттон Фрейзінгенський

134. Павло Диякон
135. Патрік св..
136. Петро Вельмишановний
137. Пер Амєнський
138. Пер Ломбардський
139. Пій II
140. Пипін Геристальський
141. Пипін Короткий
142. Плантагенети
143. Псевдо-Діонісій Ареопагіт див. Діонісій

144. Радегунда
145. Річард I Левяче Серце
146. Рішар Сен-Вікторський
147. Робер де Кларі
148. Росцелін Іоан

149. Савонарола
150. Саксон Граматик
151. Салімбене Пармський
152. Сегареллі
153. Сен-Галленський монах
154. Сігер Брабантський
155. Сігізмунд I
156. Сильвестр III
157. Сузо Генріх
158. Сугерій

159. Таулер Іоган
160. Теофілакти
161. Тітмар Мерзебурський
162. Торквемада
163. Тур Ландрі

164. Ульфіла
165. Урбан II

166. Феофан Сповідник
167. Фердінанд Арагонський
168. Філіп II Авагуст
169. Філіп IV Вродливий
170. Флодоард
171. Фома Акваїнський
172. Фотій
173. Франциск Асізький
174. Фрідріх I Барбаросса
175. Фрідріх II Штауфен
176. Фруассар Жан
177. Фульберт Шартрський
178. Фульхерій Шартрський

179. Хлодвіг I
180. Храбан Мавр
181. Хротсвіта Гандерсгеймська

182. Цезарій Гейстербахський

183. Целестин V

184. Штауфени

185. Юстиніан I

186. Яків Вітрійський

